Український інститут національної пам’яті

НАРИСИ
З ІСТОРІЇ ОСВОЄННЯ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
XV–XVIII ст.

колективна монографія

Київ - 2020

УДК 94(477.7)''15/18''(02)
Н28

Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
(протокол № 6 від 03 вересня 2020 р.)

Авторський колектив:
П. Бойко, В. Брехуненко, Т. Гончарук, В. Грибовський, В. Полторак,
О. Репан , О. Середа, І. Синяк, С. Чирук, Б. Черкас

Рецензенти:
Бачинська Олена Анатоліївна — доктор історичних наук, професор, завідувачка катедри історії України Одеського національного університету ім. І. Мечникова
Посунько Ольга Миколаївна — кандидат історичних наук, доцент, завідувачка катедри історії України Дніпровського національного університету ім. О. Гончара

Н28 Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. : колективна монографія /за ред. О. Репана ; Укр. ін-т нац. пам'яті. — Київ : К.І.С., 2020. — 288 с.

ISBN 978-617-684-259-0

Колективна монографія присвячена історії Південної України XV–XVIII ст. У книзі висвітлюються різні аспекти історії поселень регіону в цей період та механізми символічного присвоєння простору, які використовувала Російська імперія.

УДК 94(477.7)''15/18''(02)

ISBN 978-617-684-259-0

Зміст

Переднє слово

В історії України залишається доволі малознаних чи навіть забутих сторінок. Серед таких «білих сторінок» й історія півдня України.

Після того, як наприкінці XVIII століття території Північного Причорномор'я були введені до складу Російської імперії, їхня історія почала викривлятись на догоду імперським інтересам. Сторінки минулого краю, що не вписувалися в імперські концепції, замовчувались і заперечувались.

Метою цієї цілеспрямованої політики забування було підкреслення виняткової, нібито цивілізаційної ролі Росії. Як результат, було сформоване уявлення про початок освоєння краю лише після захоплення Північного Причорномор'я Росією. Цей історичний міт старанно підтримувала офіційна російська імперська, а згодом і радянська історіографія.

Імперські російські міти, як-от концепт Новоросії, активно використовуються і нинішньою російською пропагандою для обґрунтування своїх імперських амбіцій. Вони підґрунтя для висування сьогодні російським агресором історичних претензій на українські землі і для виправдань своїх ворожих дій в Україні.

На жаль, досі в Україні масове знання про історію південної, степової, України багато в чому перебуває в полоні цих імперських мітів. Ми недостатньо знаємо про доросійські сторінки минулого Північного Причорномор'я, про вклад і українських козаків, і кримських татар в освоєння степових просторів. Для багатьох в українському суспільстві залишається таємницею, що за-

довго до катерин і потьомкіних у причорноморських степах розвивалися міста і йшла жвава торгівля.

Історія Північного Причорномор’я — це не лише історія російської колоніальної політики, але й історія козацького освоєння степу, історія Кримського ханства і Речі Посполитої. Тож Український інститут національної пам’яті своїм завданням бачить поширення історичних знань про минуле Південної України та деконструкцію російських імперських мітів про історію Північного Причорномор’я. Його виконанню служить і ця книжка. Над нею працювали провідні українські історики, дослідники минулого Південної України. На сторінках видання представлені результати їхніх наукових пошуків і осмислення минулого степових просторів. Ми сподіваємось, що це видання стане новим етапом в інтелектуальному поверненні історії Південної України і водночас поштовхом для нових пошуків і досліджень.

Висловлюємо щиру подяку авторам та всім, хто долучився до видання книжки, та запрошуємо читачів до глибокого осмислення непростих сторінок минулого задля впевненого поступу в майбутньому.

Володимир Тиліщак,
заступник голови
Українського інституту національної пам’яті

Вступ

Шановний читачу, перед тобою лежить колективна монографія, у фокусі якої перебуває регіон Південної України. Навколо нього переплелося багато наукових проблем, одна з яких — називання. Автори цілком свідомі, що в досліджуваний період він називався дуже по-різному, в різні часи входив до складу різних політичних утворень. Проте так само, як ми говоримо про історію України в першому тисячолітті нової ери, розглядаючи всі терени нашої держави, ми говоримо про регіон Південної України у XV–XVIII ст.

Погляд на південь України в масовій свідомості, ба навіть у свідомості частини інтелектуалів обмежений щільними шорами. У другій половині XVIII ст. ці терени були інтегровані до складу Російської імперії, яка зіштовхнулася з реальністю, що стала для неї потужним викликом. По-перше, йшлося про інтеграцію запорозької козацької спільноти, фронтирної своєю суттю. По-друге, постало завдання опанування кочового у своїй великій частині татарського суспільства. Не можна сказати, що такі виклики не поставали раніше, проте в цьому випадку йшлося про регіон, стратегічно важливий для Російської імперії з огляду на плани опанування Османської імперії та «відродження» Візантії.

Власне державна політика Росії в регіоні свідчить про те, що був узятий курс на інтелектуальне заперечення спадщини попередніх спільнот. У суспільну свідомість впроваджувалося протиставлення козацької і татарської «дикості» та імперського «порядку», «цивілізації». Відповідно, досягнення козаків, татар або

турків мали бути забуті або представлені як неважливі. Саме цей образ досі часто панує в масовій свідомості мешканців півдня України, бо він інтенсивно впроваджувався як через науку та освіту, так і через художні засоби, політику пам'яті тощо.

Ця колективна монографія — одна зі складників повернення пам'яті про доімперський період історії Південної України. Вона відкривається матеріалом, де проаналізовано той образ, який творить російська суспільна думка стосовно інкорпорованих теренів Південної України. Надзвичайно цікавий ракурс пропонує автор, говорячи не тільки про складники конструювання антитези «дикість» — «цивілізація», а і зауважуючи тенденції до фемінізації простору. Дещо вибивається за межі пропонованого часу розвідка, що заглиблює нас в пізньосередньовічну добу, проте картина життя нашого степу епохи Золотої Орди дуже сильно дисонує з тезою про споконвічну нецивілізованість регіону до останньої чверті XVIII ст.

Основну увагу в книжці приділено питанням урбогенезису, бо теза про винятково імперський характер міст, що існують у Південній Україні, досі жива і навіть закріплена в офіційних датах початків міської історії. Зверну увагу шановного читача на огляд підходів, які пропонує світова практика до визначення часу літочислення міст. Як виявляється, говорити про домінування підходу, що визначає вік міста на підставі наявності локаційного привілею чи указу про утворення міста не доводиться. Ціла низка матеріалів цієї книжки присвячена південно-західній частині регіону, де автори говорять не тільки про Одесу, але й про низку міст, що, безперечно, мають походження, давніше за останню чверть XVIII ст. Автори ретельно розбирають способи, якими російська урядова політика привласнила ці міста на символічному рівні.

Якщо вище переважно йшлося про турецький і татарський складники нашої історії, то матеріали про історію Дніпра і Маріуполя апелюють до козацького складника, тим більше, що обидва міста були центрами запорозьких паланок (Кодацької та Кальміуської) у своєму минулому. Певне логічне завершення книги ста-

новить розвідка про роль населення Вольностей Війська Запорозького Низового у формуванні мережі населених пунктів Південної України.

На завершення скажу, що ми цілком свідомо додали слово «нариси» до назви цієї колективної монографії. Процес інтелектуального повернення минулого Південної України, закресленого Російською імперією, активно триває з відновлення незалежності. Відзначимо здобутки запорізької школи, сформованої завдяки зусиллям світлої пам'яті проф. А. Бойка, цілу низку досліджень, що побачили світ після початку російської агресії проти України у 2014 р., тощо. Проте ця проблематика вимагає як подальшого ретельного наукового дослідження, так і популяризації наукових результатів для широкого загалу.

Олег Репан,
доцент кафедри історії України
Дніпровського національного університету ім. О. Гончара,
директор Інституту історії Дніпра
КП «Агентство розвитку Дніпра» Дніпровської міської ради

Владислав Грибовський

У затінку Просвітництва. Російське ідеологічне привласнення Південної України в останній третині XVIII — на початку XIX ст.

Початку неоголошеної війни Російської Федерації (далі — РФ) проти України в 2014 р. передувало десятиліття потужного інформаційного випромінювання, спертого на російський імперський наратив, здавалося б, відкинутий у «завершене минуле» ще в лютому 1917 р. Після 1991 р. до «завершеного минулого» увійшла радянська ідеологічна система, що в маніпулятивних дозах заперечувала колоніальні практики «царату», викривала національне гноблення і загарбницьку політику імперії Романових. Сукупна інтелектуальна сфера РФ не знайшла іншої форми самопрезентації, крім імперського реваншизму, повернення до ідеології Російської імперії в її пізньому, націоналістичному, варіанті. Символічною демонстрацією такого стало перепоховання останків генерала А. І. Дєнікіна «особистим коштом» президента РФ В. В. Путіна в Донському монастирі в 2005 р.[1] Реваншистська програма «єдиної й неподільної Росії», зазнавши нищівної поразки в 1919 р., воскресла з небуття. Вислів російського історика В. О. Ключевського про «політику археологічних реставрацій» часів Єкате-

1 Буранов Н. Генерал Деникин: патриот до самой смерти // Електронний ресурс: История РФ. https://histrf.ru/biblioteka/b/gienieral-dienikin-patriot-do-samoi-smierti.

ріни II дістав нове звучання за В. В. Путіна. Поняття «Південна Україна», пройшовши складну легітимацію в радянському науково-історичному дискурсі[2], було категорично відкинуте заявкою на реставрацію попередніх географічних назв[3]. Розгорнулася великомасштабна інформаційна кампанія, що виправдовувала минулі й майбутні загарбання. Її головною ціллю були південні й східні території України, їх привласнення засобом реанімації поняття «Новоросія».

Реваншистська мутація пострадянської Росії виглядала б дивною й несподіваною, якби в СРСР справді відбувся демонтаж колоніальних практик Російської імперії, а реальний статус «союзних республік» відповідав задекларованому в конституціях СРСР принципові рівноправності, як і значущості автономних утворень у складі РСФСР. Після розгрому в 1930-ті роки «школи М. Н. Покровського», що викривала колоніалізм «російського торговельного капіталу», повернулися дореволюційні наративні схеми з формулюваннями: «монголо-татарське іго», вікова «боротьба з татарами», «колонізація порожніх земель», «добровільне входження» народів до складу Росії, їх захист від «іноземних поневолювачів», її цивілізаторська місія[4]. Російська радянська лі-

---

[2] Багалій Д. І. Заселення південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. — Харків, 1920. — 110 с.; Боровой С. Я. Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Київ, 1982. — Вип. 16. — С. 63–68; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. — Москва, 1970. — 381 с.

[3] Докладніше: Грибовський В. В. Хитрість географічного розуму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. — Вип. 5. — Київ, 2011. — С. 510–526.

[4] Російський історик А. М. Дубровський у 1997 р. так оцінив сталінський «поворот» у суспільних науках: «від інтернаціоналізму до патріотизму й великодержавності, від критичних оцінок вітчизняного минулого до його звеличення. […] Серед істориків в усній формі поширилося гасло: “Назад до Ключевського”» (Цит. за: Федоров М. Л. Разгром исторической школы М. Н. Покровского и судьба «Богатырей» Демьяна Бедного // Русская литература и журналистика в движении времени. — Москва, 2017. — Вып. 1. — С. 91).

тература успадкувала від своєї дореволюційної попередниці художні способи знецінення історії та культури підкорених народів, позбавлення їх голосу, зображення їхньої території як безлюдного або непов'язаного з ними ландшафту, їх демонізації та приниження, «оплакування російських страждань і сліпоти до страждань інших», «фемінізації захоплених територій», «специфічно російського змішування національної ідентичності з імперською», «режиму замовчування» руйнувань та геноциду, скоєних під час російських завоювань[5]. Неофіційний словник радянського керівництва щодалі більше ототожнював радянське з російським імперським. Накладання табу на дослідження російського колоніалізму в СРСР поєднувалося з настановою гострого викриття імперіалізму «Заходу», виплеском припасованої на марксистський лад антиколоніальної риторики назовні для прикриття агресивної зовнішньої політики і накидання деколонізованим країнам залежності. Це спричиняло «виснаження й розчарування» в деколонізаційному русі; «почали лунати репліки про марність підтримки революції, варварство нових режимів і — як крайній прояв розчарування — про те, що деколонізація прислужилася "світовому комунізмові"»[6]. Радянська ідеологія, декларуючи своєю головною метою соціальне і національне визволення в усьому світі, знецінювала й релятивізувала обидва ці поняття, підважуючи явища, ними позначені. За висновком А. М. Еткінда, постколоніальні дослідження майже не заторкнули «російського аспекту колоніальної історії». Деколонізація Третього світу відбулася раніше від декомунізації Другого і з меншими регресіями, як-от тепер у путінській Росії. Всупереч багатьом рисам схожості деколонізації й декомунізації, їх вивчення походить від різних, не пов'язаних між собою іс-

---

5 Томпсон Ева М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. — Київ, 2008. — С. 187–202, 205–221, 246, 279.

6 Саїд Едвард. Культура й імперіалізм. — Київ, 2007. — С. 66.

торіографічних традицій, сучасний розвиток яких лише збільшує дистанцію між постколоніальним і пострадянським[7].

Важливий напрямок постколоніальних досліджень становить вивчення зв'язків між літературою (наукових і художніх текстів) та імперськими практиками. Едвард В. Саїд навів цитату з Вільяма Блейка як засадничу для своїх студій: «У підґрунті імперії лежить мистецтво і наука. Усуньте їх, скиньте їх — і не стане імперії. Імперія йде слідом за мистецтвом, а не навпаки»[8]. Ева М. Томпсон поширила саїдівську критику західних імперіалістичних репрезентацій незахідного світу на російський культурний простір і обґрунтувала висновок про те, що російська література була співучасницею загарбань, що їх чинила Російська імперія: «Російська література брала участь у цьому процесі, впроваджуючи на завойованих територіях наратив російської присутності і витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство»[9]. Літературознавець Андрєй Зорін зобразив відносини літератури та імперських практик як взаємовплив: практична політика перевіряє вироблені літературно-художніми засобами настанови на спроможність бути реалізованими, а література верифікує політику на місткість і виразність відповідних метафор. Тобто поети-літератори можуть бути не лише «трубадурами імперії», що підтримують своє придворне животіння славоспівами можновладців і вгадуванням їхніх настроїв, але й впливати на ці настрої, добирати й створювати для їхнього вираження вишукані літературні побудови, бути партнерами керманичів імперії, постачати їм «сировину» метафорики для вироблення ідеологічного продукту, що стає інструментом політики, засобом керування імперією[10].

---

7 Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. — Москва, 2016. — С. 20, 42–43, 94.

8 Саїд Едвард. Культура й імперіалізм. — С. 49.

9 Томпсон Ева М. Трубадури імперії… — С. 19.

10 Зорин А. Кормя двуглавого орла… Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII — первой трети XIX века. — Москва, 2004. — С. 17–28.

«Годування двоголового орла» продуктами російської літератури А. Л. Зорін відстежив з 1770-х рр., відзначивши, що ідеологічне забезпечення цієї війни Росією відставало від переможного руху її армії[11]. Головну увагу цей дослідник приділив завоюванню Північного Причорномор'я; зокрема, зауважив, що найголовніші теми російського імперського наративу — «грецький проєкт» і теорія всесвітньої змови проти Росії, — були винайдені за «часів очаківських і впокорення Криму»[12]. На думку ж Е. М. Томпсон, «перший архів культурних описів, що починають визначати росіян як успішних засновників імперії, складається з російських романтичних літературних творів про Кавказ»[13], на початку так званої «Кавказької війни» (1817–1864). Суголосно цьому висновкові український літературознавець Іван Дзюба відзначив притаманну російським письменникам метафорику колонізаторського «прометеїзму» щодо Кавказу і «тубільного пасеїзму» стосовно завойованих нею народів. За І. М. Дзюбою, кожна перемога Росії «давала новий імпульс патріотичним настроям і національній гордості, збагачувала повноту великодержавного самопочування, з таким блиском естетизованого багатьма — від Державіна до Тютчева — геніями російського слова»[14].

Предмет нашого розгляду — інструменти (поняття, образи, метафори) ідеологічного привласнення Північного Причорномор'я і Криму, винайдені й застосовувані в Російській імперії як елемент її завойовницьких практик. Окрема увага приділена зв'язкові цих інструментів з філософськими, політико-правовими й естетичними ідеями Просвітництва, специфіці їх засвоєння і використання російськими інтелектуалами в останній третині XVIII — на початку XIX ст. Цей хронологічний проміжок встановлений з огляду на час завойовницьких дій у зазначеному регіоні, проваджених Єкатєріною II, ініційованих, обґрунтованих і концептуально вираже-

[11] Назв. праця. — С. 45.
[12] Назв. праця. — С. 67–94.
[13] Томпсон Ева М. Трубадури імперії… — С. 97.
[14] Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. — Київ, 2008. — С. 289–290.

них нею та її оточенням. Винайдені в той час виражальні засоби імперського світогляду, ідеї та концепти, склали первинний «архів» імперського наративу, використовуваний з того часу для конструювання територіального образу Росії.

Російське імперсько-колоніальне мислення XVIII ст. спиралося на багатий досвід завоювань та винаходів виправдальних стратегій, накопичений Московським царством з XVI ст.[15] Однак його наукова дискурсивність завдячувала насамперед спробі приєднання до загальноєвропейського проєкту Просвітництва за Пєтра І. Промовистою щодо того стала зустріч російського самодержця з Ґ. В. Ляйбніцом у м. Торгау 1711 р., під час якої йшлося про покращення світу поєднаними зусиллями наук і «великого правителя», тобто освічений абсолютизм. Пьотр І нарікав на те, що «Росія не прийшла ще до того стану, не зайняла того місця в системі європейській, яке він їй у поняттях своїх призначав». Ляйбніц наголошував на внутрішньому, самоплинному розвиткові її «народу», що має дозріти до рівня Європи; без цього просвітництво в Росії не матиме ґрунту. Пьотр І заперечував можливість такого в його імперії і вважав носієм просвітництва лише волю монарха[16]. За царювання Пєтра І політичні ідеї Московського царства («Москва — третій Рим», походження московських царів від Авґуста) поєдналися з просвітницькими конструкціями всесвітньої історії. Так Росія вписувала себе в Європу і претендувала на свою частку в античній спадщині. Важливу роль у розробленні цієї концепції відіграли українські інтелектуали, передусім Теофан Прокопович[17]. Українські еліти, інтегровані в російський ім-

[15] Филюшкин А. Проблема генезиса Российской империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала «Ab imperio») / под ред. И. В. Герасимова и др. — Казань, 2004. — С. 398.

[16] Содержание истинного разговора Петра Великого с Лейбницем в Торгау (Приложение) // Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. — Т. 3. — Санкт-Петербург, 1996. — С. 711–712.

[17] Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первак половина XIX в.). — Москва, 1985. — С. 14, 106–107.

перський простір, експлуатували образ Києва як містка між Візантією й Московським царством. Традиція такого бачення, маючи свої витоки в XVII ст., наприкінці XVIII ст. створила ґрунт для так званого «грецького проєкту», одним з авторів якого був Олександр Безбородько[18].

Від Пєтра I до Єкатєріни II простежується спадковість бачення Російської імперії як, з одного боку, великої європейської держави, що діє у відповідній системі координат (Просвітництво), з іншого ж — робить для себе виняток, наголошуючи: те, що дозволено їй, не дозволено іншим. Це спиралося на уявленні самодержавного уряду як одного лише носія «розуму» серед «диких» народів, єдиної сили, здатної приборкати і впорядкувати цю «дикість», що тягне до хаосу і руйнує засади цивілізації щоразу, коли слабне «єдінодєржавіє»[19]. Тож ішлося про запозичення лише зовнішнього контуру просвітницьких ідей, а не пов'язаних з ними цінностей та інституцій. Як зауважив Л. Вулф, «оптимізм Просвітництва, його віра в людську природу не витримали випробування у Східній Європі»[20]. З цієї причини можна говорити про «затінок Просвітництва», де його ідейний здобуток зазнав чудернацького викривлення.

Козацька Україна і Запорозька Січ своїм специфічним устроєм становили виклик для російської просвітницької думки. У березні 1765 р. генерал-майор Карл фон Штофельн (командувач Української укріпленої лінії) подав на розгляд Єкатєріни пропо-

---

[18] Киселев В. С., Васильева Т. А. «Под отечественным небом странствую с мирною душою»: Образ Украины в русских травелогах начала XIX века (В. В. Измайлов, П. И. Шаликов, А. И. Левшин) // Имагология и компаративистика (Томский государственный университет). — 2015. — № 2. — С. 21.

[19] За висновком І. де Мадар'яги, Єкатєріна II вірила в те, що її влада просвітленіша за підпорядковане їй суспільство. Цим вона обґрунтовувала свій намір «посадовити Росію на строгу раціоналістичну дієту, приправлену корисною дозою утилітарної релігійності» (Мадарияга И., де. Россия в эпоху Екатерины Великой. — Москва, 2002. — С. 797).

[20] Вулф Ларі. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізацій у свідомості епохи Просвітництва. — Київ, 2009. — С. 120.

зиції щодо запорожців. На їхнє життя він поглянув крізь термінологічну «оптику» Просвітництва, що реанімувала давньогрецькі політико-філософські поняття. Термін «демократія» Штофельн ужив на позначення виборів кошового отамана і старшини, застосував і інші поняття з Платона й Аристотеля для показу видозміни січового ладу останніх часів: «Перед цим у запорожців справжня демократія була, отож без підлого народу нічого важливого не робили. [...] А тепер у запорожців не тільки аристократія, але й олігархія чи навіть тиранія»[21]. Це перший відомий нам випадок застосування просвітницького понятійного інструментарію до Запорожжя. Приміром, Теофан Прокопович теж докладно описував січові порядки, однак не вживав ці (звісно, відомі йому) поняття: «...Винахідник Запорожжя взяв за зразок кавалерів мальтійських; а за причину, вважаю, мав, щоб оте козацтво (в оригіналі: «козацтво») не мало пристрасті до жінок і дітей, жорстокішим і зухвалішим у війні було»[22].

Штофельна, звісно, цікавив не теоретичний, а практичний бік. Поняття «тиранія», вжите ним стосовно керування кошового отамана Петра Калнишевського, мало звичайне негативне емоційне забарвлення і, як це властиво просвітницькій добі, закликало до акту справедливості. Штофельн переконував Єкатєріну вчинити «правосуддя» — захистити «чернь запорозьку» від «безбожних хабарників (в оригіналі: «мздоимников») і роду людського ненависників», заарештувати їх, конфіскувати їхнє неправедно добуте добро і за жеребом поділити між простими січовиками. А головне — поодружувати їх, перетворивши на надійних підданців. Далі

[21] Проект реформування устрою Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором Карлом фон Штофельном і поданий на розгляд імператриці Катерини II // Петро Калнишевський та його доба: Збірник документів та матеріалів / гол. упор., вст. ст., ком. В. В. Грибовський; упор. В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. — Київ, 2009. — С. 279.

[22] Прокопович Феофан. История императора Петра Великаго от рождения его до взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне. Изд. второе. — Москва, 1788. — С. 237–238.

викладено пропозицію розформувати Військо Запорозьке і створити з нього два полки — Микитинський і Кодацький; запровадити на Запорожжі Дніпровську губернію і призначити її губернатором генерал-майора Штофельна[23].

Обґрунтування цього дещо наївно-егоїстичного проєкту містило натяки на «дикість» запорожців та потребу їх «приборкання». Штофельн зауважив, що серед запорожців лише кожний вісімнадцятий походив з іноземців, утім більшість була «природними малоросіянами», які «від батьків і матерів своїх на Січ ідуть не з наміром себе в Запорожжі погано поводити, але соляним промислом (в оригіналі: «прасольством») і торгівлею збагатитися». Але на Січі вони від впливу «іноземних деліквентів час від часу псуються, а найбільше тому, що за сором вважають (тільки не всі) одруженими бути, тому, не маючи жодного спонукання бути порядними й постійними, це породжує те, що вони завжди легковажністю наповнені»[24]. З легковажної буйності чинять вони грабунки «татар і поляків», чим ускладнюють ситуацію на кордоні. Через їхнє гультяйство на кордонах неможливо організувати карантини, тож і «морова язва» часто з'являється на Січі й звідти шириться по Україні. Ба більше, не вважають вони себе російськими підданцями, а лише «зі своєї поблажливості до Росії послушниками»[25]. І навіть ще більше: вони прагнуть незалежності («индепенденции льстятся»)[26]. Натяк на «дикість» запорожців проступає й у твердженні, що вони відряджають до Петербурга «зловмисників і відважних людей, щоб вони в Правлячому Сенаті сміливо говорили і тим деякий сумнів і побоювання в засідателів викликали, через це і Сенат до них, як до ще зовсім неприборканого народу, надто лагідний був»[27].

---

23 Проект реформування устрою Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором Карлом фон Штофельном… — С. 282–283.

24 Назв. праця. — С. 275.

25 Назв. праця. — С. 276.

26 Назв. праця. — С. 279.

27 Там само.

Генерал-поручник Алєксандр Прозоровський теж на основі власного досвіду спостереження життя запорожців 1770 р. склав свій опис. Він зауважив стрімке збільшення мешканців Запорозьких Вольностей: «людей всякого звання тисяч до ста» завдяки прийманню втікачів «від служби і податків з Малоросії, Новоросійської та Слобідської губерній». На його думку, серед запорожців значилося «військових людей 40 000», але з них готових до служби — лише «тисяч до п'яти» кіннотників, а піхотинців «не більше може бути, ніж тисяч же чотири»; їхню боєздатність він оцінив як низьку. Як і Штофельн, Прозоровський відзначив «олігархічну» тенденцію в керуванні Січчю: «вибір [кошового] згодою старшини перетнувся». Однак ніхто не міг примусити козака до служби інакше, як з його власної волі. Запорожжя він сприйняв за школу «суворості й невігластва»; навіть коли хто з козаків і був «народжений і вихований розумно», то, потрапивши на Січ, намагається «в усіх вчинках здаватися світові, що його серце, змішане з сущою простотою і завсідним хмелем, нічого не злякається» і нікому, «крім доброї своєї до всякого діла волі», не підкориться[28]. Загострення межових суперечок Запорожжя з Новоросійською губернією, як впевнений Прозоровський, неможливо розв'язати мирним шляхом. Він відзначив, що своє право на займану ними землю запорожці обґрунтовують посиланням на так звану «Баторієву грамоту», якої вони не мають, а «користуються копією, отриманою в містечку Сорочинці малоросійського Миргородського полку від якогось старшини»[29]. Тож тут і був натяк на брак правового акту, на підставі якого запорожці володіли землею чи вважали її своєю.

---

[28] Опис Запорожжя, складений генерал-фельдмаршалом О. Прозоровським на підставі відомостей, отриманих від кошового отамана П. Калнишевського // Петро Калнишевський та його доба: Збірник документів та матеріалів / гол. упор., вст. ст., ком. В. В. Грибовський; упор. В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. — Київ, 2009. — С. 377–278.

[29] Назв. праця. — С. 381.

Цей натяк узяв до уваги «історіограф російський» Ґерард Фрідріх Міллер, який навесні 1775 р. отримав урядове доручення дослідити історико-юридичне підґрунтя існування Війська Запорозького. Представник німецької історико-філологічної школи з'ясував підробку «універсалу Богдана Хмельницького», де викладено «Баторієву грамоту», і так довів, що нема правових перешкод для ліквідації Січі[30]. Втім і запорожці, покладаючи надію на цей фальшивий документ, і вчений-критик грали за абсурдними правилами, продиктованими гонитвою імперської держави за територіальними загарбаннями. Наприкінці XIX ст. німецький історик культури Гайнріх Шурц зауважив, що всі неєвропейські народи, зіткнувшись з європейським колоніалізмом, буквально втрачали ґрунт під ногами, не розуміючи, як це сталося[31]. Політико-правові ідеї Просвітництва були прямо пов'язані з практиками колоніальних загарбань європейських держав[32]. Тож і Росія, заявивши про своє членство в елітному європейському «клубі», нібито діяла за його ж правилами. Звісно, запорожці не були тубільцями віддалених островів, а належали до однієї з європейських культур. Інша річ, що архаїчне ставлення до землі, яке лишалося чинним на Запорозьких Вольностях і тільки з 1760-х років почало змінюватися, створило умови для отих маніпуляцій, про які писав Г. Шурц.

Міллерові екскурси в історію мали практичні висновки, викладені в розділі «Про незручності запорозькі». По-перше, як виснував він, на початку Російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Військо Запорозьке занедбало охорону кордонів імперії, не сповісти-

---

[30] Грибовський В. В. Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі, або До питання про роль особистості історика в історії // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. — Вип. 6. — Дніпропетровськ: НГУ, 2011. — С. 56–59.

[31] Шурц Г. История первобытной культуры. — Т. 1. Основы культуры. Общество. Хозяйство / пер. с нем. Э. К. Пименовой и М. П. Негрескул. Изд. 2-е. — Москва, 2010. — С. 118.

[32] Limerack P. N. The Legacy of Conquest. The unbroken past of the American West. — New York; London, 1988. — P. 29.

ло уряд про напад ворога і не протидіяло ворожому вторгненню, ще й деякі запорожці «в спілкуванні з татарами перебували». Міллер не брав до уваги складну ситуацію на Січі, де в грудні 1768 р. спалахнуло повстання сіроми, придушене запорозьким керівництвом із залученням солдат Новосіченського ретраншементу. «У спілкуванні з татарами перебували» повсталі козаки, а не уряд Запорожжя. По-друге, Військо Запорозьке, як товариство неодружених чоловіків, поповнюється здебільшого вихідцями з Гетьманщини, що «шкодить розмноженню народному, а Малоросія виснажується». По-третє, селища, які запорожці заселили гетьманцями і мешканцями Єкатерининської та Єлісавєтградської провінцій, неефективні для освоєння малозалюдненого краю, бо «лише до збагачення їхніх старшин слугують, не сприяючи ні в чому ні суспільній, ні державній користі». По-четверте, «вільний притулок і прихисток», що надається втікачам з українських та російських земель, підважує поміщицькі господарства. По-п'яте, зловживання митним імунітетом. Товари, що їх вільно ввозять на Запорожжя з закордону буцім для внутрішнього споживання, контрабандою потрапляють до Гетьманщини та російських губерній[33].

Аргументи Міллера були покладені в основу маніфесту Єкатєріни II про ліквідацію Запорозької Січі від 3 серпня 1775 р. Цей документ прикметний питомо просвітницькими концептами (ми позначили курсивом), використаними з практичною метою: «з'ясували ми своє зобов'язання перед Богом, перед імперією нашою і *перед самим взагалі людством* зруйнувати Січ Запорозьку та ім'я козаків, від неї похідне. […] Немає тепер більше Січі Запорозької в *політичній її потворності*, отже, [нема] і козаків цього найменння»[34]. Слід також мати на увазі й те, що уряд Російської імперії не становив моноліту і що рішення про ліквідацію Війська Запорозького було зумовлене суб'єктивними інтересами одного з

33 Грибовський В. В. Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі… — С. 61–62.

34 Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. — Т. 20. — Санкт-Петербург, 1830. — С. 193.

угруповань російських можновладців, на чолі якого стояв фаворит Єкатєріни II Ґріґорій Потьомкін, щойно призначений правити Новоросійською губернією. Він вимагав знищення Січі й пожвавлення агресивної політики в південному напрямку. Партія Нікіти Паніна, старі й помірковані аристократи, наполягали на тому, щоб лишити південні справи без змін і посилити протидію Швеції. Користаючись мінливою прихильністю імператриці, Потьомкін лихоманливо здобував титули і посади, а найбільше дбав про перетворення Новоросійської губернії на своє фактичне володіння та його розширення в південному напрямку. І. де Мадар'яга відзначила, що постійне відчуття «ненадійного становища» спонукало його стверджуватися на теренах, що не були під суверенітетом Росії, однак все більше опинялися під її впливом (Курляндія, Річ Посполита, Молдова і Волощина); титули цих країн були особливим предметом його жадання[35]. Руйнування Січі стало першою політичною перемогою майбутнього князя Таврійського, якою він значною мірою завдячував історикові Ґ. Ф. Міллеру[36].

На початкові уявлення Єкатєріни II про Кримське ханство й Османську імперію мали вплинути дві доповіді, подані канцлером Міхаїлом Воронцовим на її розгляд у липні 1762 р., тобто відразу після її специфічної інтронізації. Обидва документи переконували імператрицю активізувати зовнішньополітичний тиск у південному напрямку. «Турецьку державу» зображено так, буцім вона через «розкішне життя і від внутрішніх безладів доходить

[35] Мадарияга И., де. Россия в эпоху Екатерины Великой. — С. 555–556.

[36] У 1772 р. Міллера розбив параліч (Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.). — С. 26), тож навесні 1775 р. він працював хворий. Хоча на той час Міллер і перебував у підпорядкуванні Нікіти Паніна як «член іноземних справ колегії при московському архіві», однак підтримував зв'язки з його конкурентом — Ґ. А. Потьомкіним. Останній не залишив це без вдячності. Зокрема, за його наполяганням Єкатєріна II придбала бібліотеку й «папери» Міллера за 20 тис. руб., чим дуже допомогла його сім'ї (Голицын Н. В. Портфели Г. Ф. Миллера. — Москва, 1899. — С. 13, 138–146).

виснаження й занепаду». Однак має великі ресурси, тому може за короткий строк відновитися, тож її сусіди «і взагалі християнство [...] мають вважати за вельми небезпечну»[37]. Зауважено, що Порта вже 15 років перебуває «з усіма в мирі», попри невдоволення яничарського корпусу[38].

Кримське ханство названо в доповіді «Малою Татарією»; зазначено, що «під цим найменням взагалі розуміють Кримську та інші орди, що мешкають біля Чорного моря, на Кубані й між річками Доном, Дніпром, Бугом, Дністром і Дунаєм, які всі перебувають під володарюванням хана кримського». Оцінено максимальну кількість кримського війська — 70 тис. кінноти. При цьому наголошено, що «сусідство їх для Росії незрівнянно шкідливіше за Порти Оттоманської; вони вельми схильні до плюндрувань і злодійств, майстерні у швидких і раптових військових виправах, а до останньої з турками війни завдавали Росії чутливої шкоди і кривди частими набігами, відгоном худоби, грабунками майна з областей російських, з яких багато вщент розорені й сплюндровані були. Це становить найголовніший промисел і здобич цих диких і степових народів»[39]. Автор доповіді наголосив на тому, що й за мирного часу вірити кримцям не слід. Так само, як і запорожцям, що «нарівні з ними до сваволі схильні», чим завдають чималого клопоту російському урядові й розладнують його відносини з Портою[40]. Як спосіб розв'язання проблеми «безпеки» південних кордонів імперії зазначено або окупацію Криму російськими військами, або розрив зв'язку ханства з Портою: «Півострів Крим че-

---

[37] Архив князя Воронцова. — Кн. 25. — Москва, 1882. — С. 306.

[38] Назв. праця. — С. 307.

[39] Назв. праця. — С. 308. Цю доповідь з примірника, що зберігався в архіві Міністерства закордонних справ Російської імперії (тепер «Архив внешней политики Российской империи Министерства иностранных дел Российской Федерации», далі — АВПР), подано в окремому виданні А. Сєргєєвим: Известия Таврической ученой архивной комиссии. — № 53. — Симферополь, 1916. — С. 190–193.

[40] Архив князя Воронцова. — Кн. 25. — С. 309.

рез місце розташування свого […] можна вважати ключем російських і турецьких володінь. Доки він лишатиметься в турецькому підданстві, доти завжди буде страшний для Росії; натомість, коли б він перебував під Російською державою або був би ні від кого не залежний, то не лише безпека Росії надійно і міцно утверджена була б, але тоді й перебувало б Азовське і Чорне моря під її владою»[41]. У найближчий час автор радив дотримуватися миру і спокою на південних кордонах і уникати переростання місцевих конфліктів у самопливну війну[42].

Вжита у доповіді назва «Мала Татарія» завдячувала не російській, а західноєвропейській традиції географічних назв, ближчій Єкатєріні ІІ, що підтримувала велику кореспонденцію з найголовнішими діячами Просвітництва. У листуванні з Вольтером теж фігурувала ця назва. Вольтер створював образ Криму як одного з центрів стародавніх греків, римлян, згодом генуезців, а у XVIII ст. тут лишилися тільки руїни, над якими панують «варвари-татари». У баченні просвітителів Крим поставав частиною Європи, буцім викраденою і понівеченою Азією; «Малу Татарію» зображали як «Туреччину в Європі», тоді як «Велика Татарія» стосувалася власне Азії[43]. Всі християнські держави Європи, і Росія тут не становила винятку, позначали столицю Османської імперії як Константинополь, уникаючи вжитку назви Стамбул. Завоювання турками Візантії зображали як наступ варварів на цивілізацію, іслам вважали за непримиренного ворога християнства. Ця риторика була добре знаною за часів Священної Ліги, проголошеної 1684 р. Утім на Карловицькому конгресі 1699 р. було задекларовано відмову від гасел релігійної ворожнечі, запроваджено стабільні кордони з Османською імперією й наголошено на засадах мирного існування з нею християнських держав[44]. Отже, Вольтер, закликаючи Єкатє-

---

41 Там само.

42 Назв. праця. — С. 312.

43 Вулф Ларі. Винайдення Східної Європи… — С. 146–148, 277.

44 Pedani Maria Pia. The border from the Ottoman Point of View // Tolerance and intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the “Other” on the Borderlands

ріну II «вигнати турків з Константинополя», не був оригінальний, а лише відновив риторику, пригаслу наприкінці XVII ст. Зображення запорожців у цього авторитета Просвітництва здебільшого суголосне тому їхньому образові, що культивувався в російській ідеології XVIII ст. За висновком Є. М. Луняка, «українські козаки у Вольтера мають всі риси екзотичних східних дикунів. Враховуючи негативне ставлення останнього до війни та насильства, він не міг позитивно оцінювати цих природжених головорізів, "бандитів", які аж ніяк не були носіями добра та світла. Називаючи запорожців "найбільш чудернацьким народом, який коли-небудь існував на землі", він порівнює їх з флібустьєрами і вважає, що головним сенсом їхнього життя є грабежі та розбій»[45].

Утім Росія мала власну, давню й вельми багату традицію відносин з Кримським ханством, здебільшого ворожу, хоч і без спірних територіальних питань[46] аж до початку XVIII ст. Небагато європейських держав XVIII ст. могли похвалитися централізованим збором (з віддаленої периферії до столиці) і зберіганням інформації, як це було в Московському царстві[47] та, пізніше, Російській імперії. Як зауважив Браян Боук, Росія розвивала ідею територіального суверенітету і непорушності кордонів задовго перед тим, як більшість європейських держав почала контролювати та патрулювати свої кордони; імперія Романових запроваджувала на малозалюдненому степовому порубіжжі суворіший режим, проти того, що існував на тогочасному кордоні Франції та Іспанії, що вважа-

---

Eastern Adriatic and beyond 1500–1800 / edited by Egidio Ivetic and Drago Roksandić. — Padova, 2007. — P. 205 — 207.

45 Луняк Є. М. Відображення діяльності українського козацтва у творчості Вольтера // Гілея. Науковий вісник. Збірник історичних праць. Історичні науки. Спеціальний випуск пам'яті Володимира Кривошеї (1958–2015). — Київ, 2017. — С. 50.

46 Хорошкевич А. Л. Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV — начало XVI вв. — Москва, 2001. — С. 4, 162.

47 Новохатко О. В. Разряд в 185 г. — М., 2007. — С. 158, 161.

ють за перший модерний кордон[48]. Кожний напад на її володіння з боку Кримського ханства й Османської імперії був ретельно відображений у документації російських урядових установ. З такою ж ретельністю фіксували всякий випадок прийняття підданства, а вихід з нього вважали за зраду. Така ретельність дозволяла російським урядовцям вправно маніпулювати інформацією і досягати перемоги над менш централізованими сусідами.

На початку війни 1768–1774 рр. російська ідеологія відставала від російської армії; «першим ділом Єкатєріна схопилася за апробовану століттями релігійну карту»[49]. Після Морейської експедиції Алєксєя Орлова в ідеологічні побудови починають входити грецькі мотиви, які вперше зазвучали у російських поетичних творах. Літературний образ Давньої Еллади поєднався з тогочасною Грецією, її підпорядкуванням Туреччині, забуттям нею мистецтв і затьмаренням світла античної слави[50]. Так визрівав майбутній «грецький проєкт». Однак паралельно з ним втілювалася програма М. І. Воронцова 1762 р. На засіданні Ради при дворі Єкатєріни II 15 березня 1770 р. було ухвалене рішення добиватися не анексії Криму, а його незалежності. В ухвалі йшлося: «кримські та інші татари, що перебувають під владою їхнього хана, за їхніми властивостями і розташуванням ніколи не будуть корисними підданцями, […] ніякі з них […] податки зібрані бути не можуть, […] та й задля оборони кордонів […] служити не будуть». Анексія ж викличе «небезпідставну заздрість» європейських держав, підозру, що російський уряд «безмежно прагне примноження своїх володінь». Тому краще, щоб Кримське ханство «з усіма татарськими ордами» було «відторгнуте від влади турецької й залишене […] назавжди собою в незалежності»[51]. Цей статус був

48 Boeck B. J. Cossacks Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. — Cambridge, 2009. — P. 9.
49 Зорин А. Кормя двуглавого орла… — С.°45.
50 Назв. праця. — С.°54.
51 Архив Государственного совета. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1869. — С. 43–44.

закріплений Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р. Кримські й ногайські еліти мусили перейняти нав'язану їм риторику незалежності Кримського ханства. Зокрема, начальні мурзи Єдичкульської ногайської орди Іслам-бей, Теміршах і Каплан писали до керівника Колегії іноземних справ Російської імперії Нікіти Паніна про повернення «стародавніх прав» кримських ханів на землі своєї держави[52]. Уряд Єкатєріни ІІ примусив ногайців обрати на хана Шагіна Ґерая, щоб потім його, легітимізованого таким способом, посадовити на кримський престол, перетворивши на власну маріонетку.

З середини 1770-х років з'являються обґрунтування ліквідації Кримського ханства як політичного утворення. Одне з таких належить Павлу Лєвашову (1719–1820), який з 1763 р. був відряджений до російського посольства в Стамбулі, восени 1768 р., з оголошенням Османською Портою війни Російській імперії, заарештований, звільнений у травні 1771 р. Його надзвичайно привітно зустріли при дворі Єкатєріни; він мав величезну популярність і репутацію знавця турецьких і кримських справ. У 1774 р. Лєвашов склав рукопис із назвою: «Картина або опис усіх нашесть на Росію татар і турків, їхніх тут битв, грабунків і плюндрувань, що почалися в середині десятого століття і майже без перерви впродовж восьмисот років тривали»[53]. Рукопис зберігся серед паперів кн. Олександра Безбородька, датований 1776 р.[54] Назва твору містко виклала погляд автора на вісімсотрічну історію взаємодії «росіян» з «татарами». Лєвашов не сумнівався в тому, що в Київській

[52] Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 464. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 146.

[53] Левашов П. А. Картина или описание всех нашествий на Россию татар и турков, и их тут браней, грабительств и опустошений, начавшихся в половине десятого века и почти беспрерывно через восемьсот лет продолжавшихся. — СПб., 1792. — 171 с.

[54] Картина или краткое известие о российских с татарами войнах и делах, наченшихся в половине десятаго века и почти безпрерывно чрез восемь сот лет продолжающихся // Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 17. Оп. 1. — Д. 190. — Л. 1–62 об.

Русі жили «росіяни», а до розмаїття тюркських і монгольських народів, прихованих за назвою «татари», був геть байдужий. Автор запевняв читача, що мав «єдиний той намір, щоб викликати в співвітчизників своїх більшу, ніж у минулому, увагу до цих *диких*, утім численних і так само шкідливих та небезпечних не лише для нас, але й для всієї Європи народів, і щоб нащадки наші за зручної нагоди і часу не залишали без ужиття належних заходів з їх *остаточного викорінення* на прикладі Криму й Астрахані, підкоренням Криму та інших до нього дотичних місць»[55]. Заклик до «викорінення», втім, промовлений нечітко, адже з викладу незрозуміло, чи то йдеться про знищення ворожої державності, як це сталося з Казанським і Астраханським ханствами в середині XVI ст., а чи про фізичне знищення та депортацію.

П. А. Лєвашов переконаний: «татари» постійно нападали, «росіяни» з неоднаковим успіхом відбивалися. «Предки наші з татарами воювали тільки тоді, коли вони, приходячи в Росію, палили їх, брали в полон та вбивали, і обмежувалися лише тим, що їх від себе відганяли, не вдаючись до жодного переслідування; але коли стали дещо вправнішими, то почали від них зміцнювати оборону, роблячи замки і лінії для стримування їхніх набігів, а в зимовий час на деяких річках роблячи ополонки». Та загалом, «ми були впродовж багатьох віків у такому жахливому від татар уярмленні (в оригіналі: «порабощении»), що зобразити неможливо»[56].

Ворожнечу з турками Лєвашов відстежив з часу походу турецького й кримського військ на Астрахань у 1569 р. І хоч це зазіхання на російське володіння було відбите, не обійшлося без втрат: «відторгнуто тоді від Астраханського царства тридцять тисяч ногайських татар, і поселено [їх] у Криму та інших місцях ханського володіння»[57]. На цій події автор наголошує саме тому, що вважає незаконним підпорядкування ногайців Кримському ханству

[55] Левашов П. А. Картина или описание всех нашествий... — С. I–II.
[56] Назв. праця. — С. 7–8.
[57] Назв. праця. — С. 97.

і позбавляє цей народ суб'єктності, вважає їх здавна належними «росіянам». Лєвашов не помітив, коли саме Росія перейшла від оборони до наступу; поза його увагою лишилося те, що на початку XVIII ст. між Російською та Османською державами були проведені кордони, прикордонні адміністрації обох держав зайнялися «замиренням» населення степового порубіжжя, інколи об'єднуючи зусилля, а війни оголошували за правилами й процедурами, схваленими на Карловицькому конгресі 1699 р. й подальших мирних договорах[58]. Натомість Лєвашов зобразив ситуацію так, ніби набіги «татар» невпинно тривали. І на доказ того навів ноту російського віцеканцлера А. І. Остермана, подану турецькому урядові 12 квітня 1736 р.[59] як обґрунтування причин війни; при цьому Росія почала воєнні дії в 1735 р. без оголошення.

Окремий розділ П. А. Лєвашов присвятив обґрунтуванню російського завоювання Криму, подавши чудернацьке (навіть у поняттях того часу) формулювання: «Про права російських державців на Крим, як від давнини Росії належний, так і за правом завоювання, і за правом спадковим»[60]. У Кючук-Кайнарджийському мирному договорі 1774 р. ані слова не було про «спадкове право» монархії Романових на Крим. Єдине правове підґрунтя ліквідації Кримського ханства в 1783 р. становило примусове зречення останнього кримського хана Шагіна Ґерая на користь Єкатєріни II. У Лєвашова ж ідеться про те, що «Херсон, називаний згодом Кримом, був за найглибшої давнини *заселений росіянами*, відомими тоді під іменем європейських скитів»[61]. «Тмутараканську область» він з легкістю оголосив Астраханською і тим доводив пра-

[58] Грибовский В. В., Сень Д. В. Кубанский султан Бахты-Гирей: феномен нелегитимной власти в Крымском ханстве первой трети XVIII в. // Тюркологический сборник 2011–2012. Политическая и этнокультурная история тюркских народов и государств. — М.: «Восточная литература», 2013. — С. 92–137.

[59] Левашов П. А. Картина или описание всех нашествий на Россию татар и турков… — С. 100–149.

[60] Назв. праця. — С. 150–163.

[61] Там само.

во «росіян» на «повернення» Астрахані московським царем Іваном IV у середині XVI ст.[62] Текст усього розділу просякнутий патосом повернення втраченого і покарання «татар» як викрадачів чужої власності. Архаїчний міт про воскресіння постав у підсумковому твердженні: «Росія стосовно Криму *відновила* нині *стародавнє своє право* та назву Таврикії», отже, тепер «не повинна непокоїтися вже через ворожі набіги, і не важко їй панувати над усіма чорноморськими берегами»[63].

1776 р. в Колегії іноземних справ Російської імперії підготували «Розмисли («размышления») про стан справ наших з Портою». Цей документ починався з констатації міцного релігійного зв'язку між Кримським ханством і Османською імперією: «Але як немає в них розділення між світською й духовною владою і все керування витлумачується Алькораном, єдиним їхнім законом, то не могла існувати вольність татарська. Духовний їхній послух султанові знищує цивільну їхню від нього незалежність»[64]. Тобто виходило, що «незалежність» Криму, яка з самого початку була російською витівкою задля виправдання своїх завойовницьких дій, видається за надто дорогий подарунок кримським татарам, який вони, через свій релігійний фанатизм, не змогли оцінити. У документі зазначено, що на випадок відновлення воєнних дій з Портою російський уряд планував «хана перевести на Кубань, а Крим розорити». Автор «Розмислів», звісно, підготованих для Нікіти Паніна, формулює питання так: «Не краще було б розорити достоту одні лише мечеті, а його (Крим. — *В. Г.*) утримати за собою?» Далі постає питання про мешканців півострова: «Що робити з кримцями? Винищити їх усіх було б *нелюдяним і осоружним у наш вік, славний Просвітництвом*. Татари — ті ж люди, і число їх, як говорять, досягає 60 тисяч. Відпуском їх до Бессарабії або в турецькі землі […] примножимо ми число ворога. […] Переведення крим-

---

[62] Назв. праця. — С. 157.

[63] Назв. праця. — С. 164.

[64] АВПР. — Ф. 5. — Оп. 5/1. — Д. 580. — Л. 149.

ців на Кубань утіснить тамтешні народи, збільшить їхню нужденність і спонукатиме їх більше грабувати своїх сусідів. Краще, *вивівши* їх із Криму, розвести по Архангелогородській та інших […] губерніях, а легше за все лишити їх волі війська нашого, розвезти й розселити їх повсюди»[65].

Отже, в документі йшлося про *депортацію* всього населення Кримського півострова. У ґрунті речі ця практика не була новою для просвітницького уряду Російської імперії. Її й раніше провадили щодо тюркомовних народів, зокрема окремих груп ногайців, втім, незрівнянно менших за кількістю від кримських татар. 1721 р. Пьотр І наказав астраханському губернаторові, щоб «єдисанці й джембуйлуковці всі були розсіяні (в оригіналі: «раскосованы врознь») по всім калмицьким улусам»[66]. Суворіші заходи російський уряд застосовував щодо султан-ули, відгалуження Малого Ногаю, яке мігрувало з підвладної Росії частини Кубані на турецьку. 1742 р. російський посол у Стамбулі вимагав видачі їх як російських підданців[67]. Згодом вони, під тиском складних обставин, опинилися в Астраханській губернії. Сенатський указ від 6 липня 1744 р. постановив «султаноульських татар, мурз і старшин усіх з Астрахані перевести в Казанську губернію й поселити їх там між тамтешніми татарами в різних місцях». Згідно з цим указом, наступного року впійманого в Орловській станиці Війська Донського «султаноульського татарина Магмет-Доїн-Гаджи-Аджиєвого сина» розпорядилися оселити в м. Свіязьку Казанської губернії серед переселених султаноульців, «а буде він придатний до військової служби, то можна його віддати в остзейські гарнізони»[68]. Звісно, можна ширше поглянути на проблему депортації, асиміляції й спонукання до примусової служби представників інших тюркомовних груп, означених як «татари». Зокрема,

[65] Там само. — Л. 154 об.
[66] АВПР. — Ф. 127. Оп. 1. — Д. 1. — Л. 4 об.
[67] РГАДА. — Ф. 15. — Оп. 1. — Д. 61. — 124 л. — Л. 13–13 об.
[68] Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишиным. — Т. 2. — Ч. 1. — Новочеркасск, 1894. — С. 363–364.

служивих нехрещених касимівських татар, які жили у Воронізькій губернії, давали на службу 1 чоловіка від 4 дворів. 1716 р. з наказу Пєтра І вони мали відрядити на будівельну роботу до Санкт-Петербурга: у лютому — 50, у травні — 250 осіб. На той час у Воронізькій губернії служивих нехрещених касимівських татар на спеціальному обліку перебувало 2 562 особи чол. статі, найбільше — в м. Касимові, де мешкало 825 осіб чол. ст. в 434 дворах[69].

Упродовж усього XVIII ст. російські урядовці ретельно дбали про запобігання міграції своїх мусульманських підданців, передусім поволзьких татар, до Османської імперії. У листопаді 1754 р. російський посол у Стамбулі дізнався про таємну втечу до Буджаку «сімдесяти душ», які «називають себе булгарами»; вони просили турецьку адміністрацію про притулок через утиски в Російській імперії: «вогняні та інші різні катування» («огненные и другие разными мучения»), тобто спалювання на вогнищі тих, хто після примусового хрещення потайки сповідував іслам. Розслідування й запобіжні заходи з цього приводу охопили Казанську, Нижньоновгородську, Воронізьку, Астраханську, Оренбурзьку й Сибірську губернії[70]. Що прикметно, напередодні ліквідації Кримського ханства кримські татари порівнювали те, що діється з їхньою вітчизною, з тим, що сталося з Казанським ханством у середині XVI ст. («предвидют они себе жребий казанских татар»)[71], а також із тим, що сталося з їхніми сусідами: розділ Речі Посполитої 1772 р., обмеження автономії й репресії керівників Війська Донського, ліквідація Війська Запорозького. Наведенням цих прикладів у серпні 1775 р. кримськотатарська депутація переконува-

---

[69] Материалы Военно-ученаго архива Главного штаба / под ред. А. Ф. Бычкова. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1871. — 874 с. — С. 47–49.

[70] Государственный архив Астраханской области (далі — ГААО). — Ф. 394. Оп. 1. Д. 1812. Л. 1–1 об.

[71] Из дел Московского отделения Общего архива Главного штаба. Письма кн. В. М. Долгорукова-Крымского кн. Г. А. Потемкину и др. / Сост. Н. П. Поликарпов // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1914. — Вып. 51. — С. 19–20.

ла Порту не припиняти війну до повного знищення нав'язаної росіянами «незалежності»[72]; втім даремно. Примітно також і те, що набрані з казанських татар солдати втікали з російських гарнізонів, розташованих у Криму, не бажаючи воювати проти єдиновірців[73]. Ще на самому початку окупації Криму 1771 р. командувач Другої армії В. М. Долгоруков писав про неможливість переконати кримців у користі «добутої для них незалежності», адже, мовляв, «цей злостивий і підступний народ лише тільки страхом зброї до бажаного [росіянам] доведений бути може»[74]. Він же у травні 1773 р. пропонував Єкатєріні II відмовитися від ідеї незалежної кримськотатарської держави під російським протекторатом і закликав вважати, що «увесь півострів належить за воєнним правом вашій величності»[75].

Ці сюжети лишилися поза увагою таких авторів, як П. А. Лєвашов, якого цікавила лише побудова «картини» вікового страждання «росіян» від «татарського іга» і радісного скинення того ярма за Єкатєріни II. Потрактування на кшталт Лєвашова увійшли в саму серцевину історичних уявлень росіян. Автор «Розмислів», пропонуючи переселити кримських татар до Архангельської та інших північних губерній, розвиває хід думок В. М. Долгорукова, хоча не має властивої тому поінформованості про ситуацію в Криму. У «Розмислах» згадано, що кількість кримських татар становить усього 60 тисяч, а «християнський їхній ясир, або полонені росіяни, поляки, молдавани, волохи і грузини, яких щонайменше буде удвічі більше, як тільки дізнаються про наш щодо Криму намір і свободу свою щодо уярмлення татарського, своїм проти

72 Архив Государственного Совета. — Т. 1. –Санкт-Петербург, 1869. — С. 317–318.

73 Из дел Московского отделения Общего архива Главного штаба… — С. 24.

74 Российский государственный военно-исторический архив (далі — РГВИА). — Ф. 271. — Оп. 1. — Д. 19. — Л.1 об.

75 Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. 1756–1776. — Москва, 2004. — С. 549.

них повстанням сприяти будуть»[76]. Демографічна ситуація в Криму була геть інакша. Як стверджував академік П. С. Паллас наприкінці XVIII ст., мешканців Криму раніше нараховували понад пів мільйона; станом на 1778 р., з півострова насильно виселили близько 30 тис. християн (кримських греків та вірмен), між 1785 і 1788 рр. «тисячі» татар продали за безцінь своє майно й переселилися в Анатолію та Румелію, куди також перемістилися представники фамілії Ґераїв і багато кримських мурз. За переписом 1793 р., в Криму мешкало 85 805 чоловіків та 71 328 жінок, зокрема кримських мурз — 570 чоловіків і 465 жінок, «татар-землеробів» — 48 484 чоловіки і 99 280 жінок, «рабів різного походження» 343 чоловіки та 405 жінок, ногайців, узятих у полон в Анапі, — 4 331 чоловік і 3 593 жінки, російських кріпаків і дворових — 110 ч. с. і 116 ж. с. Всього вихідців з Росії різних станів — 18 720 осіб[77].

Сподівання на повстання і відданість росіянам кримських християн не справдилися під час першої російської окупації Криму 1771 р. Що мусульманські, що християнські мешканці тікали в гори, а населення приморських сіл, повантаживши майно на човни, дрейфувало вздовж берега, сподіваючись так переждати нашестя росіян. Кримці відмовлялися будь-що продавати росіянам, пускати їх на постій і всіма засобами шкодили їм: псували човни, щоб ворог не міг налагодити комунікацію вздовж берега, загачували річки в горах, щоб низинними пасовищами не могла скористатися ворожа кавалерія, псували воду в колодязях тощо. Так поводилися не лише кримські татари, а й греки, які «татарам … підвладні («подобострастны»), і без їхнього дозволу нічого зробити не можуть»[78]. Греки, виселені з Криму до Азовської губернії, як

[76] АВПР. — Ф. 5. — Оп. 5/1. — Д. 580. — Л. 155 об.

[77] Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах / пер. с нем. — М.: Наука, 1999. — С. 147–148.

[78] Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского… — С. 415–420, 447.

повідомляє джерело 1780 р., «надзвичайно невдоволені (в оригіналі: «чрезъвычайно метутца»), не маючи ні до уряду, ні до їхнього митрополита покори, і попри умовляння», відмовляються селитися на виділеній їм землі та мають таємний намір перейти до Криму. Для запобігання тому Ґ. А. Потьомкін 27 травня того року наказав відрядити Ілірійський гусарський полк до щойно заснованої для греків слободи Сартани, туди згодом мали підійти Волоський і Слов'янський полки з двома ескадронами для «приведення тих греків до належного порядку»[79]. Тобто, по суті, тоді відбулася депортація кримських християн, мусульмани ж лишилися на своєму місці.

1779 р. уряди Османської та Російської імперій підписали Анайли-Кавакську конвенцію, згідно з якою Росія мусила вивести свої війська з Криму та, як і Туреччина, не втручатися у внутрішні справи ханства. Однак уже наступного року статссекретар Єкатєріни II О. А. Безбородько розробив для своєї монархині меморандум, з яким вона виступила під час своєї зустрічі з австрійським імператором Йосифом II у Могильові для узгодження спільних дій проти Османської імперії й поділу її володінь на Балканах та в Причорномор'ї. Після залучення до цієї справи Ґ. А. Потьомкіна цей меморандум перетворився на грандіозний «грецький проєкт»[80], тобто «звільнення» колишньої Візантії від турків, а Криму — від «татар».

Правитель Новоросійської губернії Ґ. А. Потьомкін став головним ініціатором та ідеологом загарбання Криму в 1783 р. За висновком О. І. Єлісєєвої, його записка «Про Крим» з'явилася під час редагування складеного О. А. Безбородьком листа Єкатєріни до австрійського уряду влітку 1782 р. Аркуші, на яких писали листа, були розкреслені надвоє; текст, писаний рукою Безбородька, містився праворуч, ліворуч — позначки Потьомкіна. Останній заперечив доцільність докладного інформування австрійського

[79] ГААО. — Ф. 1. — Оп. 13. — Д. 68. — Л. 1–1 об.
[80] Зорин А. Кормя двуглавого орла… — С.°112.

уряду про наміри Єкатєріни щодо Туреччини й Криму, наполягаючи на складнішій грі. Свої зауваги Потьомкін доповнив запискою «Про Крим», яку вклав у чернетку зазначеного листа. Обидва документи зберігаються в Архіві зовнішньої політики Російської імперії[81].

Записка Потьомкіна починалася з побажання того, щоб австрійський уряд тиснув на турків, змушуючи їх «не інакше шанувати хана, як господаря самовладного і непідвладного їхньому судові». При цьому Потьомкін цинічно пропонував негайно її загарбати, адже «Крим своїм розташуванням розриває наші кордони» на Південному Бузі й Кубані, він «бородавка на носі». Цариців фаворит утримався від винаходу ідеологічного чи правового обґрунтування цієї дії, а прагматично наполіг, щоб Росія вчинила те, що роблять усі європейські держави: «Франція взяла Корсику, цісарці (австрійці. — *В. Г.*) без війни в турків у Молдавії взяли більше, ніж ми. Немає держав у Європі, які б не поділили між собою Азії, Африки, Америки». Єкатєріна II може пообіцяти Шагіну Ґераєві («пожалуйте») в Персії, що хоче — «він буде радий. Вам він Крим подасть цієї зими і мешканці охоче подадуть про це прохання». Власне це «прохання», як волевиявлення місцевих мешканців, мало стати правовим підґрунтям окупації. Далі ж пишномовно замайорів прапор «грецького проєкту»: «Таврійський Херсоне! Від тебе приплинуло до нас благочестя: поглянь, як Єкатєріна Друга знову вносить у тебе лагідність християнського правління»[82].

О. І. Єлісєєва вважає прямим розвитком лаконічно накресленої концепції Ґ. А. Потьомкіна «Розмисли одного російського патріота», що збереглися в Тавельському архіві В. С. Попова (керівника канцелярії правителя «Новоросії»). У цьому документі йшлося про намір Потьомкіна розмістити в Криму 20 тис. піхоти

---

[81] Елисеева О. Григорий Потемкин / Серия ЖЗЛ. — Москва, 2006. — С. 267–271.

[82] Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка. 1769–1791 / сост. В. С. Лопатин. — Москва, 1997. — С. 154–155.

і 10 тис. кінноти, солдатів і драгунів, усіх там одружити, щоб їхні сини зайняли батьківське місце. Для заселення Криму «природними російськими людьми» взяти на перший випадок з державних волостей і монастирських сіл призначених у рекрути 10 тис. «хліборобів» і оселити їх, спорудивши казенним коштом будинки для них у зручних місцях. А кримським татарам оголосити, що хто хоче бути у «вічному російському підданстві», той може лишатися у своєму помешканні, а іншим «дати волю виїхати геть із Криму». Передбачалося також закликати до оселення донських козаків та «малоросіян», а також «вольних християн»: греків, вірмен, волохів і болгар. Насамкінець, «Крим назвати колишнім його найменням», себто Таврією[83].

14 грудня 1782 р. Єкатєріна підписала таємний рескрипт Потьомкінові, схваливши його план окупації Криму та його аргументи щодо відмови від незалежності Кримського ханства, що, мовляв, дорого обходиться Росії і «мало властива татарським народам»[84]. 28 березня 1783 р. члени Колегії іноземних справ під головуванням віцеканцлера І. А. Остермана зібралися на конференцію для підготування рескрипту для кн. Ґ. О. Потьомкіна. Зміст цього документа полягав у схваленні окупації та приєднання Криму до Російської імперії. Аргументація починалася з фінансового питання, адже, як доводили члени Колегії, російська монархія з часу укладення Кючук-Кайнарджийського миру «зазнала збитків» через «татарські справи понад двадцять мільйонів [рублів]», і немає жодного способу їх компенсувати. У документі наголошено, що мир з Туреччиною номінальний і воєнні дії з цією державою незабаром поновляться. Тож окупація Криму становить єдиний здобуток («приобретение»)[85]. Тобто загарбання країни, визнаної в міжнародних договорах незалежною, цей документ обґрунтував міркуванням компенсації витрат на попередні етапи її завоюван-

---

83 Елисеева О. Григорий Потемкин. — С. 273–274.

84 Болотина Н. Потемкин. — Москва, 2014. — С. 225.

85 АВПР. — Ф. 5. — Оп. 5/1. — Д. 580. — Л. 116.

ня. Правову аргументацію знищення Кримського ханства аналізований документ вибудував на тому, що хан Шагін Ґерай відмовився від престолу і «виявив бажання про надання йому в Персії володіння». Тож Ґ. А. Потьомкін має з корпусом, ввіреним його керівництву, увійти до Криму, «те зайняття вчинити негайно, без жодного розголосу, а зайнявши спершу ділом, оголосити маніфест її імператорської величності, супроводжений його власним іменем або універсалом. Тут же слід сказати, що хан має виведений бути для супроводу його в Персію з корпусом військ її імператорської величності, для зміцнення його призначених». При цьому хан «мусить докласти зусиль щодо здобуття («доставления») йому перського престолу, що не може рівнятися з нинішнім його володінням»[86].

Члени Колегії іноземних справ, як простежується з аналізованого документа, цілком усвідомлювали, що йдеться про військову агресію в мирний час і непокоїлися протидією європейських держав[87]. За висловом О. І. Єлісєєвой, «Єкатєріна дивилася на здобуття (в оригіналі: «приобретение») Криму з тверезим цинізмом — для неї ввести колишні ханські землі до складу імперії значило “вхопити чуже” (в оригіналі: «сцапать чужое»)»[88]. Утім цинізм полягав не лише в цьому, але й у тому, що останній кримський хан замість перського престолу дістав фактичне ув’язнення у Воронежі[89]. Та й аргументацію загарбання Криму починали з фінансового питання не випадково. У Потьомкіна часто виникали проблеми з фінансовою звітністю, адже, користуючись своїм винятковим становищем, він не знав межі між власними й державними грошима. Час від часу ширилися чутки про величезні розтрати ним ка-

---

[86] Там само. — Л. 116–117.

[87] Там само. — Л. 118 об.–119 об.

[88] Елисеева О. Григорий Потемкин. — С. 304.

[89] Guthrie M. A tour, performed in the years 1795–1796, through the Taurida, or Crimea, the ancient kingdom of Bosphorus, the once-powerful republic of Tauric Cherson, and all the other countries on the north shore of the Euxine, ceded to Russia by the peace of Kainardgi and Jassy. — London, 1802. — P. 81–82.

зенних коштів. Одразу по смерті Ґріґорія Алєксандровіча в жовтні 1791 р. до його резиденції в м. Яссах у Молдові поїхав його родич Міхаїл Сєрґєєвіч Потьомкін, щоб забрати «відомості про всі казенні до померлого князя відпуски за часів турецької війни до 40 мільйонів рублів», однак через місяць він загинув за дивних обставин[90].

Імперський наратив загарбання Криму й Північного Причорномор’я творився за участю українців. Серед таких відзначився Іван Максимович Цебриков (1747–1807). Він народився в сім’ї старшини Харківського козацького полку, вступив на службу в канцелярію Слобідсько-Української губернії, його наблизив до себе губернатор Є. А. Щербінін[91]; з 1779 р. служив у штабі російського резидента А. Д. Константінова при кримському хані Шагіні Ґераї. 20 грудня 1784 р. у Харкові Цебриков закінчив складання записки мемуарного характеру «Справедливі дії при воротті Криму в Тавриці!» — важливе джерело про російську окупацію Криму.

Сама назва цього твору промовляє про його виразне апологетичне спрямування. Докладно виклавши основні події першої окупації Криму 1771 р. й обставини появи незалежного Кримського ханства, І. М. Цебриков з полемічним азартом акцентує увагу на детронізації хана Сагіба Ґерая та інтронізацію Девлета Ґерая влітку 1775 р., вважаючи його турецьким ставлеником. Цим, мовляв, Туреччина порушила Кючук-Кайнарджийський мир і дала підстави Росії посадовити на кримський престол свого кандидата — Шагіна Ґерая[92]. Однак він виявився норовливим, не поривав зв’язку з турками, утискав російського посла П. П. Вєсєліцького і провокував нову війну між двома імперіями. Однак не мав довіри власних підданців і збурив їхнє повстання[93]. Важливу роль у «безкровно-

90 Елисеева О. Григорий Потемкин. — С. 610.

91 Иващенко В. Идеал чиновника и российская действительность начала XIX в. в записках Р. М. Цебрикова // Res Historica. — № 39. — 2015. — С. 60.

92 Цебриков И. М. Справедливыя действы при врате Крыма в Таврике 1783 года! // Москва — Крым. Альманах. — №. 1. — С. 177–178.

93 Назв. праця. — С. 179–181

му» приєднанні Криму до Росії Цебриков відвів Якову Рудзевичу, колишньому урядовцеві Кримського ханства, який 1770 р. перейшов на російську службу і згодом виконував важливі доручення Потьомкіна в Криму. Рудзевич умовив кримських беїв і мурз, вороже налаштованих до Шагіна Ґерая, не пручатися російському завоюванню, адже, мовляв, воно захистить їх від тиранії цього хана[94]. Багата на факти, втім бідна на концепти записка Цебрикова, попри запальну апологетику, продемонструвала суперечливу картину російського завоювання, зокрема й те, що Шагін Ґерай вкрай неохоче залишав Крим і багато кримців прохали його повернутися на ханство[95]. Що прикметно, кримський муфтій після того, як князь Потьомкін «заволодів Кримом», мовив йому, що «згадуватиме цей день, як жінка пам'ятає чоловіка, що позбавив її цноти»[96]. Тут крилася тонка алюзія на образ ошуканої і зґвалтованої жінки.

Академік Петер Симон Паллас (1741–1811), німець на російській службі, відзначився науковими працями з історії, географії й природознавства Криму. Його думка про кримських татар була більш жорстока і менш терпима, ніж навіть у сучасних йому росіян. «Ці люди не корисні й не варті того, щоб мешкати в райських долинах» Криму, — стверджував Паллас. Тимчасове виселення кримських татар з південного берега в гори Криму під час війни 1787–1791 рр. він вважав за гарний прецедент, який слід повторити в доконаному виді. «Тоді можна було б їх замінити на вправних поселенців, які зайнялися б культурою вин, олій, бавовни, шовку, в чому держава знайшла б свою вигоду, яку ніколи не могла отримати від мешканців таких малодіяльних»[97]. Щодо кримських татар він стверджує про «занепад культури взагалі»; «вони всім, що є хорошого в їхній землеробській культурі, зобов'язані попе-

---

94 Назв. праця. — С. 189.

95 Назв. праця. — С. 196–197.

96 Франсиско де Миранда. Путешествие по Российской империи. — Москва, 2001. — С. 55.

97 Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия… — С. 149.

редникам і співмешканцям у [цій] країні»[98], тобто давнім грекам та сучасним їм кримським грекам і вірменам. П. С. Паллас не був оригінальним у твердженнях щодо затьмареної «татарами» Греції, культивованих багатьма інтелектуалами доби Просвітництва. Однак мало хто з сучасників міг зрівнятися з ним у наполегливості щодо негайного виселення корінних мешканців Криму й заміни їх на «краще» населення.

Владімір Васільєвіч Ізмайлов (1773–1830) написав свою «Подорож до Південної Росії» (1800–1802) під впливом «Листів російського мандрівника» Н. М. Карамзіна, вважаючи його твори за взірець літератури російського сентименталізму. Свої мандри по Україні, теренах колишньої Гетьманщини, Запорожжя й Кримського ханства, він зобразив як подорож «росіянина по Росії». Це був час, коли володарювання Росії над зазначеними територіями вважалося назавжди встановленим, а криваві бойовища лишилися в минулому. Тоді, за висловом сучасних російських дослідників В. С. Кісєльова й Т. А. Васільєвої, устійнилося уявлення «презумпції єдності» українських і російських теренів[99]. Та й була то подорож молодої, багатої й зманіженої людини, яка естетизувала бачене з вікна розкішної карети, використовуючи ідеологічні шаблони, винайдені за іншої ситуації і задля цілком практичної мети.

В. В. Ізмайлов замилуваний українським краєвидом. Полтаву він побачив такою: «Пречудова рівнина простягається біля самого підніжжя гори, з одного боку дотикається до пагорба, де в тіні лісу сяє монастир; зáкрути кількох річок перетинають її; по ній розсипаються піски, пасуться численні стада; гайки, подібні до насаджених квітників; […] луки виблискують у променях сонячних»[100]. Згадалася йому перемога Пєтра I над Карлом XII як

[98] Назв. праця. — С. 161, 164.

[99] Киселев В. С., Васильева Т. А. «Под отечественным небом странствую с мирною душою»… — С. 25.

[100] Путешествие в Полуденную Россию в письмах, изданных Владимиром Измайловым. — Ч. 1. — М.: университетск. тип., 1802. — С. 253–254.

епічне дійство, втім без натуралістичних подробиць. Зазначає, що більшість мешканців Полтави становлять «малоросіяни і козаки», але є багато євреїв (в оригіналі: «жиды»). Перші авторові нічим не примітні, других же він хвалить за те, що вони, «попри зненависть людей» до них, «уміють […] збагачуватися дозволеними способами й бути багатими» завдяки «розуму й працелюбству». Натомість козаки зображені як ледачі, «живуть бідно й незугарно»[101]. На теренах нещодавньої Гетьманщини Ізмайлов бачить лише гарний краєвид і сентиментально милується ним: «Скрізь приємна дорога в місячну літню ніч; утім ніде не відчувається так ця приємність, як в Україні» (в оригіналі: «Украйна»). Його увагу привертають чабани, які вночі зупинилися біля дороги, розклали багаття, смачно повечеряли й неспішно палять свої люльки[102].

Містечко Кобеляки (в оригіналі: «Кобилки») запам’яталося йому лише випадково побаченою красунею-молодицею, яка, не соромлячись чужинця, годувала немовля. Погляд автора зупинився на «сніжній білизні груді, [її] тихому коливанні, ніжних прожилках, розмальованих рукою амурів»[103]. Виклад Ізмайлова перенасичений фемінізацією простору: жінки — гарні, їхні чоловіки бездіяльні й цікаві мандрівникові лише як елемент ландшафту. Сентиментальними зойками: «О, жінки!» («О, женщины!») рясно встелений його текст. Мешканці Кременчука, «греки, жиди, малороси, наші великоросійські селяни», здалися Ізмайлову «збоченням моральної натури» («уродами моральной натуры»); лише товариство заїжджого італійця дещо вдовольнило його[104].

Доїхавши до місця колишньої Запорозької Січі, Ізмайлов пробує надати своєму голосові мужніших обертонів: «Там жили козаки, як нові мальтійські рицарі, не маючи жінок і воюючи проти невірних; звідти відряджалися вони бити ворога; там від руки

[101] Назв. праця. — С. 255–256.
[102] Назв. праця. — С. 257.
[103] Назв. праця. — С. 261–263.
[104] Назв. праця. — С. 265.

їхньої загинули мільйони жертв; але переможна зброя російська знайшла їх у глибині Січі, і варварство скорилося героїзмові»[105].

Шлях до Криму здався мандрівникові геть сумним: «Крім степів і поштових дворів, що стояли засмучені, не стрічав я нічого приємного. Від місця до місця траплялися тільки величезні обози, призначені наділяти хлібом розкішних міських мешканців, тоді як бідні поселяни, розкидані по необроблених полях, не мають засобів на отримання собі найпотрібнішого для життя»[106]. Херсон же знов налаштував на замилування, особливо потішили його будинки європейських купців, фортеця, собор, побудований з нагоди приїзду Єкатєріни II в 1787 р., вигідне поєднання міського і природного ландшафту. «Народження цього міста — диво, — проголошує Ізмайлов. — Посеред степу, в порожньому місці одна воля призначає місце міста — і місто постає, люди селяться, земля обробляється; стікаються купці з усіх усюд, і новий Херсон квітне, подібно до давнього Херсону. Так творив людей Пьотр I! Так велить природі та людству могутність творчого духу!»[107]. «Народження Одеси також диво, — не збавляє урочистого тону Ізмайлов. — 1794 року було тут лише одне порожнє місце; але в [17]96 році миттєво постало місто, заселилося численними мешканцями, торгівля відкрилася і тепер купецькі судна стоять у гавані»[108]. Імперський наратив про деміургічну силу Єкатєріни II розгорнутий Ізмайловим з юнацькою безпосередністю. Хоча геть інше враження постає від опису Овідіополя, з примхи Єкатєріни названого на честь давньоримського поета Овідія: «Бачу місто в оточенні степів, ледь помітне на земній поверхні, воно складається з кількох хижок, заселених греками, молдаванами й жидами. Втім яке мені до того діло? Покажіть мені сліди поета, приведіть

[105] Назв. праця. — С. 268–269.
[106] Назв. праця. — С. 270.
[107] Назв. праця. — С. 280.
[108] Назв. праця. — С. 359.

до залишків його будинку. […] Питаю про Овідія, і мені показують дім коменданта»[109].

Розташування міста Сімферополя, колишньої Акмечеті, Ізмайлов уявив як «на краю Європи»[110]. Він зауважив «дитинний стан» міста, заповненого «будинками азійського смаку», з мечетями, «східними обрядами й одягом», вируванням життя й «приємним розмаїттям, несхожим на монотонію наших європейських міст». Метафору дитинності доповнює образ «колиски суспільних винаходів», початкових ступенів людства, від яких «земні народи прийшли в течію». Однак автор вірить, що «дикий стан цього міста» незабаром засяє «квітучим блиском». «Уже щасливий геній Росії являвся з Єкатєріной II у Сімферополі, будинки європейського смаку в ньому постають, нові мешканці селяться»[111]. Тобто кримські татари буцім мають поступитися місцем новим володарям їхньої землі.

Фемінізація проступає у В. В. Ізмайлова щоразу, коли він згадує про кримських татар. Бахчисарай йому запам’ятався насамперед «темними теремами, де ревнощі ув’язнили найлюбіших з істот. […] Щось ще утворює мертву порожнечу в стінах цього міста. […] Ох! Нема в ньому жінок, любих жінок»[112]. Від жінок упокорених він вкотре переводить очі на жінку-впокорювача — Єкатєріну, уявляючи, як вона під час своєї подорожі до Криму переможно сідала на диван у ханському палаці, «нехтувала з посмішкою гордість султанського намісника і подумки […] линула в стародавню Візантію, на престол Константинів»[113]. Кримськотатарські чоловіки здалися Ізмайлову такими ж добрими, сумирними та кволими, як і «малоросіяни». На південному узбережжі «під шум моря на даху одного з татарських будинків, стріхи яких використовують

[109] Назв. праця. — С. 366.

[110] Назв. праця. — С. 420.

[111] Путешествие в Полуденную Россию в письмах, изданных Владимиром Измайловым. — Ч. 3. — М., 1802. — С. 46–48.

[112] Назв. праця. — С. 53–54.

[113] Назв. праця. — С. 55–56.

як терасу, відпочивав я серед добрих татар. Вони сиділи довкола мене, палили люльки свої; я розмовляв з ними. Все довкруж нас було простим і тихим, крім однієї розкішної природи. […] Зичу щиросердно щастя добрим татарам!..»[114] Автор ніби і лагідний до корінних мешканців Криму, але водночас зображає їх як елемент ландшафту, геть позбавлений суб'єктності. Текст Ізмайлова перенасичений буколіками, згадками Овідія, алюзіями на Ж.-Ж. Руссо, захопленими зойками з приводу античних старожитностей. Росію цей автор уявляє як відроджену Грецію, що розчистила замулене «варварами» джерело «цивілізації» й прокладає річище для повноводної ріки прогресу. Корінні мешканці Криму постають в образі глини, з якої Російська імперія має не лише виліпити потрібний їй горщик, але й уберегти його від зазіхань інших імперських гончарів. «Добрі татари! Не сховатися вам від променів сонячних і погляду людського, коли народи, сповнені розпусти, подивляються сміливими очима на чисте світило неба!»[115]

В. В. Ізмайлов не висловив мстивого почуття щодо кримських татар, на кшталт П. А. Лєвашова, не закликав їх «цивілізувати з лиця землі», як Чарлз Дікенс іронічно грозив корінним американцям. Аристократ-сентименталіст вважав за достатнє лишити їх на узбіччі нового життя, якщо вони з власної волі не увійдуть до його свіжого плину. Ізмайлов відмінний од Лєвашова ще й тим, що не вважає кримських татар за приходьків зі сходу, а сприймає їх за «природних мешканців Криму, […] відомих з опису Геродота під найменням скитів»[116]; хоча називає їх «дикими», яких слід було впокорити. Ізмайлов «упокорює» їх, звісно, не силою зброї, а позбавленням суб'єктності через застосування ідей і концептів, узятих з арсеналу Просвітництва. За висловом Ізмайлова, кримські татари «живуть у тіні від світила Просвітництва»[117]; «вони не зро-

[114] Назв. праця. — С. 112.
[115] Назв. праця. — С. 176.
[116] Назв. праця. — С. 251.
[117] Назв. праця. — С. 251.

били ще того кроку, який, віддаляючи від природного стану, наближає до суспільного розуму»[118]; «розум їхній, не урухомлений, полюбляє бездіяльність»[119].

Інтелектуальним провідником для В. В. Ізмайлова був той-таки П. С. Паллас, який не цурався закликів до депортації кримських татар. Мандрівник так схарактеризував ученого: «Дикі народи звеселяли, привертали його [увагу]; найпросвіченіший розум збагачувався ще рисами неопрацьованого людського сенсу»[120]. «Він відповідав мені, що татари з часів Геродота до наших днів ні в чім не наблизилися до моральності (в оригіналі: «нравственности») і являють нам собою тих же грубих скитів. […] Якщо впродовж двох тисяч років у цілому народі хід розуму не наблизився ні на крок, то він вважає, що розум може перебувати в деяких обмеженнях»[121]. Утім Ізмайлов, звісно, пом'якшує висловлювання цього ученого-просвітника, щоб не псувати свого сентиментального замилування.

У той час коли Паллас поселився в Криму, кримських татар примусили замовкнути силою зброї, Ізмайлов же примушує їх мовчати зусиллями свого пера. Втім воно не мало спостережливої гостроти Палласа, який, зокрема, помітив, що кримські татари вважали, що після російського завоювання зими в Криму стали суворішими й затяжнішими[122]. І сто літ згодом говорили, що «в Криму з'явилися холоди з приходом росіян», і що там, де стане російська нога, не виросте гарної трави»[123]. Колишній запорожець Микита Корж також пов'язував негативні кліматичні зміни з російським завоюванням: «За часів Запорожжя, до атакування Січі,

[118] Назв. праця. — С. 253.
[119] Назв. праця. — С. 255.
[120] Путешествие в Полуденную Россию в письмах, изданных Владимиром Измайловым. — Ч. 1. — С. 36.
[121] Назв. праця. — С. 42.
[122] Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия... — С. 161.
[123] Кондараки В. Х. В память столетия Крыма. — Москва, 1883. — С. 3–145.

не було ніколи зими холодної»[124]. Нащадок запорожців Іван Розсолода запевняв: «То вже кацапи своїми лаптями понаносили до нас хóлода, а тоді єго не дуже чути було»[125]. Однак ці сюжети виходять за межі російського наративу й апелюють до іншого типу нарації.

124 Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа / сост. архиепископ Гавриил (Розанов). — Одесса, 1842. С. 33.

125 Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. — Ч. 2. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 9.

Святослав Чирук

Критерії зміни міського літочислення та агломераційний підхід до утворення міст

Визначення дати заснування та утворення міст — важлива наукова проблема в межах історичної урбаністики не тільки в Україні, але й у світі. Головні проблемні питання тут не тільки і не стільки визначення дат заснування окремих населених пунктів, скільки визначення критеріїв міста, шляхів урбогенезису та методів його дослідження. Водночас, враховуючи те, що умови виникнення міст та процеси урбанізації часто відрізнялися, такі дослідження, значною мірою, робляться на прикладах окремо взятих міст, а узагальнювальні та компаративні праці нечасті. Час виникнення конкретно визначених міст також залишається вагомою проблемою в межах окремих локальних досліджень з історії того чи іншого населеного пункту або регіону, якщо розглядаються темпи його урбанізації.

Окрім суто наукових, існують і достатньо гострі суспільно-політичні проблеми визначення часу утворення чи заснування міст, що особливо відчутно в сучасній Україні.

Наприклад, наголошувалося на великій кількості запитів до Інституту історії України з приводу дат виникнення населених пунктів, кількість яких дещо зменшилася після затвердження Верховною Радою України документа «Список історичних населених місць України» у 2001 році[1]. Утім поява цього документа не змогла повністю

---

[1] Список історичних населених місць України (міста і селища міського типу), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р., № 878.

розв'язати проблему, бо він значною мірою спирався на відомості видання «Історії міст і сіл УРСР»[2], яке зазнало критики як через певні ідеологічні викривлення, так і через недостатнє методологічне підґрунтя в цьому питанні. Загалом опертя на будь-яке довідкове чи енциклопедичне видання сьогодні не видається доброю практикою, бо їх зіставлення виявило великі різночитання дат заснування і утворення міст[3], головно через те, що історія міст і окремих населених пунктів недостатньо добре досліджена в Україні.

Коріння ж суспільно-політичних проблем, пов'язаних із датами виникнення населених пунктів, полягають у: потребах громад у творенні власної ідентичності навколо історії поселення (та створення його туристичного іміджу); бажанні «задавнити» і мітологізувати час утворення окремих населених пунктів через місцеву кон'юнктуру; використання наявних історичних мітів як елемента місцевої політичної боротьби та гібридної війни проти України.

Критерії визначення часу «появи» міст в Україні

У межах розв'язання цих проблем в Україні, як окремі дослідники, так і колективи авторів зробили спроби визначити критерії для встановлення віку міст. Особливо в цьому питанні слід відзначити проєкт Інституту історії України — «Історична урбаністика: теорія містознавства і методика літочислення»[4], в межах якого з'явилися такі видання, як: «Методика літочислення міст: світовий досвід»[5], «Міська історія України: проблеми початко-

[2] Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С. Міська історія України: проблеми початкового датування. — К., 2010. — С. 15.

[3] Там само. — С. 112–122.

[4] Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. — К., 2011. — С. 11.

[5] Бабюх В. А. Методика літочислення міст: світовий досвід. — К., 2009. — 82 с.

вого датування»[6] та «Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення»[7].

Їхні автори наголошували на умовному характері дат «народження» міст, але визнали існування суспільної потреби пошуку витоків міста, враховуючи велику кількість запитів і спроб місцевих дослідників розібратися в цих проблемах. Наприклад, Віталій Бабюх виділив такі універсальні принципи, з яких слід виходити під час датування міст: *«по-перше, про їх вік говорять за першою згадкою в письмових джерелах. По-друге, історія міста з того моменту не повинна перериватись, а саме воно має розташовуватись весь цей час на одному й тому ж місці»*[8]. При цьому автор виділив кілька груп методів, які для цього застосовують: письмові, картографічні-топографічні-лінгвістичні, археологічні, приділивши останнім велику увагу[9].

Скептичніше до датування міст поставилися Ярослава Верменич, Володимир Дмитрук та Світлана Архіпова, які піддали критиці усталену в Україні практику датування міст за першою письмовою згадкою з огляду на її надто умовний характер, бо згадка назви міста в документі практично ніколи нічого не повідомляє про час його утворення[10]. Достатньо критично дослідниця поставилася і до демографічних критеріїв визначення міського характеру поселень, бо серйозні демографічні кризи, викликані епідеміями, війнами чи великими пожежами можуть поставити під сумнів наявність континуїтету в існуванні міста[11]. Розрізняючи поняття «заснування» та «утворення» міста, перше з яких юридичне поняття, а друге — історичне[12], Я. В. Верменич найперспективнішим вважає саме спроби визначати «заснування» міст, використовуючи локаційні докумен-

---

[6] Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С. Міська історія України… — 140 с.
[7] Верменич Я. Історична урбаністика в Україні… — 306 с.
[8] Бабюх В. А. Методика літочислення міст… — С. 261.
[9] Там само. — С. 266–272.
[10] Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С. Міська історія України… — С. 3.
[11] Верменич Я. Історична урбаністика в Україні… — С. 258.
[12] Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С. Міська історія України… — С. 20.

ти, як це роблять у Польщі[13]. Закріплення за містом юридично-формального статусу як інструменту встановлення дати заснування міста припало дослідниці до душі, зокрема, й тому, що це *«зручніше з практичної точки зору ... оскільки утворення — тривалий процес, початки якого майже неможливо простежити. Дати ж заснування доволі часто зафіксовані в документах»*[14].

Не заперечувала дослідниця і можливість встановлення дати не «заснування», а саме «утворення» міста *«на підставі археологічних даних про постійне й безперервне проживання населення на певній території»*[15]. Але в такому разі встановлювалася низка обмежень. По-перше, попереднє поселення має мати ознаки міського центру, а саме — ознаки ринку, оборонного чи адміністративного центру. *«Без наявності принаймні однієї з цих ознак світова наукова спільнота вести мову про місто взагалі відмовляється»*[16]. По-друге, необхідно довести історичний континуїтет між містом-попередником і містом-наступником. Для уточнення цього питання наводяться наступні критерії: 1) наявність у цих міст спільного територіально-географічного ядра; 2) нема істотного переривання міської традиції внаслідок кризових явищ; 3) збереження в історичній пам'яті міста-наступника відчуття спадковості[17].

Визнано навіть можливість встановлення часу «утворення» міста від сільського, а не міського населеного пункту, але в такому разі вимоги суворіші. Як зазначає дослідниця, *«історія сільського поселення, що існувало на території міста, включається у хронографію останнього лише в тому разі, якщо між містом і селом існує виразний генетичний зв'язок, а їх центри приблизно збігаються»*[18].

Погоджуючись із цитованими авторами щодо умовності дат «народження» міста, а також із тим, що *«потрібно добитись зни-*

---

[13] Верменич Я. Історична урбаністика в Україні… — С. 258.
[14] Там само. — С. 266.
[15] Там само. — С. 256.
[16] Там само.
[17] Там само. — С. 263.
[18] Там само. — С. 266.

ження ступеня умовності, щоб прийнята дата була ближча до реальної»[19], вважаємо за потрібне вказати на неідеальність, зокрема, й деяких наведених принципів і методів визначення дат «появи» міст. Насамперед це стосується датування міст на основі «локаційних документів», бо визнання певного населеного пункту містом, далеко не завжди відповідає реальному становищу. Дуже часто міста отримують документальне підтвердження свого міського статусу значно пізніше, ніж їх можна визнати містом за наявністю зовнішніх ознак, і, навпаки, іноді локаційні документи отримували населені пункти, які так і не перетворювалися на міста.

У Великої Британії патентні листи на отримання міського статусу за поданням міністрів досі видають монархи. І цю процедуру досі визнають непрозорою, попри наявність певних критеріїв, за умов виконання яких місто може вважатися містом. Серед сучасних критеріїв визнання міського статусу (city) у цій країні (встановлені 1907 року) називають:

- населення понад 300 000 осіб,
- записи про добре місцеве самоврядування,
- місцева ідентичність як метрополітального центру певної території (іноді заявки відхиляються саме через брак «ідентичності», що й дає підстави говорити про непрозорість).

Але в минулому критерії були інші. Наприклад, за часів короля Генрі VIII, для того щоб певний населений пункт був визнаний містом, достатньо було мати єпархіальний храм, тоді як кількість населення не мала значення.

Це спричинило чимало дивних викривлень у період після Промислової революції, бо в середині XIX ст. міський статус мало, наприклад, місто Сент-Девід на західному узбережжі Уельсу з населенням 2000 осіб, тоді як великі промислові центри країни — ні. Наприклад, Манчестер здобув міський статус лише 1854 року, Ліверпуль — 1880, Бірмінгем — 1889, Лідс і Шеффілд — 1893, Бредфорд і Ноттінгем — 1897 року. При цьому, слід зауважи-

---

[19] Бабюх В. А. Методика літочислення міст… — С. 261.

ти, що Лідс, наприклад, згадувався у «Книзі Страшного суду» ще 1086 року, перші згадки про Ліверпуль датовані 1170 роком, а Бірмінгем — 1166 р. А деякі міста, наприклад Рочестер у графстві Кент, навпаки, згодом втратили міський статус (позбавлений статусу міста 1998 року)[20].

Схожі приклади можна назвати і в Україні. Приміром, Решетилівка в Полтавській області, отримала міський статус лише 2018 року, хоча перша згадка про це поселення датується 1638 роком. Місто Кам'янське в Дніпропетровській області набуло міського статусу 1917 року, хоча міських рис набуло ще наприкінці XIX ст., а перша згадка про селище Кам'янське датується 1750 роком. А деякі міста, які отримали локаційні документи в давнину, зокрема Порськ[21] (сьогодні — два села Голобської селищної територіальної громади Ковельського району) на Волині, так і не змогли стати містами.

Звісно, сьогодні і Решетилівка і Кам'янське ведуть своє літочислення від першої згадки, а не від часу набуття міського статусу, але вони чудові приклади того, що використання локаційних документів для встановлення віку населеного пункту аж ніяк не панацея. Населений пункт може існувати сторіччями, і протягом десятиріч фактично мати міські ознаки, а документ, який надає йому відповідний статус отримати значно пізніше (чи деколи — раніше), ніж він реально заснований. А отже на наш погляд, використання як основного орієнтиру отримання юридичного статусу міста не сприяє наближенню прийнятої дати до реальності, що у визначенні часу заснування міст ставив за мету Віталій Бабюх.

---

20 Bevan R. What makes a city a city — and does it really matter anyway? // The Guardian [8 May, 2014] // режим доступу (21.06.2020 р.): https://www.theguardian.com/cities/2014/may/08/what-makes-city-tech-garden-smart-redefine#comments.

21 Заяць А. Міське суспільство Волині XVI — першої половини XVII ст. — Л., 2019. — С. 61.

Агломераційний підхід до утворення міст

Інший критерій визначення дати виникнення міста, який викликає заперечення, полягає в орієнтуванні передовсім на міський характер населеного пункту-попередника. Наприклад, Ярослава Верменич зауважує, що *«нас цікавить не хронологія виникнення поселень, а проблема перетворення їх у міста»*[22]. Це цілком суголосно із відданням цією дослідницею переваги датам «заснування», а не «утворення» міст. Утім навряд чи з таким підходом можна повністю погодитися. Враховуючи те, що в світі не існує чітко виражених критеріїв міста, завдання виявлення того, з якого моменту населений пункт можна вважати містом, є таке, що не має задовільного розв'язання, хоча деякі археологи і намагаються розв'язати його на окремо взятих прикладах. Необ'єктивний характер категорії «місто» викликаний її культурним походженням. Критерії означення міста відрізняються в різних культурах, і особливо — в різні часи. Набагато пліднішим може бути пошук об'єктивніших критеріїв, а саме археологічно підтвердженої наявності сталого населеного пункту.

Наведені вище критерії міста, запропоновані для визначення дат заснування міст України, виділив ще Макс Вебер. Вони, зокрема, не враховують механізмів урбанізації, бо Макс Вебер торкався цього питання лише побіжно, акцентуючи увагу переважно на типологізації міст[23]. Утім протягом XX ст. урбаністична думка дала нові означення і ознаки міст. На думку американського теоретика архітектури першої половини XX ст. Ганса Блюменфельда, у цьому питанні існує два основні підходи. Згідно з одним, місто — *«комплекс», «замислений з усіма його частинами»* на основі загального плану. Згідно з іншим, місто — *«природний організм»*, у якому *«нічого не відбувається без колективного інтересу, ви-*

[22] Верменич Я. Історична урбаністика в Україні… — С. 256.

[23] Вебер М. Город. — М., 2017. — 252 с.

кликаного його законами»[24]. Від того, якого підходу дотримуються дослідники, багато залежить і те, що саме вони вважають витоками міста. Для прихильників першого підходу «перезаснування» міста на тій самій території буде початком нового міста, бо в міста з'явився новий план, задуманий певним архітектором, тоді як для прихильника другого підходу — це буде лише черговим етапом у його житті, а коріння міста він шукатиме там, де під впливом різних обставин почалася концентрація населення, яка в подальшому і привела до виникнення урбанізованого поселення.

Перший підхід ще в першій половині XX ст. зазнавав істотної критики з боку нью-йоркської архітектурної школи на чолі з Робертом Мозесом, представники якої зазначали, що наперед сплановані міста зазвичай були невдалі, а плани корегувалися під впливом обставин, що не давало змоги говорити про них як про повністю сплановані[25]. Але справжню революцію стосовно того, що слід вважати містом, зробив у 1961 році французький географ Жан Готтман, який просувався в річищі «органічного» підходу. Вивчаючи в 1950-х роках округ Колумбія у США, він помітив тісне злиття різних агломерацій та їх зростання в єдиний організм, що дало йому змогу висунути концепт «мегалополісу»[26].

На думку Жана Готтмана, найбільше значення для виокремлення мегалополісу має економічна діяльність, а також транспортні та інші зв'язки. Це дозволяє ігнорувати вкраплення зелених зон між елементами мегалополісу. Згодом він констатував, що *«ми маємо відмовитися від ідеї міста як щільно влаштованої та організованої одиниці, в якій люди, діяльність та багатство сконцентровані на дуже маленькій території, чітко відокремленій від неміського середовища. Кожне місто цього регіону розповсюджується далеко і широко навколо свого первісного ядра; воно росте*

---

[24] Blumenfeld H. Theory of city form, past and present // Journal of the Society of Architectural Historians. — Vol. 8. — № 3–4. — 1949 — P. 7.

[25] Там само. — С. 15.

[26] Gottman J. Megalopolis: The urbanized Northeastern Seaboard of the United States. — New York, 1961. — 810 p.

серед неправильно колоїдної суміші сільських та приміських ландшафтів...»[27]. За 25 років після висунення своєї теорії Жан Готтман відзначив, що *«сучасні міста краще розглядати не ізольовано, як центри обмеженої території, а як частини «міста-системи», елементи міських мереж, які розширюють свої орбіти»*[28].

Відштовхуючись від теорії Жана Готтмана, почали досліджувати і менші за мегалополіс міські системи — мегаполіси, які постають як об’єднання частин агломерацій. Автори статті «Комплексна кількісна оцінка рівня нової стійкої урбанізації в 20 агломераціях Китаю» прямо вказують на те, що *«основна функція провінційних міських агломерацій — поглинання сільських громад та формування мегаполісів»*[29].

Спираючись на схожі принципи можна розглядати й утворення міст у минулому. Наприклад, постання значної частини грецьких полісів відбувалося внаслідок процесу «синойкізму» (від грецьк. synoikismos, від synoikeo — спільно живу, заселяю) — тобто злиття кількох хуторів та поселень у поліс. Так було утворене, наприклад, грецьке місто Атени. Отже, утворення міста, як і утворення мегаполіса, відбувається як результат об’єднання агломерації, але не міської, а сільської. Існування сільських агломерацій на прикладі графства Сомерсет у Великої Британії в першій половині XX ст. досліджувала Беатріс Свейнсон[30]. Окрім того, наявність сільських агломерацій відзначають і сучасні дослідники українських ОТГ[31].

---

27 Gottman J. Megalopolis... — P. 5.

28 Douay N. From Urban Corridor to Megalopolis: The “Metropolization” of Taiwan // Fifth Conference of the European Association of Taiwan Studies. — P. 10.

29 Cong Xu, Shixin Wang, Yi Zhou, Litao Wang, Wenliang Liu. A Comprehensive Quantitative Evaluation of New Sustainable Urbanization Level in 20 Chinese Urban Agglomerations // Sustainability. — 2016. — Vol. 8. — P. 4.

30 Swainson B. Dispersion and Agglomeration of rural settlement in Somerset // Geography. — 1944. — Vol. 29. — pp. 1–8.

31 Ткачук Р. Про агломерацію… не міську// режим доступу (21.06.2020 р.): https://decentralization.gov.ua/news/8877

Серед можливих причин появи сільських агломерацій в одних місцях і їх відсутність в інших Беатріс Свейнсон називала геологічні чинники, які зумовлювали родючість ґрунтів. Утім вона не виключала можливості існування й інших факторів, зокрема спричинених людьми[32]. Тут можна згадати Ганса Блюменфельда, який відзначав важливість безпекового чинника на певному етапі виникнення міст, що зумовлював гуртування населення на островах та мисах[33], а також Фернана Броделя, який робив наголос на важливості економічного чинника — перетині водних та суходільних шляхів[34].

Отже, виникнення міст внаслідок синойкізму можна розглядати як органічний процес появи агломерації сільських поселень та їх подальшого злиття в єдиний населений пункт. Проте опертя на цю теорію з метою визначення дати заснування міста потребує встановлення меж агломерації та населених пунктів, які входили до її складу.

Проблема фіксації агломерацій та визначення їх компонентів залишається складною навіть у сучасному світі, особливо в не надто економічно розвинутих країнах. Група дослідників: Дженіфер Дей, Їкан Чен, Петер Елліс і Марк Роберт розробили алгоритм для ідентифікації агломерації[35]. Утім застосування цього алгоритму можливе лише для сучасних агломерацій і не може застосовуватися для виявлення сільських агломерацій минулого, бо він оперує сучасними значеннями розмірів популяцій та тривалості транспортних перевезень. Із цієї статті, а також статті «Комплексне кількісне оцінення рівня нової стійкої урбанізації в 20 агло-

---

32 Swainson B. Dispersion and Agglomeration… — P. 8.

33 Blumenfeld H. Theory of city form… — P. 8.

34 Бродель Ф. Ідентичність Франції. Люди і речі. Книга 3. — К., 2017. — С. 201–202.

35 Day J., Chen Y., Ellis P., Roberts M. A free, open-source tool for identifying urban agglomerations using polygon data // Environment Systems and Decisions. — Vol. 37. — 2017. — 68–87 pp.

мераціях Китаю»[36] можна виділити кілька критеріїв, які дозволяють «впізнати» агломерацію. Серед них: наявність стійкого сполучення між елементами агломерації (обміну товарами та людьми), незначний час (до 4 годин) на подолання шляху між елементами агломерації, наявність метрополіса — тобто міста, кількість населення в якому значно перевищуватиме кількість населення в інших елементах агломерації, а також (іноді) розподіл виробництва і наявність полігону, утвореного елементами агломерації. На нашу думку, як один з інструментів для виявлення сільських агломерацій минулого, також можна застосовувати ієрархічний кластерний аналіз при оцінюванні відстаней між населеними пунктами.

Агломераційний підхід успішно застосували археологи для аналізу утворення давніх міст. Наприклад, Лів Доннеллан використовувала агломераційний підхід та мережевий аналіз під час вивчення утворення ранніх міських мереж у Південній Італії. Дослідниця зазначала, що найдавніша урбанізація передувала появі грецьких міст на узбережжі Південної Італії та Сицилії[37], а окрім того, наголошувала що *«тепер вважається, що ядра поселення, зокрема ділянки поховань, були інтегрованішими, ніж вважалося раніше»*[38]. За її словами, незначна фізична відстань між ядрами поселення (елементами агломерації) підштовхувала людей до домовленостей щодо спільного користування простором, до того ж ці домовленості, а отже й громадська спільність, мали існувати ще до централізації поселення. Відповідно, централізація поселення і поява місцевої влади — лише етап урбанізації, а не раптова подія *ex nihilo*[39].

У центрі уваги Лів Доннеллан перебувала археологічна пам'ятка Понтеканьяно в регіоні Кампанія, провінція Салерно, на півдні

---

36 Cong Xu, Shixin Wang, Yi Zhou, Litao Wang, Wenliang Liu. A Comprehensive Quantitative Evaluation … — 1–19.

37 Donnellan L. Modeling the Rise of the City: Early Urban Networks in Southern Italy // Frontiers in Digital Humanities. — Vol. 6. — 2019. — P. 2.

38 Там само.

39 Там само.

Італії, яка охоплювала римське місто Пікентію, що постало на місці невідомого етруського поселення. Під час розкопок виявлено скупчення поховань різних поселень. Дослідниця проаналізувала вміст поховань та наявність між ними запозичень, на основі чого провела мережевий аналіз.

Вона прийшла до висновку, що поява політичної влади в Понтеканьяно відбулася раніше за появу централізованого поселення, зауваживши, що: *«попри фізичну фрагментацію поселення ядер та ділянок поховання, «держава» в Понтеканьяно була просторово пов'язана і складалася з взаємопов'язаних ядер, тобто мережі»*[40].

У підсумку Лів Доннеллан зазначала, що хоча дослідники звикли вважати централізацію поселення часом «народження» міста, що, зокрема, проявляється у висловах «передміський» та «міський», але вона лише одна зі стратегій організації влади в поселенні. Натомість, на її думку, щодо мережевих поселень, можна застосовувати термін «урбанізм низької щільності», як це робилося, наприклад, для доісторичних поселень Центральної Європи та поселень мая[41].

Існування міст *«низької щільності»*, або *«мультицентричного урбанізму»*[42], сьогодні не викликає подиву. У компаративному дослідженні походження давніх міст світу Кевін Фішер та Ендрю Крікмор також зазначають, що міста такого типу траплялися в Мезоамериці та на східному узбережжі Африки. Окрім того, дослідники наводять думку Родеріка Макінтоша, що «кластеризовані» міста існували також у Західній Африці, в долині річки Нігер, між 250 р. до н. е. і 1400 р. н. е., які він називав *«невизнаною раніше формою урбанізму»*[43].

---

40 Там само. — С. 16.

41 Там само.

42 Fisher K., Creekmore A. Making Ancient Cities: New Perspectives on the production of Urban Places / Making Ancient Cities: Space and Place in Early Urban Societies. — New York, 2014. — P. 10.

43 Там само. — С. 14.

Цікаві в цьому сенсі також зауваження Джона Бінтліффа щодо походження і природи давньогрецьких міст-держав. Зокрема, він зазначав, що типовий грецький поліс насправді був селом: *«великим селом, але, по суті, селом»*[44], для позначення якого він використовує термін «Dorfstadt»[45]. Натомість, великі поліси, на кшталт Атен, він характеризує як давні «мегалополіси»[46]. Процес утворення полісів Джон Бінтліфф описує як поступове освоєння доволі обмеженого простору селами та хуторами, що поступово розмножувалися, заповнюючи пусті ділянки. Використовуючи полігонний аналіз, він пропонує розглядати утворення полісів як процес ущільнення «модулів», у центрі яких містилися різні хутори та поселення, розташовані одне від одного на певному невеликому радіусі в межах пішої досяжності, що фактично також є мережа[47].

Агломераційний підхід у вивченні механізмів утворення міст і поняття «урбанізму низької щільності», звісно, також не можуть бути визнані абсолютно універсальними, бо причини виникнення кожного міста та умови, в яких воно поставало, мають індивідуальний характер. Однак цей підхід дає змогу зрозуміти, яким чином саме «утворювались», а не «засновувалися» певні типи міст, пропонуючи цілком зрозумілий механізм їх утворення та певні стадії розвитку.

Гіпотеза агломерації на прикладі міста Дніпра

Просторові умови та методи керування диктували відмінності як у формі міст, так і в процесах та темпах урбанізації. На думку Ганса Блюменфельда, існує дві основні форми міста — раді-

---

[44] Bintliff J. The Origins and Nature of the Greek City-State and its Significance for World Settlement History / Les Princes de la Protohistoire et l'émergence de l'État. — Naples, 1994. — P. 45.

[45] Там само.

[46] Там само.

[47] Там само. — С. 43–44.

альна та сітчаста. Радіальна форма виникла з міркувань безпеки і її центром часто була фортеця, тобто одне поселення[48]. Він зазначав, що *«коли міста домінують над навколишньою місцевістю, важливі дороги сходяться до їхніх воріт. Транспорт додається до безпеки як другий елемент, що визначає форму міста. Поєднання міської стіни та вулиць, що сходяться, створює радіоцентричний план»*[49]. У той час у рівнинних поселеннях, часто біля великих рік, домінувала сітчаста форма плану. Сітчастий план утворювався шляхом додавання окремих ділянок, «як село»[50]. Сітки нерідко були окремими сільськогосподарськими ділянками, які витягалися вздовж шляхів, зокрема річок. За словами Г. Блюменфельда, *«сільськогосподарські цивілізації у великих долинах Нілу, Інду та Хуанхе створюють міста за строго прямокутним планом»*[51]. Отже, підсумовував він, що радіоцентричні міста задумувались як *«цілісна одиниця»*, а сітчасті були сумою окремих частин, які додавались до них[52].

На те, яку форму мало місто, впливали також і форма влади та економічні стосунки. Міцна централізована влада сприяла виникненню концентрованих поселень з єдиним ядром, а менш централізована влада та домінування торговельних стосунків сприяли формуванню «розпорошених» поселень. Наприклад, дослідники міста мая Чукчукмілу в Юкатані, дійшли висновку, що влада в цьому місті була розпорошенішою, аніж в інших мезоамериканських містах, а торговельні міркування змусили людей заселити неідеальні частини ландшафту, що, своєю чергою, спричинило його дисперсну структуру[53].

Концентрація та розпорошеність влади, домінування військового чи економічного чинників відрізнялися як географічно, так і

[48] Blumenfeld H. Theory of city form… — P. 9.
[49] Там само.
[50] Там само.
[51] Там само.
[52] Там само. — С. 11.
[53] Fisher K., Creekmore A. Making Ancient Cities … — P. 17.

історично. Міста, які формувалися в різні періоди та в різних регіонах, зазнавали різних впливів. Відповідно, до вивчення їхнього формування не можна застосовувати однакові підходи. Однак певні ознаки міста дають змогу припустити, який підхід можна застосувати в дослідженні. Зокрема, очевидно, що агломераційний підхід більше пасує для рівнинних поселень, міст сформованих уздовж річок, які виникли за слабкої центральної влади та у формуванні яких домінували економічні чинники. Можна припустити, що такий підхід годиться для вивчення формування деяких міст, які виникли на теренах Нової Січі, наприклад Кам'янського чи Дніпра у Дніпропетровській області.

Те, що місто Кам'янське утворилося на основі сільської агломерації, центральними елементами в якій були козацькі поселення Кам'янське, Романкове і Тритузне, сьогодні не викликає заперечень. Цей процес відбувся достатньо пізно, внаслідок промислового розвитку села Кам'янського, який почався наприкінці XIX ст. і, відповідно, добре задокументований. Кам'янське відіграло роль метрополії, що поглинула навколишні села. Факт агломерації знайшов відбиток у гербі міста та його легенді — три схрещені списи як символи селищ, що утворили місто.

Що стосується міста Дніпра, ситуація трохи складніша, бо агломераційні процеси відбулися раніше, гірше задокументовані та «перекриті» нашаруванням міту про «заснування» міста імперською владою. Окрім того, елементи агломерації постали в різний час та внаслідок різних причин, метрополітальний центр дещо змістився відносно первинного метрополітального ядра, а первинний елемент агломерації в подальшому втратив своє вагоме значення.

Дослідники урбогенезису міста Дніпра раніше вже висували припущення щодо кількох урбанізаційних центрів, які його сформували. Гіпотеза «міста трьох фортець» полягає в тому, що адміністративні та військові потреби, а також стратегічне місце розташування стали причиною виникнення фортець (Старого та Нового Кодаку та Новобогородицької фортеці), навколо яких сформува-

лися населені пункти, які згодом увійшли до складу міста як історичні райони або (як Старий Кодак) вплинули на формування його околиць[54]. Згідно з гіпотезою «білінійного та поліцентричного урбогенезису» С. І. Світленка, передусім наголошується на значенні двох «урбогенетичних ліній» — лівобережної та правобережної, пов'язаних з тими ж фортецями — містечка Самарі, яке стало поштовхом для формування Катеринослава І (а той, своєю чергою, став формальним попередником Катеринослава ІІ) та Новим Кодаком (який був фактичним попередником Катеринослава ІІ)[55]. Автор дійшов висновку, що *«урбогенетичні імпульси надходили від різного типу населених пунктів: українських козацьких міст пізнього Середньовіччя та ранньомодерного періоду, міст-фортець польського та російського походження та українських козацьких слобід»*[56].

Попри загалом правильний хід думок, який привів до висунення обох гіпотез, на нашу думку обидві гіпотези неідеальні через їх недостатні пояснювальні можливості та брак критеріїв для їх верифікації. Ці прогалини, на нашу думку, може заповнити гіпотеза «домодерної агломерації».

Ця гіпотеза полягає у припущенні існування на території сучасного міста Дніпра агломерації, сформованої ще за часів протодержавного утворення — Нової Запорізької Січі із містом Новим Кодаком як урбаністичним центром (метрополісом). При цьому голов-

---

[54] Репан О. А. Час виникнення міста: випадок Дніпропетровська // Датування міст як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. — К., 2008. — С. 44–45; Репан О. А. Місто трьох фортець // Дніпро — місто трьох фортець: рекомендаційний бібліографічний покажчик. — Д., 2017. — С. 4–8.

[55] Світленко С. І. Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. — Д., 2010. — Вип. 8. — С. 22–23; Світленко С. І. До проблеми літочислення міста Дніпро // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. — Д., 2017. — Вип. 15. — С. 43.

[56] Світленко С. І. Урбогенезис Дніпропетровська … — С. 22–23.

ними чинниками для формування агломерації стали не тільки і не стільки фортеці, скільки перевози через річки Дніпро і Самару.

Фортеці поруч та на території сучасного міста Дніпра були сформовані в різний час та з різних міркувань. Поселення на Старій Самарі (на місці якого згодом утворилася Новобогородицька фортеця) та Новокодацька фортеця виникли задля контролю переправ через річки Самару та Дніпро. Фортеця Старий Кодак — поруч із першим (Кодацьким) порогом каскаду порогів з метою перекриття шляху козацьким формуванням до Чорного моря. Утім наявність фортець на головних шляхах із півдня, півночі та південного сходу, а також порогів, вилилась в інший несподіваний наслідок, а саме створила острівець стабільності посеред відкритого простору, в якому до того ж перетиналися суходільні та водні шляхи.

Формування міст біля перевозів було нормальною практикою в усьому світі. Міста та фортеці, які виникали в таких місцях, контролювали ці стратегічні об’єкти, встановлюючи митниці, надаючи допомогу в перевезенні товарів, слугуючи базою їх збуту та відпочинку для проїжджих. Фактично їх можна порівняти з фільтрами, які абсорбували капітал, що проходив через ці ділянки. Наявність капіталу (надлишку), своєю чергою, сприяла поділові праці, притаманному міському осередкові. Саме цей процес і спостерігався у випадку Старої Самарі та Нового Кодаку.

Однак двох центрів недосить для утворення стійкої системи агломерації, бо вони нездатні утворити полігон (через дві точки можна провести лінію, три — мінімальна кількість точок для задання площини), підтримувати належний рівень зв’язків і не виступати конкурентами. Була необхідна третя точка.

Цілком імовірно, що стосується Дніпра, первинно роль третьої точки намагалася перебрати на себе фортеця Старий Кодак. Утім у зв’язку із цим існувало кілька проблем. Старий Кодак намагався контролювати водну артерію — річку Дніпро, тоді як основний обсяг торгівлі відбувався не водними шляхами, а суходолом через порожистість річки. Стратегічно зручне для військових дій розташування на пагорбі над урвищем навпроти бурхливого Кодацько-

го порогу було катастрофічно незручним для утворення в цьому місці переправи. Втрата адміністративної підтримки з боку Польської корони, яка робила основну ставку в регіоні саме на цю фортецю, і її подальший перехід під контроль запорожців, які створили нову фортецю (Новий Кодак) у логістично зручному місці, призвела до поступової ентропії значущості Старого Кодаку. Окрім того, фортеця була істотно віддаленою від Нового Кодаку і тим паче — Старої Самарі.

Нове вікно можливостей для утворення агломерації з'явилося під час Російсько-турецької війни 1735–1739 рр., коли у 1736 р., знову ж таки, з військовою метою, російська влада спорудила Усть-Самарський та Кам'янський ретраншементи вище за течією Дніпра від Старого Кодаку, між якими була організована переправа. Остання відразу стала життєздатною, бо розміщувалася вище від порогів і слугувала не тільки для військового сполучення — завдяки її спорудженню на лівому березі Дніпра активно розвивається Усть-Самара та Чаплі, на правому — Лоц-Кам'янка. Створення переправи замкнуло транспортне коло агломерації, що спричинило її швидкий розвиток.

Враховуючи особливості географічного розташування на перехресті Дніпра і Самари (та ще й вигину Дніпра), це спонукало до подальшого утворення населених пунктів. А що переправа через річку могла бути тривалим процесом, то сполучення урбаністичних центрів (що стосується Богородичного — наступника містечка Самарі) відбувалося не безпосередньо, а через поселення-супутник Нового Кодаку — селище Кам'янку Лівобережну. Поява нової переправи (Усть-Самарської) потягла за собою контакти селища Лоц-Кам'янки з Богородичним через супутник Богородичного на іншому березі Самарі — селище Одимківку, а Одимківки, Усть-Самари та селища Чапель — з Новим Кодаком через Лоц-Ккам'янку. Це також потягло за собою формування дрібніших населених пунктів уздовж шляхів, які поєднували цей трикутник (спочатку — зимівників, згодом — слобід). Наяв-

ність та час створення таких населених пунктів підтверджується графічною реконструкцією, створеною Інститутом історії Дніпра.

Завдяки появі Усть-Самарської переправи відстані між елементами агломерації значно скоротилися і почали відповідати умовам для утворення агломерації (тривалість шляху до 4 годин). Дістатися від кожного елемента агломерації до поселення, що мало супутника на іншому березі річки, можна було за 3–3,5 години (можна перевірити за допомогою Google maps).

Важливий чинник для створення агломерації — економічна синергія її елементів, розподіл виробництва та послуг. Схоже, що цей елемент також міг бути реалізований в межах описаної нами агломерації. У гирлі Самари вивантажували продовольство в 1688 р. Під час Російсько-турецької війни 1735–1739 рр. була сплавлена величезна кількість деревини, при цьому логістичним центром перед порогами був Усть-Самарський ретраншемент. Зокрема, селище Лоц-Кам'янка фактично було логістичним центром на водному шляху, надаючи послуги безпечного проходження через пороги. Можна припустити, що Ігренський півострів слугував ринком деревини, бо ще в XIX ст. тут існував великий ярмарок з такою спеціалізацією. Для подальшого транспортування Дніпром наприкінці XVIII — на початку XIX ст. колоди зв'язувалися у плоти в гирлі Самари[57].

На лівому березі Дніпра в середині XVIII ст. була зафіксована слобода Медова[58] (попередник селища Мануйлівки), що може вказувати на специфіку виробництва в цій місцевості. Під час нападу козаків Петра Іваненка на Новобогородицьку фортецю виявилося, що нападники, серед іншого, взяли як здобич саме вулики. Отже, про вулики в Богородичному маємо документальні згадки в 1692 р.[59], влітку 1751 р. бджолярством займався старо-

[57] Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська. — К., 2007. — С. 81–82.

[58] Центральний державний історичний архів України в м. Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 13796. — Арк. 122–122зв.

[59] Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т.1. — С. 119.

самарський городовий отаман Н. Четверник[60], а в 1752 році неподалік Старої Самарі згадується «Зозова пасіка»[61]. З-поміж претензій старосамарців до запорожців за 1744–1753 рр. неодноразово згадуються забрані вулики. Зокрема, постраждали Н. Четверик та сотник М. Зуб, до того ж у сотника січовики розбили 30 пустих вуликів[62]. Як предмет купівлі-продажу богородицьких мешканців пасіка, що розташовувалася на Протовчі, згадується у 1700 р.[63] Враховуючи близькість Новобогородицької фортеці та слободи Медової, це може вказувати на те, що виробництво меду могло бути вагомим джерелом прибутків у цій місцевості.

У той же час у місті Новому Кодаку вироблялися різноманітні ремісничі вироби. Він, разом із Половицею, постає центром млинарства, і то йдеться як про вітряки, так і про «лодейні млини» на Дніпрі[64]. Завдяки великій кількості мешканців, відвідувачів та військовим, воно було добрим ринком збуту (здатне приймати оптові партії) для надлишків товарів, які виробляли інші поселення в агломерації. Всі ці міркування мають поки що попередній характер. Ця гіпотеза цілком може бути уточнена або спростована під час верифікації дослідниками.

Вагомим чинником формування та вивищення одних міст над іншими називають саме адміністративний чинник. Наявність адміністрації сприяє концентрації людей та капіталів. Зі становленням Нової Січі як протодержави, значення запорізької адміністрації істотно зросло. Новий Кодак був адміністративним центром Кодацької паланки (еквівалент сучасного обласного центру) і разом з економічним чинником, спричиненим контролем над жвавою переправою на шляху з багатої Гетьманщини та Правобереж-

---

[60] ЦДІАУК. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 21.

[61] Архів Коша… — Т.3. — С. 40.

[62] Архів Коша… — Т.3. — С. 80, 82.

[63] ЦДІАУК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9333. — Арк. 275. Принагідно хочу подякувати колегам О. Репану та О. Сухомлину за можливість використати їхні виписки з архівних справ у посиланнях 58–63.

[64] Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест… — С. 103–107.

жя до не менш заможного Кримського півострова (і навпаки), це допомогло йому зайняти місце метрополіса в агломерації.

Однією з причин занепаду Катеринослава I, найпевніше, можна вважати те, що, будуючись з нуля, він не міг конкурувати навіть за потужної адміністративної підтримки з таким вагомим центром як Новий Кодак, кількість населення якого продовжувала перевищувати кількість населення агломерації, навіть разом узятої з новоствореним містом.

І навпаки, перенесення міста ближче до Нового Кодаку, фізичне розміщення Катеринослава на місці слободи Половиці — одного з елементів вже наявної агломерації, допомогло імперському місту вивищитися над Новим Кодаком завдяки «паразитуванню» на його можливостях та на вже наявній агломерації, «накачуючи» грошима один з її елементів — Половицю, завдяки перенесенню адміністрації, переправи, ярмарків. Остаточний занепад Нового Кодаку і перемога Катеринослава були викликані створенням сезонного понтонного мосту через Дніпро безпосередньо до імперського центру (в районі сучасного Нового мосту), що підірвало економічну базу Нового Кодаку.

Мітографія виникнення міст

Найдискусійніший критерій, який на сьогоднішні пропонується для виявлення дати «утворення» міста, — вимога *«збереження в історичній пам'яті міста-наступника відчуття спадковості»* з містом-попередником[65], бо поняття «історична пам'ять» має суб'єктивний, а не об'єктивний характер. Вона фактично фіксує наші уявлення про минуле, а не відображає його. Тож міська історична пам'ять — продукт міських історичних мітів, більшість із яких стосується саме заснування міста.

Походження міст та час їх заснування — наймітологізованіший аспект міської історії як у буквальному, так і у фігурально-

65 Верменич Я. Історична урбаністика в Україні… — С. 263.

му значенні. Мітичні історії про виникнення міст і їхніх легендарних засновників почали з'являтися ще в прадавні часи. Оповіді на кшталт Ромула й Рема (або Кия, Щека, Хорива і сестру їхню Либідь) та багато інших, на думку авторів статті «Мітична основа міста», були елементами необхідними для гуртування громади. *«Часом вони наголошували на автохтонному характері населення, як з Атенами, а в інших згадували про еміграцію до далеких місць»*[66]. При цьому *«легенда про заснування міста ... ніколи не була чимось закритим та нерухомим, а, навпаки, як і іншим мітичним поставам подібного роду, їй була притаманна така видатна риса, як постійна здатність до переформулювання відповідно до мінливих інтересів часу»*[67]. Тому деякі поліси наголошували на автохтонному походженні їхніх мешканців, деякі вигадували легенди про «перезаснування», щоб легітимізувати потреби завойовників. Зокрема, дуже цікавий приклад давньогрецького міста Амфіполісу, яке заснували вихідці з Атен. За кілька років місто захопили лакедемонські бразиди. Завойовник Бразидас загинув у бою. Та згодом місто стало союзником Спарти і почало вшановувати нового героя, Бразидаса, який його атакував, витіснивши пам'ять про героя-засновника атенянина Ганьйона[68].

Окремий напрямок давньогрецьких міських мітів становили колонізаційні міти. Наприклад, «засновником» італійського міста Таранто вважається спартанець низького походження (партеній) — Фалант. За легендою, він збирався взяти участь у повстанні проти спартанців разом з іншими партеніями, але розкрив свій план. Утім, замість покарання, був направлений гонець до Дельфів. Оракул сказав, що Фалант захопить місто і стане засновником спартанської колонії, коли відчує дощ, який буде йти з чистого неба. Фалант уже гадав, що це передбачення ніколи не здійс-

---

66 Azara P., Subías E., Mar R., Riu-Barrera E. The mythical foundation of the city // режим доступу (21.06.2020 .): https://www.publicspace.org/multimedia/-/post/the-mythical-foundation-of-the-city.

67 Там само.

68 Там само.

ниться, і сумував, що йому не вдається захопити жодного міста. В цей час дружина вибирала вошей у нього на голові і, спочуваючи чоловікові, плакала. Зрозумівши, що її ім'я — Етра означає саме «чисте небо», і здогадавшись, що її сльози — це символічний дощ, Фалант швидко зміг захопити місто, ставши «засновником» колонії. Іноді Фаланта називають нащадком Посейдона, а іноді — Геракла. Загалом завойовницькі міти в Давній Греції часто апелювали саме до Гераклідів[69].

У Давній Греції міти про заснування міст перетворилися на цілий літературний жанр і часто складалися в римованій формі, але засновницькі міти були притаманні не тільки цьому часові, але і періодові Нового часу, коли урбанізація розвивалася стрімкими темпами, а орієнтація на античність була модою. Чимало міст засновувалось у Нідерландах, де навіть ставили п'єси про їх мітичні заснування. Почасти орієнтуючись на античність, свої колонізаційні міти вигадували і в Російській імперії. Дуже добре розкрити їх значення вдалось естонському семіотикові та філософові Юрієві Лотману.

У статті «Символіка Петербурга і проблеми семіотики міста» він писав, що за часів епохи Просвітництва ідеалом раціоналістичної утопії було штучне місто, яке *«мало бути позбавлене історії, бо розумність «регулярної держави» означала заперечення структур, які склалися історично. Це мало на увазі будівництво міста на новому місці і, відповідно, знищення всього «старого», якщо воно тут було»*[70]. Таке місто саме собою було «мітом», адже, як зазначав Юрій Лотман, *«...місто, створене «раптом», за помахом руки деміурга, яке не має історії і підкорене єдиному планові, взагалі неможливе в реалізації»*[71].

При цьому відзначив і те, в чому саме полягав механізм мітотворчості новозаснованих, штучних міст: *«...архітектурні спо-*

---

69 Там само.

70 Лотман Ю. М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города / Труды по знаковым системам. — Вып. 18. — Тарту, 1984. — С. 35.

71 Там само.

руди, міські обряди і церемонії, самий план міста, назви вулиць і тисячі інших реліктів минулих епох виступають як кодові програми, які постійно заново генерують тексти історичного минулого. Місто — це механізм, який постійно заново народжує своє минуле, яке дістає можливість розташуватися поруч із сучасним ніби синхронно. Щодо цього місто, як і культура, — механізм, який протистоїть часові. Раціоналістичне місто-утопія було позбавлене цих семіотичних резервів. Наслідки цього, напевно, здивували б раціоналіста-просвітника XVIII ст. Брак історії викликав бурхливе зростання мітології. Міт заповнював семіотичну пустку, і ситуація штучного міста виявлялася дуже мітогенною»[72].

Одним із таких мітів стало, зокрема, «заснування» штучного міста — Катеринослава, як «третьої столиці» Російської імперії. Мітичним тут як сам факт «заснування» міста деміургом — імператрицею Катериною II, так і концепт «столиці», який, однак, з'явився ніяк не випадково, а за тією ж раціональною логікою. За Ю. Лотманом, перенесення (а в цьому разі — «заснування») столиць у чужі землі є символ агресивних дій — отримати нові землі, відносно яких нова столиця опиниться в центрі. Це — експансіоністська дія, направлена на підкорення земель, у цьому разі — Південної України, що в умовах гібридної війни почали використовувати як новостворений міт про «Новоросію», а отже «катеринославський» міт про «третю столицю» сьогодні глибоко небезпечний, направлений на підрив української державності в цілому регіоні. Якщо ми справді визнаємо за проблему використання наявних історичних мітів як елемента гібридної війни проти України, то від такого критерію для передатування міст як *«збереження в історичній пам'яті міста-наступника відчуття спадковості»* з містом-попередником[73], слід відмовитися, бо історична пам'ять багатьох міст, «перезаснованих» в імперські часи зазнала викривлень внаслідок новостворених мітів. Бо, на думку Ю. Лот-

[72] Там само. — С. 36.

[73] Верменич Я. Історична урбаністика в Україні… — С. 263.

мана, «заснування» нових столиць у чужих землях супроводжувалося, зокрема, загостренням екзистенційного коду: *«те, що існує, проголошується несущим, а те, що лише має з'явитися — єдино істинно сущим»*[74]. Тому попередня історична пам'ять ліквідується або таврується: *«суще, яке має ознаки сучасного часу і «свого», оцінюється негативно, а те, що має з'явитися в майбутньому і «чуже», отримує високу аксіологічну оцінку»*[75].

Справжня історична пам'ять, можливо, проривається крізь окремі легенди. Наприклад, на думку Ю. Лотмана, штучним містам, зокрема Санкт-Петербургові, було властиве відчуття цієї штучності, неприродності, що діставало певне засудження. Щодо Петербурга, це проявлялося в легендах про знищення міста водною стихією, а також у відчутті глибокої театральності, фальшивості самого міста і того, що там відбувається. Місто, а особливо його центральну частину порівнювали з декораціями[76]. До речі, що стосується Дніпра, топоніми козацької доби, які реально функціонують (Діївка, Лоцкам'янка, Мандриківка тощо) дуже сильно дисонують з тезою про створення на пустому місці Російською імперією нового міста.

Практика зміни літочислення міст

За Ю. Лотманом, місто завжди постійно народжує своє минуле, що проявляється в назвах вулиць, міських обрядах та інших аспектах (наприклад, легендах про заснування міста). Символічне значення дати заснування міста та аспектів, пов'язаних з його появою, розуміють у всьому світі. При цьому, щодо завойованих і колонізованих міст, перевага віддається ранішим поселенням, заснованим або автохтонним населенням, або попередниками. З одного боку, це своєрідне спокутування гріхів, спричинених захопленням чужої території (спокута полягає у визнанні ролі і права

[74] Лотман Ю. М. Символика Петербурга … — С. 31.
[75] Там само.
[76] Там само. — С. 39–40.

першості попередників), а з іншого — можливістю «привласнити» собі їхнє минуле шляхом вшанування їхньої пам'яті.

Наприклад, Мехіко бачить себе спадкоємцем колишньої столиці імперії ацтеків — легендарного Теночтитлану[77]. Як нову дату виникнення міста обрано 1325 рік, коли виникла столиця імперії ацтеків, а не 1521 рік, коли на її руїнах Іспанська імперія заснувала поселення європейського зразка. Нью-Йорк веде своє літочислення від голландських першопоселенців, а не захоплення міста англійцями у 1664 р. і його перейменування у Нью-Йорк. Як дату заснування міста на офіційному рівні відзначають навіть не виникнення першого поселення (1613 р.), яке дало початок Мангеттену та голландському «Новому Амстердаму», а відкриття Мангеттену під час експедиції Генрі Гудзона на кораблях голландської Ост-Індської компанії у 1609 р.[78]. Стамбул також спирається на греко-римський спадок, а не на час захоплення міста турками-сельджуками.

У багатьох містах дати заснування переглядаються на основі сучасних наукових знань, переважно — археологічних знахідок. Деколи такі передатування — одномоментна дія, яку супроводжують масові заходи, але часто це лише постійні уточнення, згадки про які з'являються, наприклад, на офіційних сайтах міських рад. Такий підхід у певному сенсі зручний, бо дозволяє переглядати час заснування населеного пункту протягом багатьох років, залежно від наявних наукових висновків.

Приклад одномоментної дії — передатування міста Рібе в Данії. 2010 р. місто відсвяткувало грандіозний 1300-річний ювілей, що супроводжувалося різноманітними фестивалями, ярмарками та виставками. До ювілею міста у співпраці з Данським центром міської історії видано чимало книжок про історію міста Рібе. В

---

77 Celebran fundación de México-Tenochtitlan // Режим доступу (21.06.2020): http://noticierostelevisa.esmas.com/df/479302/celebran-fundacion-mexico-tenochtitlan/.

78 Shulman R. New York Celebrates 400th Anniversary of Dutch Founding the City // Washington Post [09.09.2009] // Режим доступу (21.06.2020 р.): http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/09/08/AR2009090803293.html.

основу передатування покладено результати археологічних розкопок, які провів ще у 1985–1986 рр. археолог Стіг Єнсен (Stig Jensen), але проаналізувала лише у 2000-х роках археолог Сара Кроїс (Sarah Croix), бо Стіг Єнсен не встиг цього зробити через свою смерть. При цьому археологи і Данський центр міської історії не намагалися довести міський характер поселення, головна проблема полягала в тому, чи знайдені рештки стосувалися постійного поселення, чи лише короткочасної сезонної зупинки для моряків. Після того, як постійний характер поселення довели, переглянули й офіційну дату заснування міста[79]. Отже, під час передатування міста орієнтувалися саме на «утворення міста», а не на його «заснування», тобто набуття міського статусу.

Проте для норвезького міста Тенсберга зміна дати заснування не супроводжувалася патосними масовими заходами. Дату заснування міста змінено на офіційному сайті міста[80] з 1100 р. на 871 р. Основою для передатування також послужили результати археологічних розкопок, проведених 2012 року Норвезьким інститутом культурної спадщини (Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU), під час яких виявлено культурний шар 900-х років, що підтвердив існування на цьому місці торговельного центру. А отже мова знову йде про «утворення міста», а не набуття ним міського статусу.

Дата виникнення міста з давніх часів важливий елемент місцевої ідентичності, бо вона частина ширшого міту про заснування міста, вмонтованого в місцеву історичну пам’ять. А що особливість історичної пам’яті полягає в тому, що вона становить уявлення про минуле, які впливають на дії сучасників, то дати виникнення міст використовують як складові елементи гібрид-

[79] Oldest Danish town possibly older // Copenhagen Post. [15.12.2014] // Режим доступу (07.08.2017 р.): http://cphpost.dk/news/oldest-danish-town-possibly-older.html.

[80] Fakta om Tønsberg // Режим доступу (07.08.2017 р.): https://www.tonsberg.kommune.no/administrasjon/fakta-om-tonsberg-kommune/fakta-om-tonsberg.2429.aspx.

ної війни. Наприклад, катеринославський міт про «третю столицю Російської імперії», як і будь-яку чужу перенесену столицю, за Юрієм Лотманом, можна розцінити як символом агресивних експансіоністських дій, направлених на підкорення земель, відносно яких нова столиця опиниться в центрі. Це відсилає до політичного концепту *«Новоросії»* і сучасної гібридної війни. Недарма спроба передатування міста на сесії Дніпровської міської ради була розкритикована на деяких фінансованих з Російської Федерації псевдосепаратистських сайтах[81].

При цьому дати виникнення Дніпра та й інших міст на півдні та сході України, були мітологізовані у XVIII — на початку XIX ст. в дусі популярної за доби Просвітництва ідеї «раціонального міста», тобто міста, «заснованого на пустому місці», тоді як «релікти минулих епох» у цих містах викорінювалися або діставали негативну оцінку як *«не міські»*, а отже такі, що начебто перебували поза культурою і цивілізацією.

Отже, *«збереження в історичній пам'яті міста-наступника відчуття спадковості»* з містом-попередником[82] як одного з критеріїв для виявлення дати «утворення» міста неприйнятне, бо, в цьому разі, історична пам'ять навмисно викривлялася та зазнавала мітологічного впливу.

Інша проблема, пов'язана з датами виникнення міст в сучасній Україні, полягає в намаганнях передатування міст у «псевдопатріотичному запалі», без належного опертя на наукові дослідження. Наслідком таких дій може бути брак довіри, а відповідно, й легітимності нової дати в очах суспільства, а також використання цих дій для висміювання української державності в російській пропаганді.

Якщо ж ми вважаємо, що дати виникнення міст слід визначати на основі наукового аналізу, суспільству слід звикати до того, що наука схильна переглядати свої висновки, а отже й дати виник-

---

[81] На цей момент ресурси заблоковано.

[82] Верменич Я. Історична урбаністика в Україні… — С. 263.

нення міст також підлягають переглядові, тоді як чітко визначені й непорушні «істини» відгонять догматизмом, притаманним тоталітарним режимам. При цьому слід чітко усвідомлювати, що дати виникнення міст мають умовний характер, бо поява міста — процесом, а не одномоментна дія. У процесі встановлення часу виникнення міста багато залежить від тих наукових критеріїв, які ми використовуємо.

Співробітники Інституту історії України спробували виробити та уніфікувати такі критерії, але низка з них викликає заперечення. Наприклад, можна цілком погодитись із тим, що орієнтація на першу згадку про населений пункт у письмових джерелах, яка досі використовується в Україні для встановлення дати виникнення населеного пункту, — неприйнятний для цього критерій через надто умовний характер такого підходу. Водночас орієнтація на здобуття міського статусу, що пропонували використовувати як замінник такого критерію, не тільки не позбавляє нас необхідного ступеня умовності, але й здебільшого, суперечить часові *«утворення»* міст.

Загалом намагання спиратися на час набуття поселенням міського статусу недостатньо надійні через умовний характер самого поняття «місто» та надто розмиті критерії його ідентифікації. Погоджуючись із розділенням понять «утворення» і «заснування» міста, пріоритет «заснування» над «утворенням» у питанні встановлення дати виникнення міста викликає заперечення. Саме «утворення» міста, як історичне, а не юридичне поняття, дає можливість розглядати проблему виникнення міст як частину наукової проблеми урбогенезису, його шляхів, варіантів та чинників, які на нього впливають. Це підтверджують і деякі зарубіжні практики, коли при встановленні часу виникнення міста орієнтуються на наявність поселення-попередника, не завжди звертаючи увагу на його статус.

Усвідомлюючи те, що умови виникнення міст відрізнялися, пропонується використовувати різні підходи до урбогенезусу різних типів міст. Зокрема, до міст із сітчастою структурою, які ви-

никли на рівнині біля річок та розвивалися за відносно демократичної влади і торгівлі та мали не одне, а кілька базових ядер, пропонується використовувати агломераційний підхід.

Розглядаючи агломерацію як систему, пропонується звертати увагу на наявність і постійність сполучення між елементами можливої агломерації, тривалість шляху між поселеннями (не більше ніж 4 години), наявність поселення-метрополії, населення якого значно перевищує населення інших елементів агломерації, наявність полігону, утвореного поселеннями, економічну взаємодію між поселеннями агломерації (наявність спільних ярмарків, розподіл сфер виробництва, послуг та промислів між поселеннями). Окрім того, наявність агломерації можна встановити за допомогою статистичних чи соціологічних методів.

У разі підтвердження наявності агломерації, що передувала появі міста, як на відправну точку виникнення міста пропонується орієнтуватися на час виникнення першого поселення агломерації, бо таке поселення мало бути системотвірним. При цьому час виникнення поселення має встановлюватися за допомогою археологічних методів, а наявність континуїтету між агломерацією (зокрема сільською) чи її елементами та сучасним містом має залишатися головним критерієм для можливої зміни літочислення міста.

Борис Черкас

«Живий степ»: населення Великого степу Європи часів пізнього Середньовіччя

Український степ століттями сприймався як пуста територія, такий собі сухопутний океан. Ця пустельна площа простягалася між заселеною північчю в районах лісової та лісостепової зон та причорноморським узбережжям. Саме на цих, як вважалося, безкраїх просторах водилося багато дичини, земля була плодюча і ріки повні питної води. Ці степові багатства манили осіле населення. З іншого боку, саме з глибин степів приходила загроза у вигляді кочових народів. Орди номадів зі століття в століття виходили зі степу, руйнуючи терени осілих народів. І тут слід поставити питання, на чому ж базується таке уявлення про степ? Проте все просто — основні джерела, якими оперують вчені, походять саме з боку осілого світу. Відповідно, вони відображають сприйняття степу і життя в ньому саме очима анитикочовиків. Водночас з боку кочових народів, принаймні для часів Середньовіччя і раннього Нового часу, таких джерел обмаль. Тому дослідникам доводиться пройти кілька рівнів осмислення, щоб відкрити для себе степове життя, насамперед ставитися критично до джерел. Далі спробувати подивитися на життя в степу не з боку осілих народів, а крізь призму світогляду кочовика. Врешті акумулювати різні види відомих джерел, результатів археологічних досліджень й історіографії загалом. Якщо це вдається, то перед нами відкривається зовсім інший, живий, степ, з усім його різноманіттям і специфікою життя.

Перше, що слід відзначити, коли ми говоримо про степ, то це його комунікаційність. Адже вже згадані північний та південний осілі світи вже мали контактувати і поєднуватися шляхами[1]. Якщо ж ми згадаємо той факт, що наші шляхи — частина Великого шовкового шляху, то картина взагалі стає повною. Чим же він був на наших теренах?!

Великий шовковий шлях — величезна торгова артерія, що з'єднувала Азію та Європу. Народи і країни, через які проходив цей шлях, перебували фактично у привілейованому економічному становищі. Водночас зміна торгового маршруту відразу позначалася негативно на економічному розвитку тих, хто не був втягнутий у ці процеси. Саме поняття «шлях» умовне. Мова йшла про напрями і конкретні міста зазвичай портові (до того ж як на березі морів-океанів, так і пустель чи гірських проходів), через які йшов основний товаропотік. Це не був лише караванний шлях як цілісне пересування однієї торгової валки, наприклад, з Китаю та Індії до Європи. Мова йшла про «товарну естафету» — маршрути зазвичай тягнулися до областей зі своїм внутрішнім ринком. Отже, Великий шовковий шлях був доволі складним і багатогранним торговим світом. Частина шовкового шляху пролягала саме через Україну. Тут головні маршрути йшли так: морем з Трапезунду чи суходолом через Кавказ товар потрапляв до кримських портів. Звідси, знову ж таки, морем і суходолом товар ішов на захід. По морю кораблі йшли вздовж берегів Північного Причорномор'я, заходячи в порти Дашева, Білгорода-Дністровського, Кілії та інших місць. Суходолом каравани рушали степом через Перекоп до Дніпра зазвичай в напрямку Тавані — головної дніпровської переправи. Після неї маршрут розділявся на три головні напрями: перший — суходолом вздовж чи човнами по Дніпру на північ до Києва, через Південний Буг на Волинь та Галичину, і до Дністра й далі вже в різні частини Європи. Та ж схема і в зво-

1 Див., наприклад: Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. Алматы, 2002. С. 329.

ротному напрямку. Коли ж в степу панував спокій і домінувала одна політична сила, то шлях ставав ще жвавішим і надійнішим. Зокрема, з середини XIII ст. завдяки політиці Золотої Орди український відрізок шляху істотно пожвавився. Швидко росте Кафа. Це місто перетворюється на торговельні ворота Європи. Ця ситуація стабільно протрималася до кінця XV ст. Торгові міста і маршрути пережили усобиці всередині Золотої Орди, вторгнення Тамерлана, наступ з півночі Великого князівства Литовського (далі ВКЛ) тощо.

Сучасник ще в 30-х рр. XVI ст. так описував рівень суходільної торгівлі через українські землі: купці, коли їх збиралося до тисячі чоловік, об'єднувалися в каравани з багатьма навантаженими возами і в'юченими верблюдами. При проходженні через українські землі цих караванів з них мали чималий зиск різні групи населення: збирачі податків, купці, міняйли, човнярі, візники, корчмарі та ін. При цьому, за словами автора джерела, на це не скаржилися ні московські, ні татарські, ні турецькі піддані. Тому нерідко в київських хатах, крім різних плодів і фруктів, меду, м'яса, риби, можна було знайти шовк, самоцвіти, соболине та інші хутра, прянощі[2].

Отже, бачимо, що степ був комунікатором між народами, які мешкали по його краях. Яким же було постійне життя в степу, базоване, скажімо так, на природній основі? Якщо про часи половців ми маємо лише здогадки, то про золотоординські часи картина більш-менш повна. Щодо особливостей степу, який ввійшов до Улусу Джучі, то його досить влучно В. Єгоров порівняв з кочівницьким островом «оточеним з усіх боків осілими цивілізаціями Русі, Волзької Болгарії, Хорезму, Північного Кавказу і Криму»[3]. Відповідно, після завоювання всього цього масиву земель молода імперія стала непропорційною в своєму устрої. Стався

---

[2] Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и московитян. — М, 1994. — С. 100.

[3] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. Москва, 2008. — С. 75–76.

цивілізаційний дисбаланс. Важкі умови життя в степу не сприяють будівництву міст. До приходу монголів у половецьких ордах трапляються поодинокі міста — Донець, Шарукань, Сугров, Балін тощо[4], та й ті розташовані поряд з великими річками, передусім Сіверським Дінцем, і заселені переважно слов’янським і аланським елементом. Гіпотетично могли існувати невеличкі поселення у відкритому степу біля криниць та біля полів, на яких кочовики сіяли зернові. Такий стан речей перейшов у спадок до Джучидів.

Напевно першим елементом стаціонарних населених пунктів у степу стала ямська служба — система перекладних станцій. Саме наявність на шляху місць, які постійно трапляються, де можна відпочити, поміняти коней, поновити запаси води та їжі, врешті-решт, довідатися останні новини — вже вказувала на їх стаціонарне розташування. Ті ями, що перебували у відкритому степу, на перших порах навряд чи були саме населеними пунктами. Найпевніше, вони становили невеличкі застави кочовиків з найближчих улусів. Саме такими їх бачить Данило Романович на Лівобережжі, і Плано Карпіні на правому березі Дніпра. В обох випадках джерела не кажуть нічого про якісь будівлі. Станції, що вони їх бачили, були фактично загонами вояків, розташованими на шляху і без наявності поряд цивільних. Така ситуація, напевно, пояснювалася тим, що і ставки керівників областей не були сталими, а переміщувалися протягом року. Фактично ями в перші роки були, виходячи з того, в якому вигляді вони траплялися 1245 р., населеними пунктами сезонного характеру. Проте з часом ями мали облаштовуватися хоча б елементарним житлом, бо в степу насправді умови життя важкі — влітку спекотно, а взимку, навпаки, сильні морози.

Тоді як основні стійбища мігрували по улусу, якраз по тих місцях, що давали можливість прогодувати худобу і себе залежно

---

[4] Ипатьевская летопись //ПСРЛ. — СПб., 1843. — Т. 2. — С. 8; Плетнева С. А. Половцы. — Москва, 1990. — С. 60–61, 149; Гетманец М. Ф. Тайна реки Каялы. — Харьков, 2003. — С. 19.

від пори року, ями такої нагоди не мали через завдання, що перед ними стояли. З часом, у міру розвитку торгівлі, мав додатися і ремісничий складник ямів. Торговець подорожуючи намагається обрати найзручніший і найбезпечніший шлях. Годі й казати, що якраз ямські стоянки і були тим пунктиром, що позначав дорогу. А там, де торговець, там і ремісник, щоб його обслужити, релігійна споруда, корчма, стоянка для відпочинку тощо. Для стаціонарності ямів мали бути наявні два чинники. Перший стосується питної води. Останньої в степу завжди не вистачає, попри численні річки. Не з усіх можна пити воду, а деякі взагалі влітку перетворювалися на сухі гирла. Тому люди, які мешкали в степу, намагалися компенсувати цей недолік криницями. Логічно припустити, що ями якраз і розташовувалися поряд з викопаними попереднім населенням колодязями, а з часом і в інших місцях були побудовані нові. Другим чинником мала стати поява стаціонарних столиць — міст улусних емірів.

На відміну від степових, ті ями, що були поставлені на річках, одразу були стаціонарними поселеннями. Адже вони розташовувалися на природних переправах, а ті перенести було неможливо. На це якоюсь мірою звернув увагу і Ф. Петрунь[5]. Дуже цікаву інформацію щодо таких поселень і їх появи дає Рубрук 1253 року. На Дону, першій великій річковій перепоні після входження в татарські володіння, йому трапилося селище. Останнє було засноване Бату і заселене русинами. Їхньою єдиною повинністю було перевозити гінців і представників влади. Водночас з подорожніх вони брали за послуги гроші. Також ці русини займалися ремісництвом, ловлею риби, сіяли зерно. В тому ж поселенні французький дипломат дізнався, що південніше на річці розташоване подібне селище. Ним частіше користуються для переправи взимку, коли улуси спускаються до моря[6]. Такі ж поселення бачимо і на р. Волзі і на р. Урал.

[5] Петрунь Ф. «Ханські ярлики на українські землі» // Східний світ. — 1928. — № 2. — С. 143.

[6] Вильгельм де Рубрук. Путешествия в восточныя страны. — СПб., 1911. — С. 87.

Подібні поселення на переправах мали бути і на інших річках на захід від Дону, принаймні на Сіверському Дінці, Дніпрі, Південному Бузі, Дністрі, Дунаї. Хоча, з огляду на те, яке важливе значення ординська влада надавала шляхам і поштовій службі зокрема, то можна цілком вірогідно стверджувати, що поселення біля переправ могли розташовуватися і на менших річках України. Наприклад, той же Кременчук, де за Золотої Орди були поселення з обох берегів Дніпра, — це переправа[7]. Також саме в місцях переправ через Дніпро археологи знаходять ординські поселення. На Південному Бузі неподалік гирла Синюхи з давнини існувала переправа Вітовтів Брід. За Золотої Орди, згідно зі знайденими археологічними артефактами, тут було Безіменне городище[8].

М. Боневський, який у другій половині XVI ст. бачив на Південному Бузі залишки кам'яного мосту, відносив його до Вітовта[9]. Проте можливо, що ця споруда все ж вела свій початок саме з Золотої Орди, бо саме в ній бачимо масове цегляно-кам'яне будівництво в степу. До того ж ординці, згідно з письмовими джерелами, будували мости. Наприклад, Ібн Батута бачив наплавний міст на річці Урал.[10] Так звані «Мітірєві кішені» на Дністрі, які бачив Зосима 1419 р., Руссєв прямо відносить до ординців. Ісакча на Дунаї і Білгород, «городище Маяки» і Бендери на Дністрі теж з давнини були місцями переправ[11]. Цей список далеко не повний, проте дає досить чітку картину ефективності функціювання ямних поселень.

Цікавий приклад цього — мандри Ібн Батути. Він протягом 1334 року спокійно проїхав з Криму до м. Маджари на Пів-

---

7 Вирський Д. «Окраїнне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. — Київ, 2011. — С. 60.

8 Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — Москва, 2008. — С. 83.

9 Броневский М. Описание Крыма // ЗООИД. — 1867. — Т. 6. — С. 332.

10 Ібн Батута. //СМИЗО. — Т. 1. — С. 307.

11 Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. Москва, 2008. — С. 82.

нічному Кавказі, звідти до Волзької Болгарії і назад до Сараю. Потім у складі каравану дружини хана Узбека вздовж Чорного моря (суходолом) до Константинополя і назад на Волгу. І при цьому він ніде не скаржився на важкість шляху.

Другим фактором, що сприяв появі поселень у степу, був етнічний. Уже перші подорожі до монголів вказують на наявність серед ординських вояків чималої кількості вихідців з осілих народів, передусім русів і аланів[12]. Хоча представники цих народів і перебували при нових господарях в їхніх кочів'ях, проте вони все ж за природою своїх господарських занять не належали до кочовиків. Аналізуючи військову справу далеких попередників монголів — хазар, Комар А. і Сухобоков О. звернули увагу, що коли каган переселив з Кавказу в степи вздовж Сіверського Дінця аланів, то останні не стали абсолютними кочовиками, а, навпаки, згідно зі своєю звичкою, заснували велику кількість населених пунктів вздовж річки[13]. О. Бубенок у своєму дослідженні аланів пізнього Середньовіччя зібрав велику кількість топонімів, які стосуються аланів в українському степу, що пережили Золоту Орду[14]. Отже, ті алани, яких бачили мандрівники, напевно могли заснувати (чи відновити) свої селища. Те ж саме стосується і русинів. Недарма саме з них складається населення придонських поселень, які бачив Рубрук, і частково подібні населені пункти на Волзі. Щодо кінця XIII ст., Еддзехебі повідомляє, що від Криму до Дону «чимало пасовиськ і сіл»[15]. І це при тому, що його попередники в 50-х рр., описуючи цей шлях, згадували лише кочові стоянки[16].

Здавалося, поява поселень на основі ямів і звичаєвого господарювання окремих етносів, у поєднанні з розвитком торгівлі, мало

12 Эльмуфаттдаль. //СМИЗО. — Т. 1. — С. 192.

13 Комар А. Сухобоков О. Вооружение и военное дело Хазарського каганата. URL: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm.

14 Бубенок О. Б. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII — XV вв). — Киев, 2004. — С. 142, 172, 194.

15 Эддзехеби. //СМИЗО. — Т. 1. — С. 206.

16 Ибн Абдеззахыр. //СМИЗО. — Т. 1. — С. 60.

природно закінчитися будівництвом міст. Проте поява останніх, на нашу думку, лежить в іншій площині. Ми вже звертали увагу на важкість життя в степу. Споконвік кочівники напрацьовували ті способи, завдяки яким можна доволі певно долати природні виклики. У степу завжди існує нестача будівельних матеріалів, передусім лісу, ресурсів для вогню, для ремісничої діяльності, не кажучи вже про дефіцит води та їжі. І якщо відносно невеликі поселення цілком могли забезпечити себе всім необхідним, то великі міста самі з себе були безсилі. Для того щоб забезпечити місто будматеріалом, потрібна була велика кількість цегли. Отже, потрібні майстерні, паливо для них, для житла, для інших суспільних споруд тощо, потрібна їжа, яку в степу здобути важко.

В XVIII ст. ці недоліки степового життя дуже добре описав Тунман[17]. Усі ці ресурси потрібно привозити з районів, де є їх надлишок. Щодо України, це території, заселені русинами-українцями. Проте, щоб їх здобути, потрібна сильна влада і держава, яка б могла нав'язати свою волю. Для того щоб зібрати всі ці ресурси, а також населення для міського життя, теж потрібна та сама сильна влада і держава. Щоб це все підтримувати довгий час, щоб і населення це сприймало «надовго і серйозно», знову ж потрібна була сильна влада і держава. Крім того, «торговельний чинник» для появи міст у степу не був конче необхідним. Річ у тому, що торгівля йшла передусім між регіонами з осілим населенням, а кочівники лише забезпечували безпекою шляхи[18]. Самі собою вони не могли створити для торговців достатніх сталих умов у сенсі пропозиції товару і попиту. Водночас збагачення татарської знаті, і то не лише представників «золотого роду», але й численних емірів, перетворювало улусні центри на достатньо перспективні пункти для торгівлі. Крім того, було і штучне створення т.зв. складських міст. Отже, торгівля не могла бути єдиною причиною виникнення міст, проте вона стала одним з вагомих чинників їхнього розвитку та іс-

[17] Тунман И. Крымское ханство. Симферополь. Таврия. 1991. — С. 53.
[18] Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. — Алмааты, 2002. — С. 329.

нування. Всі ці чинники мала як Монгольська імперія, так і Золота Орда. Ми бачимо, що будівництво саме міст у степу могло бути лише продуктом урядового, як центрального так і регіонального, бажання.

Цікаво подивитися на діяльність одного з головних уламків Золотої Орди в українському степу, а саме Кримського ханату. Внаслідок його наступу на ВКЛ в останній третині XV ст. величезні території від берега Чорного моря до Єгорлику (притоки Дністра), Синюхи та Савранки (приток Південного Бугу), Тясмина (притоки Дніпра)[19] на півночі були зайняті кочів'ями степовиків і де-факто ввійшли до складу держави Ґераїв. У подальшому логічним завершенням наступу кримців стало їхнє будівництво ряду фортець у пониззі Дніпра — Тягинки, Очакова й Ісламу, якими перекопці блокували гирла Південного Бугу та Дніпра і встановили постійний контроль над Таванською переправою[20]. І тут слід наголосити на тому, що це будівництво стало можливим для цієї напівкочової держави лише через 50 років після її утворення. І відомо, з якими труднощами і витратами відбувалося будівництво лише кількох населених пунктів. Деякі, наприклад Рогат-Кермен, взагалі були містами-примарами. Золота Орда мала більше можливостей й за її існування в українському степу зроблено дійсно багато.

Ще творець Монгольської імперії Чингізхан керувався китайським принципом: «Можна завоювати імперію на коні, проте не можна управляти нею з коня». Відповідно, каан 1220 р. розпочинає будівництво столиці Каракоруму[21]. Чху-чанг вважав, що Чингізхан 1219 р. збудував місто Чингкай-Баласагун. Перша частина назви походить від імені Чингкая, людини, що будувала

---

[19] Любавский М. Очерк истории... — С. 200.

[20] Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ — В. 61. — Т. 2. — М., 1940. — С. 7–8; Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV — пер. пол. XVI ст. // Феодалізм на Україні. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 114–115; ЦДІАУК. — Ф. КМФ 36. — Оп. 1, спр. 7. — Арк. 905.

[21] Чулууны Далай. Монголия в XIII — XIV веках. — Москва, 1983. — С. 40.

місто. Що ж до Каракоруму, то його, на думку китайського історика, 1235 р. збудував наступник Тимучина — Угедей. Цей же каан збудував ще два міста: Саулин (1237) і Тус-уху (1238)[22]. І хоча, як відмічає Чху-чанг, у владних колах Монгольської імперії були консерватори, які виступали за старий, лише кочовий уклад життя, проте навіть вони не могли обійтися без міст. Наприклад, 1269 р. на курултаї Хайду виступив проти життя в містах. Але при цьому, дещо пізніше, він же заснував Андижан у Фергані[23]. Брат каана Менгу Хубілай, який правив китайським улусом, щоб посилити контроль над Китаєм, у південній Монголії в 1256–1259 рр. будує велике місто Шанду[24]. Відповідно, й інші родичі каанів за їхнім прикладом почали обзаводитися містами. В одному з китайських джерел, з цього приводу сказано: «Всі чжувани (діти і онуки Чингізхана), родичі та близькі (імператора), великі сановники разом з усіма племенами ходять у походи і захоплюють військовополонених, яких привласнюють собі як рабів. Кожен з них збирає їх (у власному уділі) і організовує округи і повіти з їхніх поселень (виділив *Авт.*)»[25].

В Улусі Джучі вже його засновник мав столицю в Отрарі. Бату, по закінченні Західного походу, зробив столицею місто в осілому регіоні, а саме в Булгарі. Але вже за його життя розпочалося будівництво столиці на нижній Волзі, відомої під назвою Сарай. За Берке місто було значно реконструйоване і розширене, що дало підстави сучасникам вважати, що збудоване нове місто. Цей факт перекочував в історіографію під назвою Сарай-Бату і Сарай-Берке. Проте останні дослідження доводять, що все ж населений пункт був один, просто саме за Берке він з напівкочового стану остаточно перетворився на велике місто.

22 Чхао Чху-Ченг. Расспад Монгольской империи. — Казань, 2008. — С. 69.
23 Чхао Чху-Ченг. Расспад Монгольской империи. — Казань, 2008. — С. 70.
24 Чулууны Далай Монголия в XIII — XIV веках. — Москва, 1983. — С. 42.
25 Золотая Орда в источниках. — Т. 3. — Москва, 2009. — С. 74.

Доволі швидко в серці країни виникають ще кілька міст: Хазтарахан (суч. Астрахань), Гюлістан[26], Увек або Укек (суч. Саратов)[27]. Створенням на Дунаї ще одного політичного центру для Ногая відразу привело до появи столиці в м. Ісакчі. Те, як швидко з'являлись ординські державні міста, видно по Солхату, столиці однойменної тьми на Кримському півострові. Рубрук 1253 р., потрапивши до Криму, місто, з якого розпочинається подорож в степ, називає Судак. Далі вже йдуть кочовища. Через десять років єгипетські посли, теж розпочавши подорож з Судаку, вже відвідують поселення Солхат, або Крим, у якому є і місцевий урядник[28]. На XIV ст. Солхат уже повноцінне місто, яке Ібн Батута характеризує, як «велике і красиве»[29]. За Мамая Солхат оточують кам'яними стінами[30].

Наслідуючи центральну владу, обласні еміри теж вдаються до містобудування. Проте цей процес мав розпочатися набагато пізніше від будівничої діяльності ханів. Адже для того, щоб зводити нові міста, особливо на пустому місці, потрібна була стабілізація в земельній власності. Також мало бути достатньо ресурсів у руках емірів. І третім вагомим чинником, була, на нашу думку, поступова переорієнтація аристократії в отриманні доходів від військової здобичі до експлуатації завойованого населення. Такі умови створилися за Менгу-Тимура, після проголошення незалежності Золотої Орди від Монгольської імперії. М. Руссєв зазначає,

[26] Григорьев А. П Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименования //Тюркологический сборник, 2006. — Москва, 2007. — С. 153–165.

[27] Мухамедьяров Ф.Ш. Увек в системе городской цивилизации Золотой Орды. // Золотоордынскому городу Укеку семь с половиной столетий. — Саратов, 2003. — С. 6–14.

[28] Абдеззахыр. //СМИЗО. — Т. 1. — С. 63.

[29] Ібн Батута. //СМИЗО. — Т. 1. — С. 280.

[30] Григорьев А. П. Загадка крепостных стен Старого Крыма. //Мамай. Опыт историографической антологии. — Казань, 2010. — С. 107–118; Його ж. Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименования. //Тюркологический сборник, 2006. — Москва, 2007. — С. 142–152.

що на землях західніше від Дністра з 1289 р. починають виникати ординські міста[31]. З цього припускаємо, що на теренах між Дністром і Доном процес створення міст почався дещо раніше, яскравий приклад чого той-таки Солхат. У пониззі Дніпра рід Киятів будує місто, пізніше відоме як Мамай-городок[32]. Григор'єв висунув гіпотезу, що за Мамая місто називалося Орда[33]. Це деякою мірою підтверджується фактом карбування в Орді монет Токтамиша і правителя крила Мувала Бек-Булата[34]. З ім'ям еміра Хаджибея пов'язана поява однойменного міста, предтечі сучасної Одеси. У верхній течії Сіверського Дінця існувало місто еміра Яголтая[35]. Досить імовірно, що Трахтемирів теж веде свій початок (чи друге народження після завоювання) від якогось Тимура. Бо назва міста означає «ставка Тимура». Припускаємо, що мова йшла про Тук-Тимура або його нащадків, бо саме їм належав Київ з 1260-х рр[36].

Спробуємо дати загальний опис відомих на сьогодні золотоординських міст, чи місць, де вони з високою вірогідністю існували. Відзначимо, що в свій час такий реєстр дав В. Єгоров. Слід зауважити, що з часу появи його монографії джерельна і археологічна база збагатилася новими даними. Крім того, на сьогодні вже відомо, що на XVIII ст., напередодні входження Дністрово-Бузького степу до складу Росії, на цих землях існувала понад пів сотня

[31] Руссев Н. Д. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов. //Stratum. — 1999, № 5. — С. 400.

[32] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. Москва, 2008. — С. 84; Книга Большому Чертежу/ подгот. К. Н. Сербиной. — Москва — Ленинград, 1950. — С. 111.

[33] Григорьев А. П. Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименования //Тюркологический сборник, 2006. — Москва, 2007. — С. 117–131.

[34] Миргалеев И. М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. — Казань, 2003. — С. 111.

[35] Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. — Київ, 2005. — С. 100–113.

[36] Чхао Чху-ченг. Китайские источники по истории Золотой Орды (на материале перевода книги «Синь Юань ши»). //Золотоордынская цивилизация. — Вып. 2. — Казань, 2009. — С. 212.

великих сіл і містечок[37]. Відповідно, деякі висновки цього автора потребують додаткової археологічної перевірки, на що загалом натякав і сам дослідник, вставляючи щоразу фразу «археологічні дослідження не проводилися»[38].

Західніше від Дністра, на території сучасної Молдови, відомі два міста: «Старий Орхей» і «Костєшти». Згідно з археологічними знахідками перше було великим і розвинутим міським центром. Що стосується другого, то воно було невелике, виникло в XIV ст. і проіснувало лише кілька десятиріч. На іншому березі Дністра розташоване місто Ямпіль. Раніше воно мало назву Кременчук (Мала фортеця) й існувало ще в Середньовіччі[39]. Вважаємо, що це відгомін існування тут татарського форпосту, подібного до дніпровського чи камського Кременчуків[40], та кримського Керменчика в селі Високому[41]. На середньому Бузі, у селі Великій Мечетні розташоване однойменне городище[42]. Дещо південніше, у місці впадіння в Південний Буг річок Кодими і Синіх Вод, на старій переправі, відомій в давнину як Вітовтів Брід, розташоване Безіменне городище[43]. Можливо, саме тут розташовувався міст Вітовта, бачений М. Броневським[44]. На південний схід від цього городища, в напрямку стародавньої Тавані, В. Єгоров локалізує чотири ординські міста: «городище Солоне», на р. Солоній (притоці Гнило-

[37] Середа А. Силистренско-Очаковскиpermanent Еялет през XVIII — нач. на XIX в. — София, 2009. — Карта-схема № 2.1.1.

[38] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — Москва, 2008. — С. 82–83.

[39] Вирський Д. «Окраїнне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. — Київ, 2011. — С. 60.

[40] Вирський Д. «Окраїнне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. — Київ, 2011. — С. 60; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. Москва, 2008. — С. 96.

[41] Бертье-Делагард Л.А. Керменчик Крымская глушь. Одесса, 1899, с. 29—32.

[42] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. Москва, 2008. — С. 82–83.

[43] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — С. 83.

[44] Броневский М. Описание Крыма // ЗООИД. — 1867. — Т. 6. — С. 332.

го Єльця, лівобережжя Бугу)[45]; «городище Аргамакли-Сарай» на р. Громоклії (правій притоці Інгулу[46]; городище Ак-Мечеть у селі Ак-Мечеті (правобережжя Бугу[47]); «городище Баликлей» в гирлі бузької притоки р. Чичиклії[48]. Ці міста були розташовані вздовж старого шляху. Найпівденішим пунктом цього «гостинця» було городище, яке у 1421 р. бачив Тавань, на правому березі Дніпра, в районі переправи[49]. Щоправда, він зазначив, що ординці «не мали будинків, жили на голій землі»[50].

На узбережжі Чорного моря існувало кілька міст. «Городище Маяки» в гирлі Дністра, навпроти Білгорода, відоме з ярликів ханів як Маяк і Хаджибей (суч. Одеса). До того ж ці міста і в ярликах розташовані поряд[51]. Праворуч від Дніпра розташовувалася Підеа[52]. Також в іспанському джерелі згадано порт у гирлі Дніпра[53]. Проте це могло бути місце періодичної зупинки кораблів. У ярликах, де йдеться про Поділля, згадано кілька міст. Але важко сказати, чи це ті городища, що вказані вище, чи інші міста.

Східніше від Безіменного городища, на Синіх Водах, біля сучасного села Торговиці, розташовувалося ординське місто. Згід-

---

45 Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — С. 83.

46 Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — С. 83.

47 Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — С. 83.

48 Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — С. 83.

49 Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — С. 86.

50 Брун Ф. Путешествия и посольства господина Жильбера де Лануа // Записки Одесского общества истории и древностей Одесса 1853, т 3, 440. — Але тут треба зазначити, що за кілька років перед цим ці терени ввійшли в зону великого нападу золотоординських військ під командою Едигея на ВКЛ. Тоді спалено багато міст, зокрема Брацлав, Вінницю, Київ (замок встояв).

51 Петрунь Ф. «Ханські ярлики на українські землі» // Східний світ. — 1928. — № 2. — С. 182.; Його ж. Нове про татарську старовину Бузько-Дністрянського степу. — С. 160; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — С. 82.

52 El Libro del conoscimiento de todos los reinos. Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies Tempe, Arizona, 1999. — S. 96.

53 El Libro del conoscimiento de todos los reinos. Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies Tempe, Arizona, 1999. — S. 96.

но з результатами археологічних досліджень, воно було досить велике і припинило своє існування на початку 1360-х рр[54]. На Подніпров'ї розташоване м. Трахтемирів. Щодо його прив'язки до Золотої Орди сказано вище. Південніше, навпроти Кременчука, ще в XVI ст. існували залишки мечеті[55]. Павло Алепський згадував 1654 р., що в Суботові бачив «кам'яну церкву св. Іллі-пророка. Ми помітили в її будівлі кілька великих каменів, величина яких викликала в нас подив. На питання наші нас повідомили, що каміння ці привезені з міста, що належало татарам, за п'ять миль звідси, де татари мали велику мечеть. Гетьман зруйнував її і перевіз каміння для будівництва з них цієї церкви»[56]. Якщо взяти найбільшу милю — 7 км, то ординське місто слід шукати в радіусі 30–40 км навколо Суботова. Тут або мова йшла про невідомий на сьогодні пункт, або про мечеть навпроти Кременчука.

Вздовж лівого берега Дніпра тягнулася ціла низка золотоординських міст. Навпроти правобережної Тавані розташовувалася лівобережна[57]. Вище по течії, південніше на тридцять кілометрів від сучасного Запоріжжя, міститься Кучугурське городище. Трохи далі — городище Кінські Води. Одне з них, на думку дослідників, було столицею Мамая[58]. Вище по р. Конці, приблизно за 70 км від Дніпра, існувало ще одне місто, від якого ще в XVII ст. залишало-

[54] Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — Київ, 2005. — С. 84–92; Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с.Торговиця на Кіровоградчині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — Київ, 2005. — С. 41–83.

[55] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — С. 87.

[56] Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — С. 195.

[57] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — С. 85.

[58] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. Москва, 2008. — С. 84; Книга Большому Чертежу / подгот. К. Н. Сербиной. — Москва — Ленинград, 1950. — С. 111; Єльніков М. В. Золотоординскі міста на території запорізького краю. Б.м.б.д. — С. 162–166; Його ж. Золотоординські часи на українських землях. — Київ, 2008. — С. 128–130.

ся сім мечетей[59]. Також поселення ординців могло бути розташованим між річками Бик і Вовчі Води[60]. Досить ймовірно, що в гирлі Самари існувало місто[61]. Ще вище, на місті сучасного Кременчука, існувало ординське місто, від якого і залишилася назва[62].

Взагалі припускаємо, що на всіх дніпровських переправах, з огляду на постійні перекочовування і розвиток транзитної торгівлі, за Золотої Орди могли стояти якщо не міста, то принаймні поселення. На Хортиці археологи фіксують місто другої половини XIV — початку XV ст.[63] За Олелька Володимировича десь на Переяславщини існувало Бусурманське городище[64]. Назва говорить про татарський характер колишнього міста. П. Клепатський розташовував його, щоправда з застереженнями, між Трубежем і Супоєм[65]. Якщо ця версія слушна, то можна припустити, що поселення виникло на основі татарської застави, яку Данило Романович бачив за Переяславом 1245 р[66]. У верхів'ях Сіверського Дінця розташовувалося Яголтаєве городище: «а от Ливен же до Оскола, до Еголдаева городища через Муравскую дорогу и через речку Опоньки езду 2 дни. А от Еголдаева городища до Муравской дороги до верх Осколу езду верст с 40, а верховье осокольское у Муравской дороги»[67]. На південь по Сіверському Дінцю, в районі сучасного

---

[59] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. Москва, 2008. — С. 86; Книга Большому Чертежу / подгот. К. Н. Сербиной. — Москва — Ленинград, 1950. — С. 110.

[60] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — С. 87.

[61] Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII — XIV вв. — С. 87.

[62] Вирський Д. «Окраїнне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. — С. 60.

[63] Єльников М. Золотоординські часи на українських землях. — Київ, 2008. — С. 127.

[64] Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.– С. 83.

[65] Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовський период. — Біла Церква, 2007. — С. 267, 308.

[66] Галицько-Волинський літопис. — Вид. Котляр М. Ф. — К., 2002. — С. 109.

[67] Книга Большому Чертежу / подгот. К. Н. Сербиной. — Москва-Ленинград, 1950. — С. 111; Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. —

Ізюму, існувало місто[68]. В нижній течії річки розташовані Райгородське і Царине городища[69]. Зрозуміло, що цей перелік досить умовний і далеко не повний. І в пониззі Дніпра і на Сіверському Донці зафіксовано чимало залишків матеріальної культури XIII–XIV ст., що вказує на доволі щільне заселення краю. Відповідно, і поселень та міст було значно більше, ніж відомо на сьогодні[70].

Окремо слід звернути увагу на факт життя в степу крізь призму природних шляхів — точніше тих територіальних зон, якими мали проходити й проходили шляхи, де існували зони постійного переміщення кочівників. Це тема доволі велика і заслуговує на розширене дослідження, проте в цій статті спробуємо коротко змалювати основну географічну та політичну канву.

Степ тягнувся від Буджаку-Бессарабії до далекої Монголії. Це була найзахідніша частина великого Євразійського степу, відомого як Дешт-і-Кипчак. Говорячи про територію України і її сусідів, треба означити, що мова йде про рівнину. І то не важливо, чи це була лісова, лісостепова чи степова зони. Відповідно, жорстко вираженого кордону між цими зонами не існувало. Ми вже згадували, що біля Дніпра лісостеп заглиблювався на південь. Проте на заході, була протилежна ситуація. Тут відкрита рівнина, фактично у вигляді клину, утворювала степовий коридор далеко на північний захід по лівобережному басейну Дністра, в напрямку міст Львова і Перемишля. Хоча вся територія і становила рівнину, про-

---

Київ, 2005. — С. 100–113.

68 Крупа Т. Н. Размышления историка о постройке крепости на горе Кремянец в период правлення хана Узбека// Альманах Ізюмщини / Під. ред. О. В. Махортової. — Вип.2. — Ізюм, 2008. — С. 38–45.

69 Кравченко Э. Е. Памятники оседлого населения XI — XIV вв. среднем течении Северского Донца. Б.м., б.д. — С. 75–100.

70 Єльніков М. В. Золотоординскі міста на території запорізького краю. Б.м., б.д. — С. 162–166; Його ж. Памятники периода Золотой Орды нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы //Татар архиалогиясе. — № 1–2 (8–9). — Казан, 2001. — С. 26–165; Кравченко Э. Е. Памятники оседлого населения XI — XIV вв. среднем течении Северского Донца. Б.м., б.д. — С. 75–100.

те гідрографія і ландшафт значно впливали на реальні комунікації, зони концентрації осілого населення та напрямки міграцій кочовиків.

Ріка Дністер фактично розділяє лісостепову та степову зони на молдавську та українську. Для XIV ст. важливим було те, що Молдавське князівство в 1360-ті рр.[71] зайняло правобережжя Дністра з усім його лісостепом і лісовим анклавом Кодри. Як наслідок, на півдні вільними для кочовиків залишалися степи Буджаку. Водночас лівобережжя Дністра в XIV–XV ст. залишалося спірною територією між ВКЛ та анклавами Золотої Орди. Специфікою лівого берега Дністра в його верхній та середній течіях, була наявність високого скалистого берега. Як наслідок, доступ до водопою в цій частині річки був досить обмежений. Крім того, по лівому берегу нерівномірно розташовані притоки. На півдні є лише кілька степових річок, головні з яких: Кучурган, Ягорлик Сухий, Ягорлик Мокрий, Русава і найбільші північніше: Мурафа, Ушиця і Смотрич. Об'єктивно для повноцінного і безпечного випасу великої маси овець, підходила тільки нижня частина лівобережжя Дністра. Це був початок Причорноморської низовини, яка тягнеться до Дніпра й далі до Азовського моря. Головним недоліком цього регіону був критичний дефіцит водопоїв. Річки Кучурган, Ягорлик Сухий та Ягорлик Мокрий належали до тих, що періодично пересихали. Більше вологи було на півночі. Проте вже в районі р. Саврані великі, розширені пасовиська закінчувалися. Взагалі рівнина між Дністром і Південним Бугом мала форму клину. Таку форму надавали притоки Дністра й Південного Бугу. Випас у цьому регіоні татарами скота, передусім овець, було важливим елементом відносин Поділля і Буджаку. Взагалі з кінця XV ст. сучасники описували Поділля як регіон з ідеальними природними умовами для

[71] N. D. Russev, 'Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов' [Moldova in the «Dark Ages»: materials for the comprehension of cultural and historical processes], Stratum plus, 09/1999, № 5, p. 391.

життя[72]. Для харчування сотень тисяч голів потрібно мати великі площі для постійного пересування отар. Такі місця розташовувалися по обидва боки Дністра. Відповідно, кочовики щорічно переганяли з одного берега на інший свої отари. Щодо лівобережжя, то згідно з документами вже XVI ст. татарські пастухи зі своїми отарами сягали р. Саврані. Проте ця зона була межею для кочовиків і в часи Золотої Орди. На це вказує назва м. Ямполя, яке розташоване біля гирла Русави. В давнину воно називалося Кременчук (Мала фортеця) і існувало ще в Середньовіччі[73].

Це природно створювало конфлікт з осілим українським населенням Поділля. Водночас для підданих ВКЛ важливо було мати доступ до Хаджибейського та сусідніх лиманів. Тут добували сіль[74]. Боротьба за неї чітко простежується в листуванні Вільнюсу і Бахчисараю принаймні з останньої третини XV ст. Саме тут, по вододілу Дністер — Південний Буг, проходив старовинний шлях — Кучманський[75]. Цей шлях на півночі по правому берегу Рова виходив на Волинь, де неподалік міста Хмільника сходився з Чорним шляхом[76]– іншою суходільною комунікацією, яка починалася в Північному Причорномор'ї. Саме Кучманським шляхом татарам з Буджацьких степів було легше прорватися до регіонів Західного Поділля, Волині та Галичини.

---

[72] Дашкевич Ярослав. Майстерня історика. — Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. — С. 114.

[73] Вирський Д. С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. / Д. С. Вирський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 436 с. — С. 60.

[74] Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и московитян. — М, 1994. — С. 97; Матвей Меховський „Трактат о двух Сарматиях". — Л., 1936. — С. 96; Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (1545–1572). — М., 1843 — С. 22.

[75] Пришляк В. В. Кучманський шлях // Енциклопедія історії України: Т. 5: Київ: Наукова думка», 2008. — С. 545.

[76] Михайловський В. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI століття. — Київ: Темпора, 2012. — С. 235, 236.

Про війни в цьому регіоні ще з XIV ст. вказують такі факти. 1377 р. татари фіксуються у військових діях на півночі Молдавії. В місцевості біля р.Саврані, серед татарських могил, є дати того-таки 1377 р.[77]. Також у грамоті за 1378 р. Папа Римський відзначає заслуги подільського князя Олександра Коріатовича в захисті від татар[78]. Мова йшла саме про татар з Буджаку[79]. Хоча сам Кучманський шлях і був найкоротший шлях для вторгнення на північ, проте він мав істотні недоліки для ординців. Рівнина південніше від Саврані відчувала дефіцит питної води, також при русі на північ татари були позбавлені маневру. Водночас ця частина Причорноморської низовини була занадто вразлива з боку північних сусідів. Війська Польщі й Литви навіть малими силами могли легко проникнути на південь, прикриваючись глибокими балками річок. Уже весною 1374 р. Подільський князь Юрій Коріатович зробив похід у напрямку Білгорода. Рогозький літописець повідомляє: «ходиша Литва ратью на татарове, на Темиреза (Темеря), и бысть межи ихъ бой велик»[80]. В іншому джерелі уточнюється, що подільський князь погромив «татар біля села, що зветься Влдичи на Дністрі» поблизу Білгорода[81]. У 1421 р. за наказом Вітовта подільський староста Гедигольд збудував фортецю навпроти Білгорода на Дністрі. Гедигольд привів до гирла Дністра дванадцять тисяч чоловік і чотири тисячі возів з буд-

---

[77] Федорук А. Воєнна діяльність князя Володислава Опольського на території Шипинської землі у 1374–1377 рр. / А. Федорук // Colloquia Russica. — Краків, 2012. — Сер. I, т. 2. — С. 121–131. — С. 122

[78] Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. / J. Kurtyka // Rocznik Przemyski. — T. XL. — Z. 4. Historia. — Przemyśl. 2004. — S. 127–274. — P. 155.

[79] Черкас Б. Західні володінння — С. 202.

[80] Полное собрание русских летописей: В 43 т. – М.: ЯРК, 2000. – Т. XV: Рогожский летописец. Тверской сборник. – 432 с. — С. 106.

[81] Федорук А. Воєнна діяльність князя Володислава Опольського на території Шипинської землі у 1374–1377 рр. / А. Федорук // Colloquia Russica. — Краків, 2012. — Сер. I, т. 2. — С. 121–131. — с. 122.

матеріалами. Нова фортеця будувалася за рекордно короткі строки — два місяці[82].

Основна річка Поділля, яка фактично розрізає цю землю навпіл, — Південний Буг. Річка і її притоки — головні ресурси питної води для мешканців цього регіону. Саме лівобережжя ріки створювало добрі умови для кочування та іншої економічної експлуатації степу. Географічно південний Буг і Дніпро утворювали великий степовий і лісостеповий анклав, ідеальний для кочового й напівкочового життя. Широкі пасовиська, повноводні річки, наявність глибоких ярів і низин біля річок, давала можливість вести кочову економіку навіть у кризові частини року чи в кліматичні кризи. Напрямок річок впливав і на напрямок річного кочування. Рух відбувався по лінії північ-південь. Зокрема, син Мамая восени 1380 р. базувався зі своїми підданими в міжріччі Інгул — Інгулець[83]. У майбутньому татари регіон біля Інгулу, Інгульця, Громоклії вважали таким, де з давніх років кочували татарські народи[84]. Специфікою північно-східної частини цього регіону, відомої як Поросся, було те, що тут існувала можливість вести напівкочове або відгінне господарство. Це посилювало постійну присутність кочовиків у регіоні[85]. Цікаві згадки про опо-

[82] Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Ю. Сіцінський; упорядники Ващук Д., Мошак М. — Кам’янець-Подільський, 2009. – С. 105.

[83] Миргалеев И. М. «Черный человек» Мамай / И. М. Миргалеев // Мамай. Опыт историографической антологии: Сборник научных трудов / Под ред. В. В. Трепавлова, И. М. Миргалеева. — Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. — С. 183–197. — С. 193.

[84] Листи Івана Мазепи. 1691–1700 / Упорядник та авт. передмови В. Станіславський. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — Т. 2 — С. 669.

[85] Расовский Д. А. Половцы. Чёрные Клобуки: Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Венгрии / Д. А. Расовский. — М.: Цивой, 2012. — 238 с.; Квітницький М. Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) / М. Квітницький // Місце і значення Поросся в історії України (IX–XVII ст.): Матеріали науково-практичної конференції. — Корсунь-Шевченківський, 2007. — С. 17–50. — С. 23.

даткування місцевого населення зерновою даниною на користь татар[86].

Річка Синя Вода розділяла регіон Південнобузько-Дніпровської рівнини на північну та південну частини. Тому не дивно, що пізніше татари вказували литовцям на існування на берегах цієї ріки своїх мавзолеїв і поховань[87]. На р. Сині Води, біля сучасного села Торговиця, розташовувалося ординське місто[88].

Саме по цьому регіону пролягала головна сухопутна комунікація з Криму і причорноморських портів до Європи — Чорний шлях[89]. Ця дорога йшла з переправ на нижньому Дніпрі вздовж річок Інгул та Інгулець. У верхів'ях Чорного Ташлику та Інгулу до неї приєднувався шлях з Буджаку. Саме тут з'єднувалися підрозділи татар з придунайського і кримського причорноморського степів[90]. Головна переправа на Південному Бузі була південніше від гирла Синіх Вод, де пізніше фіксувалася переправа Вітовта. У XVI ст. навіть вважали, що камені, які стирчали з води, були залишками моста Вітовта[91]. Тут, південніше від острова Кремен-

---

[86] Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. [За ред. чл.-кор. НАН України Котляра М. Ф.]. — К.: Наук. думка, 2002. — 400 с. — С. 104; Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. — К.: Наук. думка, 1993. – Т. IV: XIV–XVI віки — відносини політичні. — 538 с. — С. 329.

[87] Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (1545–1572), Изданная по поручению Императорского Московского общества истории и древностей российских. — Москва: университетская типография, 1843. — 41.

[88] Бокій Н. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) / Н. Бокій, І. Козир // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 41–83.

[89] Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1, Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880 — p. 770–771.

[90] Туранли Ф. Тюркські джерела до історії України. — Київ, 2010, 365 с. — С. 95.

[91] Броневский М. Описание Крыма / М. Броневский // Из записок Одесского Общества Истории и Древностей. — Одесса, 1867. — Т. 6. — С. 332–341. — С. 332.

чука, існував Піщаний брід[92], далі в напрямку Буджаку — переправа на р. Чапчаклеї[93]. В подальшому Чорний шлях роздвоювався. Одна частина йшла вздовж Південного Бугу через Сині Води. Тут існувала стара переправа, яку пізніше в джерелах називатимуть «ханський міст»[94]. Крім того, сусідня р. Кайнара славилася чистою водою, і під час степових війн XVI–XVII ст. Кайнара була місцем як стоянок саміх татар, так і засідок на них[95]. Далі між Південним Бугом і верхів'ям Росі шлях виривався на кордон Київщини і Волині. Інша частина прямувала в межиріччя Синьої Води і Росі. У подальшому ця частина Чорного шляху або повертала на захід на з'єднання з прибузькою ділянкою — так оминалися Сині Води; або через переправи на Росі встромлялася в т.зв. Поросся і далі на Київ. З кінця XIV ст. північна частина межиріччя Південного Бугу — Дніпра часто слугувала плацдармом для союзних литовцям татар. До того ж ці татари воювали як зі своїми родичами в степу (частина внутрішнього протистояння в Улусі Джучі), так і брали участь у внутрішніх війнах ВКЛ 1431–1430 рр.[96]

92 Lubomirski J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. Z: «Biblioteki Warszawskiej» 1866, t. III — p. 54; Вирський Д. Війни україннї: хроніки татарського прикордоння України (XVI — середина XVII ст.). — Київ, Інститут історі України НАНУ, 2016, 299 с. — С. 215.

93 Lubomirski J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. Z: «Biblioteki Warszawskiej» 1866, t. III — p. 53, 54, 55; Белецкая О. Балыклей в XIV–XVI веках (материалы к изучению исторической географии Подолии и Северного Причерноморья). // Золотоордынская цивилизация. Казань, 2017. № 10–398–408.

94 Туранли Ф. Тюркські джерела до історії України. — Київ, 2010, 365 с. — С. 95.

95 Lubomirski J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. Z: «Biblioteki Warszawskiej» 1866, t. III — p. 55; Вирський Д. Війни україннї: хроніки татарського прикордоння України (XVI — середина XVII ст.). — Київ, Інститут історі України НАНУ, 2016, 299 с. — С. 213.

96 Коцебу А. Свидригайло – Великий князь Литовский / А. Коцебу. — СПб., 1835. — 322 с. — С. 135–231; Полехов С. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV в. — Москва: Индрик, 2015–709 с. — С. 259–429.

Коли ВКЛ стало достатньо сильним для наступу на південь, то відразу під удар потрапили північні та центральні землі Поділля. Вже 1362 р. Ольгерд зробив похід на Сині Води і Білобережжя[97]. Об'єктивно тут означено Чорний шлях між Синьою Водою та Дніпром. В подальшому, татари у війнах з литовцями — за умови коли Литва була сильна — могли використовувати цей регіон лише як транзитний для вторгнення на північ. Уперше таке сталося восени 1380 р. До того ж географія руйнувань, спричинених нападом військ Токтамиша, чітко відповідає розгалуженням Чорного шляху на півночі[98]. У 1416–1418 рр. цим шляхом війська Едигея дісталися Вінниці, Брацлава і прорвалися на Волинь[99].

Річка Дніпро в протистоянні Литви і татарського світу грала кілька важливих ролей: річка і її береги займали істотне місце в економіці обох світів, вона була великою комунікаційною артерією та серйозною перепоною, і, відповідно, важливу руль відігравали переправи. Звісно, таку роль річка почала грати після того, як Гедиміновичі опанували Київське, Подільське та Сіверські князівства. Переправи через Дніпро належали до двох територіальних зон. Північна — в місцях гирл лівобережних приток Дніпра: від Трубежу до Самарі. Про ці переправи є ціла низка згадок в московських документах. Вони цінні тим, що в них детально прописувалось, якими маршрутами рухатись. І, відповідно, в них же містяться звіти послів. Цікаво, що нижче від міста Черкас найбезпечнішою переправою вважалась у гирлі Сули. А найпівденнішим у цьому регіоні, після Псла і Орелі, вважалося гирло Самари. Що стосується переправи в гирлі Трубежу — то це була старовин-

97 Полное собрание русских летописей: В 43 т. – М.: ЯРК, 2000. – Т. XV: Рогожский летописец. Тверской сборник. – 432 с. — С. 75.

98 Черкас Б. Поход Токтамыша на Киевское княжество в 1380 г. / Б. В. Черкас // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения: Материалы круглого стола, проведенного в рамках Международного золотоордынского форума (Казань, 30 марта 2011 г.). — Казань, 2011. — С. 167–170.

99 Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Ю. Сіцінський; упорядники Ващук Д., Мошак М. — Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с. — С. 104.

на Зарубинецька переправа. Назва походить від містечка Зарубу, яке за часи Золотої Орди дістало нову назву — Трахтемирів. Що, своєю чергою, дає підстави розшифровувати цю назву як «Ставка Темира»[100]. Південна територіальна зона переправ починалася після порогів з острова Хортиця — тут існувала переправа «Протолча» й далі на південь вони йшли каскадом до річки Бургунки. Найвідомішою і найзручнішою переправою вважалася в районі острова Тавань. Саме в районі цієї переправи Вітовт поставив кам'яну митницю. Саме тут збирали мито — половина на ВКЛ, а половина на Кримський ханат. Контроль за переправами грав важливу роль у протистоянні між Литвою і татарами. Назва Кременчук щодо міста в районі переправи біля Сули прямо вказує на її фортифікаційний характер. Вітовт, починаючи свої походи на південь, вже 1398 р. будує фортецю Св. Яна на Дніпрі[101] і ще дві на Південному Бузі[102]. Можливо, таких фортець було більше. Сьогодні археологи досліджують таку фортецю біля річки Тягинки[103]. Навіть самі острови на Дніпрі, за наявності там вояків, могли стати опорним чи дозорним пунктом для однієї з супротивних сторін.

Комунікації вздовж Дніпра були суходільні та водні. Головна відмінність була не лише в способі пересування, але й напрямку. Суходільний шлях ішов наскрізь (вісь північ-південь), залишаючи велику луку Дніпра обіч. Якщо рух ішов на Київщину чи з Київщини, то загалом мова йшла про Чорний шлях. Відповідно, Дніпро треба було переходити один раз. Якщо ж напрямок маршруту з Криму йшов на Сіверщину, то доводилося Дніпро переходити двічі, у південній та північній зонах переправ. Шлях водою був

[100] Черкас. Західні володіння… — С. 321.

[101] Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. — К.: Наук. думка, 1987. — 183 с. — С. 148.

[102] Цей сюжет відкрив і люб'язно надав історик Сергій Полєхов.

[103] Біляєва С. О. Археологічні дослідження городища та фортеці Тягин: деякі результати та завдання. //Археологія і давня історія України, 2019, вип. 1 (30). — С. 133–139.

небезпечніший з огляду на пороги. Траплялося, що купецькі човни тонули внаслідок аварій.

Береги Дніпра грали вагому роль у житті кочового й осілого населення. Правий берег високий. Проте він майже по всій довжині Дніпра порізаний долинами і ярами. Це давало можливість надійно укривати, як кочове населення, так худобу кочовиків за важких погодних умов. Це як звичайну річ описують джерела вже значно пізніше, у XVI ст. Тоді, наприклад, взимку 1516/1517 р. вся Перекопська Орда внаслідок аномально глибокого снігу і морозів розтягнулася по правому березі вздовж Дніпра від Тавані до Тясмину[104]. В 1560 р. таку ситуацію стосовно літа й осені в московському документі описано як звичайну[105].

Лівий берег інакший. Він низький. У XIV–XV ст. Дніпро регулярно під час повені заливав його. Як наслідок, по лівому березі йшли гарні лукові території. Луки, як місця для випасу тварин, — найкращі території в степу. Загальна маса їхньої рослинності в п'ять разів більша за інші степові зони[106]. Кочування тут татар не припинялося з часів Золотої Орди. Особливо ці паші були зручні взимку. Згадки про це є протягом XV ст., як приклад можна навести лист Улуг-Мухамеда про зимівлю на Дніпрі[107].

Лівобережжя тягнеться від Дніпра до Сіверського Дінця та Азовського моря. Головна відмінність всередині цього регіону в концентрації водних ресурсів. Від Десни до Конки є чимала кількість повноводних річок, які течуть із заходу на схід. З найбільших

---

104 Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540) / Б. В. Черкас. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 244 с. — С. 112.

105 Ходарковский Майкл. Степные рубежи России. Как создавалась колониальная империя 1500–1800. — Москва: Новое литературное обозрение, 2019, 420 с. — С. 11.

106 Кульпин-Губайдуллин Э. С. Золотая Орда. Проблемы генезиса Российского государства. — Москва: КомКнига, 2006. — С. 75–76.

107 Зайцев И. В. Между Москвой и Стамбулом: Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV — первая половина XVI вв.) / И. В. Зайцев. — М.: Рудомино, 2004. — С. 58.

це Десна, Сула, Псел, Ворскла, Ореля і Самара. Також чимало їхніх приток, таких як Остер, Сейм, Удай, Хорол, Вовча та ін. Усе це впливало на напрямок кочування, райони довгого перебування кочовиків та напрямок шляхів. Десна і Сейм були повноводні судноплавні річки. Це створювало надійний маршрут між Києвом, Чернігово-Сіверщиною і Путивлем. Проте ці річки не були серйозною перепоною і мали чималу кількість місць для переправ. Тоді як річка Остер, навпаки, хоча її повноводність була значно менша і течія загалом дуже тиха, проте по берегах ішли болота, які робили пересування тут досить важким. Єдине місце, де ґрунти дозволяли спокійно весь рік пересуватися, було в районі міста Ніжина[108]. Саме тут і проходив суходільний шлях з Чернігова на Переяслав і далі на Правобережжя. Відповідно, тут проходив і кордон між осілим і кочовим населенням у XIV–XV ст. Археологічні розкопки Ніжина[109], селищ неподалік Батурина[110], Озарицького поселення[111] показують, що вздовж Остра, Десни, Сейму залишалися осілі поселення. Водночас південніше осіла активність знижувалася. Інший маршрут уже йшов з Сіверщини на Путивль і далі по міжріччю Сули — Псла[112].

---

108 Зайцев А. К. Черниговское княжество X–XIII в.: избранные труды. — Москва: Квадрига, 2009. — С. 63.

109 Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина / О. Морозов // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. — 2005. — Вип. 1(4). — С. 26–43. — С. 38–39

110 Ситий Ю. Зміни в характері занять населення нижнього Посейм’я після монголо-татарської навали / Ю. Ситий // Батуринська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. — К., 2008. — С. 34–38. — С. 34–38.

111 Кубышев А. И. Раскопки средневекового поселения XI–XV вв. у с. Комаровка // Археолог. исслед. на Украине в 1968 г. — Киев, 1969. — С. 239–242.

112 Сборник Императорского Русского Исторического Общества: В 148 т. — Т. 95. — Санкт-Петербург, 1895 / Изданы под редакцией Г. Ф. Карпова и Г. Ф. Штендмана.: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Ногаями и Турцией. Т. II (1508–1521) XIX+706+108. -225/226; Зайцев А. К. Черниговское княжество X–XIII в.: избранные труды. — Москва: Квадрига, 2009 — С. 63.

Степ між Конкою і Кримом був найважчий для життя. Відкрита місцевість, недостатня кількість водних ресурсів робили цей регіон вразливим. Тому основні шляхи йшли або південніше й далі по узбережжю Азовського моря, або північніше, через басейн Сіверського Дінця.

Лівобережжя на XIV–XV ст. ще не відчуло такої активної колонізації, як протилежний берег Дніпра. Його експлуатація з боку ВКЛ переважно відбувалась у вигляді уходницьких промислів, тут кочували ординці. Міста в цьому регіоні, на кшталт Сліпорода чи Глинська на Сулі, слід віднести скорше до рудиментів міського життя часів Золотої Орди. Відповідно, в литовсько-татарському протистоянні, ВКЛ намагалось опанувати саме річкову частину регіону. Цілком вірогідно, що частина походів ханів — клієнтів Вітовта на Дон і Волгу відбувалася просто через міжріччя Сула — Псел — Ворскла. Тут проходив стародавній шлях, відомий ще з походів Володимира Мономаха. Принаймні поява Вітовта з сухопутним угрупованням (кіннота, піхота, табір) на Ворсклі вказує на цей напрямок.

Головне означення географії, яка цікавила Литву, — по-перше, кордони розповсюдження нумізматичного матеріалу Київського князівства Володимира Ольгердовича — Дніпро, Псел, Верхня Ворскла, Остер, лівобережжя Сейму неподалік Путивля[113], а по-друге, кордон виведений за наказом київського князя Семена Олельковича, вочевидь, після розгрому орди Саїд Ахмата. В обох випадках східний кордон йшов верхньою течією приток Дніпра і Сіверського Дінця. Щодо використання природних особливостей для оборони краю, то Гедиміновичі вдалися до двох заходів. Перший — вздовж річок Дніпро — Десна — Остер — Сейм розселялося військове населення. Наприклад, київські князі у XVст. на-

[113] Хромов К. К. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV в. («киевские» подражания монетам Джанибека) / К. К. Хромов // Международная научно-практическая конференция «Проблемы охраны и восстановления фортификационных сооружений Киевской земли», Киев, 26–27 мая 2005 г. – С. 122–130.

дали землі по Остру «боярам, слугам, сокольникам і татарам київським»[114]. Печерський монастир мав у селах по Дніпрі півтораста «люду панцерного»[115]. Найвіддаленішим пунктом на схід був Путивль. У місті і волостях навколо мешкало чимало бояр і слуг[116]. Це населення спиралося на місцеві водні ресурси, які служили для них як комунікаціями, так і захистом. Другий — утримання анклавів федератів з числа ординців у землях, де в свій час існували улуси Золотої Орди. На відміну від татар житомирських, ці групи населення саме й становили цілі області. І в цьому вони цілком повторювали «своїх поган» домонгольської Русі: чорних клобуків, берендеїв, торків, ковуїв[117]. Відомо на сьогодні про такі анклави: на схід від Путивля існувала «Єгалтаєва тьма»[118], а в басейні Орелі та Самари «Семенові люди» — залишки орди Саїд Ахмата, осаджені там київським князем Семеном Олельковичем[119].

Історія степу пізнього Середньовіччя на сьогодні з кожним роком набуває дедалі більшої популярності. Фактично можемо говорити про ренесанс досліджень. Проте вже отримані на сьогодні результати досліджень прямо вказують на факт безперервного існування життя, зокрема політичного, в степових регіонах України.

---

114 Lietuvos Metrika (1440–1498) Kn Nr. 4./Parengė Anužytė L. — Vilnius, 2004. — С. 111 (65).

115 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе Ч. 7: Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. — Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. — 85, 647, XII с. — С. 120–121 (щоправда на момент люстрації в пустих селах, з яких колись виходило слуг 146, залишилось лише 10)

116 Lietuvos Metrika (1440–1498) Kn Nr. 4./Parengė Anužytė L. — Vilnius, 2004. — С. 34, 80.

117 Расовский Д. А. Половцы. Чёрные Клобуки: Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Венгрии / Д. А. Расовский. — М.: Цивой, 2012. — 238 с.

118 Черкас Б. Західні володіння… — С. 269,

119 Шабульдо Ф. М. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV в. / Ф. М. Шабульдо // Ruthenica: Зб. наук. пр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — Т. IX. – С. 57–73.

Звісно, історикам ще доведеться відкрити багато різноманітних і важливих сторінок цього життя; зрозуміти логіку, якою керувалося те чи інше населення, той чи інший політичний організм. Проте беззаперечне, на мою думку, те, що свідчить про перманентний потяг не тільки кочового, а й осілого населення не лише до проникнення в степ, але й хай там що закріпитись у ньому, заснувати на великій рівнині сталі поселення й, відповідно, постійне життя!

Підсумовуючи, слід окреслити кілька важливих меседжів щодо степового життя. По-перше, населення намагалося триматися річок з метою експлуатації як водоймищ, так і навколишніх лугових (лукових) анклавів. По-друге, природними місцями для виникнення сталих поселень ставали зони біля річкових переправ, до того ж це могли бути місця як на островах, так і безпосередньо на берегах річок. По-третє, з появою в степу будь-якого сталого і досить сильного політичного організму доволі швидко починалися спроби, чи точніше велася політика, з будівництва комунікаційно-торгових та військово-опорних (нерідко прикордонних) міст. Паралельно з цими процесами існувала вже типова й звична експлуатація степу через кочування степовиків у межах чітко окреслених територій та уходництво осілого населення з лісостепової та лісової частин України.

Віктор Брехуненко

Освоєння українськими козаками території між Дніпром і Доном в уявленнях і практиках XVI–XVII ст.

Проблема колонізації території сучасної Східної та Південної України (історична Південна Україна) обплутана багатьма заідеологізованими стереотипами, які затуманюють суто наукову інтерпретацію цієї важливої ділянки української та східноєвропейської історії. Якщо відкинути позанаукові нашарування, яких, починаючи з XIX ст., ніколи не бракувало, питання впирається в кілька ключових аспектів: ідеологічні уявлення претендентів на Степовий Кордон Європи про цивілізаційну природу цього простору; політичні концепції, покликані обґрунтувати ті чи інші претензії на регіон; реальні зусилля з опанування території та їхні наслідки; зрештою, етнічний склад населення, його ідентичність та уявлення про співвідношення регіону з сусідніми територіями й політичними одиницями.

Ситуацію, однак обтяжило функціювання від 30–40-х рр. XIX ст. в інтелектуальному просторі концепції «Новоросія», яка заперечує внесок запорозьких козаків в освоєння краю й наголошує на тому, що в запорозькі часи тут зяяла ледве не цілковита порожнеча. Повнокровне ж загосподарення почалося лише після скасування козацької автономії, ліквідації Вольностей Війська Запорозького Низового та перетворення регіону на інтегральну частину Російської імперії. Це й сформувало цивілізаційне обличчя краю, надавши йому вигляду питомої російської землі, частини ядра російської історичної території. Тож увага при роз-

гляді перелічених вище аспектів мусить фокусуватися на періоді до 1775 року. Який був масштаб запорозької спадщини, як потужно (звісно, у межах уявлень того часу) запорожці загосподарили терени краю, яким був її потенційний вплив на майбутній його розвиток у різних ділянках: від складу населення до особливостей регіональної ідентичності?

Переходячи до першого з порушених питань, не можна не зауважити, що вже на цьому етапі чатує несподіванка, яка істотно дисонує з концепцією «Новоросії», неабияк підважуючи її підвалини. Відомі на сьогодні тексти московського походження XV–XVIII ст. не містять сюжетів, які можна було б видати за свідчення того, що еліти Московії уявляли цей величезний регіон як природну «царську отчину». Натомість є багато свідчень про те, що українські еліти — і традиційна, князівсько-шляхетська, і нова, яка постала на козацькому корені, — мислили категоріями належності території Війська Запорозького Низового до історичних українських земель.

Ні Степ як такий, ані та його частина, яку судилося опановувати запорозьким козакам, не була вписана до системи обґрунтувань московської експансії як органічно своя, але тимчасово втрачена територія. Це різко дисонує з притаманними Московії підходами до легітимізації експансіоністських задумів. В інших випадках, як тільки з’являлася нагода доточити до «царської отчини» якісь землі, починалися інтелектуальні пошуки так званих «історичних» аргументів про нібито іманентну московськість тієї чи іншої території. А зусилля з приєднання останньої упаковували в обгортку повернення колись втрачених земель.

Наприклад, коли Москва відчула снагу завоювати Казанське ханство, Казань була проголошена «отчиною» Рюриковичів. Згідно з однією з версій, Волгу і Каму опанував ще Рюрик, обклавши тутешній люд даниною[1], за іншою — оволодіти Казанню озна-

[1] Pelenski J. Muskovite Imperial Claims to the Kazan Kahanate (Based on the Muskovite Theory of Succession to the Lands of Kievan Rus’) // Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus’. — New York, 1998. — P. 194.

чало для московських правителів *«пошукати отчини прабатьків своїх, великих князів руських, землі Болгарські Володимира й іншого Володимира Мономаха та осяйного в усьому великого князя Дмитра Івановича Донського»*[2]. Врешті-решт Казань проголосили автохтонною руською землею[3]. Ця концепція була також модифікована до потреб обґрунтування експансії на Астраханський ханат. Йшлося про тотожність Тмутаракані — *«отчини»* Володимира Святого й Мстислава Удатного — й Астрахані XVI ст.[4] Звідси виводилося нібито законне право московських Рюриковичів приєднати останню до своїх володінь. Інкорпорація Астрахані та Казані подавалася тепер як реституція.

Показово, що подібні інструменти в Москві намагалися використовувати, навіть коли доводилося братися до обґрунтування претензій на землі, які, на відміну від ординських територій, ніяким боком не можна було підтягнути під статус колишньої «царської отчини». Зокрема, після появи в 60-х рр. XVI ст. перспективи замахнутися на поглинення Великого князівства Литовського (як такого, а не лише руських земель) була породжена відповідна концепція. Якщо в 1504 р. Іван III заявляв, що отчина Гедиміновичів є *«Лятська земля та Литовська»*, то в 60-х рр. Іван IV після смерті останнього Ягеллона переконував, що *«Корона Польська і Велике князівство Литовське наша отчина»*[5].

На такому тлі ставлення Московії до проблеми степового простору дуже показове. Москва ніколи не вдавалася до розроблення концепцій, які оголошували б цю землю колишньою «царською отчиною». Степ розглядався як цілком окрема субстанція, непричетна до попередньої московської історії. Якщо в інших випадках початок реалізації захопницьких стратегій ставав відправним пунктом для ідеологічних зусиль, то тут ця закономірність не пра-

---

2 Разрядная книга 1475–1605. — Москва, 1978. — Т. 1. — С. 416.

3 Pelenski J. Muskovite Imperial Claims... — P. 198–199.

4 Pelenski J. Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s.). — Paris, 1974. — P. 122–123.

5 Див.: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. — Київ, 1998. — С. 155, 172.

цювала. Початок довгого шляху з опанування прилеглої степової зони, позначений поступовим вклиненням у ближнє прикордоння (середина XVI ст.), не спровокував у цьому сенсі жодного поруху. Хоча, здавалося б, існували всі підставі, адже широченна смуга була нічийна, і все залежало від результативності докладених практичних зусиль з колонізації території.

Однак не помітно спроб генерувати експансіоністські ідеологічні концепції, сфокусовані на Степу. У цей бік не розвертають династичної теорії, як сталося у випадку з Казанню та Астраханню. Не вивела Москву з рівноваги і поява козацьких анклавів на вістрі Степового Кордону — донських, волзьких, а згодом і яїцьких, терських, гребінських козаків. Той факт, що козацькі спільноти формувалися значною мірою коштом вихідців з московських земель і стали частиною християнського світу, не змусив її використати цей чинник. Так само залишилися без відгомону претензії підпорядкувати собі козаків. Ба більше, документи московського походження виразно свідчать про дві ключові обставини для розуміння природи підходів Кремля: по-перше, там виводили територію козацьких анклавів за межі «царської отчини», а по-друге, протиставляли властиво Московії навіть нічийний Степ.

Московські чинники не поширюють на територію Війська Донського, тобто вістря Степового Кордону, а також на сам Степ поняття «царська отчина». Дон і Степ розглядають як окремі, відмінні від властиво Московської держави землі, розташовані поза межами Московії. *«Виїхав з Дону до Русі* (Московії. — *Авт.*)», — значиться в приказному записі від 1625 р. про вихідця з полону Зиновія Булгакова[6]. 1626 р. білгородський воєвода бідкався, що *«воїнські люди через Дон (річку. — Авт.) в Русь та з Русі перелізуть»*[7]. А 1644 р. астраханський воєвода Борис Рєпнін писав, що донські козаки дорікали запорожцям, що ті *«їздять по дорогах та*

6 РДАДА. — Ф. 210. — Розрядний приказ. — Владимирський стіл. — Стб. 32. — Арк. 254.

7 РДАДА. — Ф. 210. — Розрядний приказ. — Білгородський стіл. — Стб. 64. — Арк. 95.

з руських (московських. — Авт.) й україйних міст руських (московських. — Авт.) людей і запаси, і товари до них на Дон, а з Дону на Русь нікого не пропускають, грабують і б'ють»[8].

Подібні випадки непоодинокі й цілком вкладаються в певну систему. Надибуємо і прямі твердження про окремішність Дону від Московської держави. Зокрема, московські посланці дозволяли собі на переговорах в Туреччині та Кримському ханаті не визнавати козацькі анклави складовою частиною «царської отчини», чим опосередковано підтверджували, що не наважуються проголосити претензії на нічийний Степ, розташований на південь від межі «московської украйни». Зокрема, С. Торбєєв та І. Басов говорили в Бахчисараї 1629 р.: *«... і самому тобі, Джанібеку Ґераю, царської величності відомо, що донські козаки на Дону живуть біля Азова, а не в Московській державі»*[9]. І річ тут не лише в дипломатичній риториці у відповідь на звинувачення хана в потуранні царем морським походам донців, а в усвідомленні московськими елітами того, що Дон перебуває поза політичним тілом Московії, а Степ — поза уявною «царською вотчиною». Це добре відтінює цілком інакша постава в подібних ситуаціях Варшави. Дипломатія Речі Посполитої, попри те, що, як і московська, весь час відхрещувалася від морських і суходільних походів українських козаків і називала останніх свавільниками, ніколи не ставила українське козацтво й територію Запорожжя, цей аванпост у степовій зоні, поза межі своєї держави. Щонайбільше, на що йшли річпосполитські посланці, то це підкреслювали недоступність козацьких країв для королівської влади, через що важко козаків упокорити.

Зрештою, московські правителі на своїй ділянці Степу ніколи навіть не пробували окреслити бодай умовну лінію розмежування сфери впливів з Кримським ханатом. Між Московією, з одного боку, і Кримом та ногайськими ордами — з іншого не існувало юридичних домовленостей про тутешні кордони. У сто-

8 РДАДА. — Ф. 127. — 1644 № 1. — Арк. 173.
9 РДАДА. — Ф. 123. — 1629. — № 9. — Арк. 41.

сунках з Кримським ханатом Москва ніколи не порушувала проблеми розмежування в Степу чи окреслення зони свого впливу. Сторони лише непрямо визнавали фактичний стан речей із зонами переважного впливу. При цьому московська не виходила за межі лінії колонізації, але мала тенденцію повільно розширюватися на південь. Поява козацьких анклавів на Дону, Волзі, Яїку і Тереку, хоча й започаткувала якісно інший етап співіснування на Степовому Кордоні, але на характер пов'язання Московії зі Степом не вплинула. Такий стан справ зберігався аж до Константинопольського миру 1700 р. між Московією та Османською імперією, який поклав початок перетворенню пластичного й умовного Степового Кордону на класичний лінійний кордон.

Протиставляли Московії території свого анклаву і донські козаки, усвідомлюючи власну відмінність від усіх сусідів з московитами зокрема й культивуючи незалежність своїх Військ[10]. Козаки не тільки не зараховували свої анклави до царської вотчини, а й виводили за межі «московських украйн» Степ. Опукло, наприклад, про це йдеться у відписці Війська Донського до царя Олексія Михайловича від 4 липня 1644 р. Пишучи про те, що вони з Дону спорядили військову станицю проводжати царських послів, які поверталися з Туреччини, донці зазначали: *«щоб по шляху яка напасть і поруха над послами від тих литовських злодійських людей і в Русі між міст від татар не сталася»*[11]. Тож донські козаки не тільки виразно відділяють Дон від Московії, а й дають собі раду з існуванням між цими територіями проміжної ланки — Степу. Царська держава не охоплює незалюдненого Степу й починається лише там, де стоять українні міста.

Отже, в ідеологічному сенсі Московія історично не розглядала Степ як органічну частину свого уявного світу. Для московських еліт ціннісно він, а також Донська земля були територіями,

---

10 Ширше див.: Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — Київ, 2011. — С. 229–244, 294–307.

11 Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — Т. XXIV. — С. 551.

які слід було вперше приєднати, а не повернути, що цілковито розходиться з підложжям модерної концепції «Новоросії».

Натомість протилежні світоглядні орієнтації щодо величезного степового регіону між Дніпром і Доном мали в Україні. Українські еліти демонструють сприйняття Степу, сфокусованого на Чорне та Азовське моря як своєї, але тимчасово втраченої території, яку слід повернути. Претензії на Степ ніколи не вигасали. Від українських князів та шляхти уявлення про нього як про невіддільну складову частину руського світу передалися до литовської, польської, молдовської еліт, стали частиною зовнішньополітичних стратегій Вільна та Варшави[12].

Непересічне значення мав той факт, що комплекс ідей про природні східні та південні межі українського простору передався до козацтва, з якого в середині XVII ст. постала нова українська еліта. Адже саме козакам судилося на практиці втілювати в життя ціннісні настанови та утверджувати українську присутність на цих теренах. І Військо Запорозьке виявилося добрим учнем. Якщо за XVI ст. бракує козацьких текстів, у яких проглядалися б уявлення нового суспільного стану щодо природних меж українського простору на сході та півдні, то вже на зламі XVI–XVII ст. маємо цілком прозоре свідчення. Йдеться про лист гетьмана Івана Куцковича до галицького старости Юрія Струся від 11 травня 1602 р., де міститься така теза: *«... почавши від Могилева, усі України аж до гирла Дніпрового, що все є власне приставства наші»*[13].

Уже в часи Гетьманщини в цьому ж стилі висловився гетьман Іван Самойлович та ще й у тексті, спрямованому на розтлумачен-

[12] Ширше про це див. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи… — С. 67–71; Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю, Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки у XVII — першій половині XX ст. — Київ, 2018. — С. 21–25.

[13] Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упор. В. Брехуненко, О. Заяць та ін. — Київ, 2016. — С. 132.

ня суті справи Москві. Інструкція посольству Василя Кочубея, яке вирушило до Москви в 1685 р. з метою завадити підписанню Вічного миру з Річчю Посполитою коштом української території, вимагала подати як аргумент інформацію про історичний кордон України на півдні. І. Самойлович промовисто розтягує південну межу Київського воєводства до узбережжя Чорного моря: *«... а із Запорожжя все полягає у воєводстві Київському, навіть до Очакова до самого Чорного моря»*[14]. Це перше пряме висловлювання з владного олімпу Гетьманщини про південну межу. Та воно дуже показове: Україна в уявленнях старшини охоплювала весь степовий простір, впираючись у море. А перегук з текстом столітньої давнини однозначно відтінює спадкоємність ціннісних переконань.

На такому тлі цілком органічним виглядає поява в середовищі старшини Війська Запорозького Низового прагнення підперти свою позицію в територіальному протистоянні з Військом Донським штучно сконструйованим «історичним» аргументом про свій природний східний кордон. І цей кордон вони бачили аж по Дону. Тобто вся величезна територія між Південним Бугом і Доном в уявленнях старшини була їхня, що відбивало давню традицію просторового окреслення українського світу. У середині XVIII ст. на Запорожжі виготовили універсал, який гетьман Богдан Хмельницький нібито надав Війську Запорозькому Низовому 15 січня 1655 р., визначивши східну межу Запорожжя так: «від самарських земель через степ до самої річки Дону, де ще за гетьмана Прецлава Лянцкоронського запорозькі козаки свої зимівники мали»[15].

Своє право Військо Запорозьке Низове виводило з надань, що зробив нібито ще Стефан Баторій і які підтвердив потім Б. Хмель-

---

14 Таїрова-Яковлєва Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. // Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 71.

15 Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — Київ, 1998. — С. 251.

ницький. Після того як Гетьманщина добровільно на засадах угоди увійшла під протекцію московського царя, той у Березневих статтях 1654 року зобов'язався заховати цілим комплект козацьких прав і привілеїв, а отже визнав статус-кво і в питанні території Запорожжя. Наприклад у наказі Війська Запорозького Низового на Уложену комісію 1767 р. усе це було загорнуте в такі слова: «Які містечка, села і землі до вічного і спокійного Війська Запорозького володіння від найяснішого короля польського Степана Баторія грамотою затверджено, що і Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького та народу малоросійського, універсалом, наданим від себе, підтвердив, чи тоді також по відході від Корони Польської і перебуваючи з єдиною владою Богдана Хмельницького, а потім прийшовши добровільно під державу Всеросійського престолу, не тільки тими наданими всіма землями, містечками і селами, але й козацькими землями, які дісталися від Корони Польської, Військо Запорозьке володіло і користувалося»[16].

На цих підставах Військо Запорозьке Низове відкидало як надумані зазіхання донських козаків на землі по правий бік Дону та на узбережжя Азовського моря. У тому ж таки наказі Кіш зазначав: «З цих земель, які були надані і які дісталися від Польської Корони… значну частину віддано в 1746 р. Донському Війську Азовського моря приморських берегів та степу біля трьохсот верст без і найменшої Війська Запорозького провини забрано, а козаків запорозьких з тамтешніх рибних ловель та земель з сильним козацьким збитком прогнано»[17].

А що фальсифікувати універсал С. Баторія козаки не наважилися, відправним пунктом обґрунтування ідеального для них східного та південно-східного кордону Вольностей став підроблений універсал Б. Хмельницького. Факт конструювання документа запорожцями в часи Нової Січі ніколи не викликав сумнівів в іс-

[16] Джерела з історії Південної України Том 6: Степова Україна в Законодавчій комісії 1767 року / Упор. Н. Сурева. — Запоріжжя, 2008. — С. 166.

[17] Там само. — С. 166.

торіографії. Але, попри неможливість використовувати гетьманський універсал безпосередньо для відтворення подієвої канви, він важливе джерело для з'ясування історичної пам'яті запорожців, а також їхніх уявлень та ідей. У нашому випадку зі словесного плетива універсалу однозначно випливає принципово важливий висновок про те, що запорожці ціннісно відносили початки проникнення українського козацького сліду на Дон до 10-х рр. XVI ст. Вони легко виймають з рукава «факти», занурені в часи Прецлава Лянцкоронського. А отже в колективній історичній пам'яті запорожців міцно засіло переконання, що вже тоді їхні пращури дісталися Дону, утвердилися там, а тому позначили землі від Дніпра до цієї річки як козацькі. Стефан Баторій, а пізніше Б. Хмельницький лише закріпили стан справ, який склався фактично.

У підсумку виходить, що між традиційними московськими та українськими підходами до ментального освоєння території майбутньої Південної України існувала принципова відмінність. Якщо українські еліти вважали цю територію «своєю», то в Москві — ні, що від початку давало відчутну моральну перевагу українським чинникам. Опосередковано московські чинники визнавали чужість теренів навіть у XIX ст. Напрочуд виразно видає це бодай нав'язування регіонові штучно сконструйованої назви «Новоросія». Вибір саме такого імені свідчить про глибоке усвідомлення відсутності «історичної старовини» для опрацювання назви, яка б видавала регіон за давню й органічну частину імперського ядра.

Утім переваги для козацької колонізації не обмежилися світоглядною площиною. Аж до ліквідації Вольностей Війська Запорозького Низового козаки мали куди масштабніші фактичні можливості для опанування території і врешті-решт скористалися цим.

Москва володіла значно меншими людськими ресурсами й не могла швидко колонізувати своїми вихідцями навіть прилеглу частину Степу. Загалом тогочасної московської потуги вистачило лише на осадження опорних пунктів — фортець так званих «засічних черт». Властиво ж колонізація просувалася незрівнянно

повільнішими темпами. Як аргументовано показали О. Новосельський та П. Смірнов, до середини 30-х рр. XVII ст. військовий характер цих фортець та «суворий режим кріпосного права в Росії» стримували допливи у Степ московського населення, а поява тут нечисленних «гулящих» людей не означала перетворення околиці в колонізовані райони. Загалом до 1630-х рр. слабкі потоки людності з Московії здебільшого тягнулися до Курського, Єлецького та Лівенського повітів, у другій половині 1630-х рр. — до Козловського й Тамбовського. Тільки в 1640-ві рр. спостерігається незначне розширення ареалу розселення[18]. Тож Москва не змогла наблизитися до теренів, які освоювали українські козаки. Вона мусила змиритися із залюдненням, що насувалося з боку Речі Посполитої. Чи не найкращим доказом цього була згода царя на українську колонізацію Слобідської України. Що вже казати про південніші землі, де діяли запорожці.

При цьому брак у Московії можливостей опанувати якомога більшу частину Степу давав карт-бланш Речі Посполитій. Варшава мала те, на що ніколи не могла розраховувати Москва: вмотивованих прибічників колонізації. Крім того, у неї був більший людський ресурс. А проте вона на превелику радість Москви виявилася ціннісно не готовою запропонувати стратегію просування в нічий Степ та втілювати її[19]. Достоту як не зуміла зарадити з проблемою татарських набігів на українські землі та взятися до принципового розв’язання питання з Кримським ханатом і Османською імперією загалом. На кримськотатарському напрямку вона діяла як пожежна команда, віддавши ініціативу Кримському ханатові і лише реагуючи на проблеми, які підсовував Крим.

Водночас полегшували справу українським козакам й обмежені аж до кінця XVII ст. можливості Війська Донського, яке потенційно могло скласти гідну конкуренцію запорозькій колоніза-

[18] Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. — Москва; Лениград, 1946. — С. 161–166; Смирнов П. Города в Московском государстве. — Киев, 1917. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 50.

[19] Там само. — С. 319–327.

ції простору між Дніпром і Доном. До середини XVII ст. людські ресурси Дону були непорівнянні з потугою Війська Запорозького. Кількість українських козаків була набагато більша, ніж донців.

До середини XVII ст. перевага була просто колосальна. У першій половині цього століття, навіть за найоптимістичнішими підрахунками, найвища позначка, якої бувало сягала кількість донських козаків, становила 10 тис., а пересічно коливалася в межах 5–6 тис.[20]. Військо ж Запорозьке вже в 1610-х рр. могло виставити понад 20 тис. лише для походу П. Сагайдачного на Москву, а на варшавському сеймі 1620 р. князі Збаразькі у своєму проєкті оборони проти турків передбачали залучити до 80-ти тис. козаків. У Хотинській війні взяло участь 45–47 тис. українських козаків, а ще понад 5 тис. перебували на морі. Якщо в Україні сушили голови над тим, як запобігти неконтрольованому зростанню козацьких лав, то на Дону — як звабити охочих до переходу сюди. Після ж Азовського сидіння 1641 р., коли донці ослабли так, що відчули загрозу бути знищеними татарами, проблемою поповнення Війська Донського перейнялася навіть Москва, організовуючи спеціальні набори на прикордонні, зокрема й вербуючи вихідців з України[21].

У другій половині XVII ст., у зв'язку з тим, що більша частина українських козаків була сфокусована на функціюванні Гетьманщини, а освоєння прилеглого до Запорожжя Степу опинилося переважно в руках лише низовиків-запорожців, перекіс між прямими претендентами на простір уже не був такий разючий. Кількість донців сягнула 15 тис. козаків, а на початку XVIII ст. — до 30 тис.[22]. Але загальний розклад сил це не змінило. Шлейф попередньої переваги, втілений на той час уже в реальних наслідках,

[20] Куц О. Ю. Донское казачество в период от взятия Азова до выступления Степана Разина (1637–1667). — Санкт-Петербург, 2009. — С. 268.

[21] Ширше по це див.. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи… — С. 117–123, 161–163.

[22] История Дона с древнейших времен до падения крепостного права. — Ростов-на-Дону, 1973. — С. 153.

стабільно працював на запорожців. Як показано далі, останні почувалися лідерами освоєння регіону й відповідно себе поводили, претендуючи на землі аж до Дону.

* * *

Уречевлення уявлень і претензій українських козаків проявилося вже на зорі становлення українського козацтва. Якщо й немає певних документальних підтверджень про перші десятиліття XVI ст., то вже ближче до середини XVI ст. козаки точно проникли в регіон, проторувавши дорогу до Дону. І сталося це в часи, коли донського козацтва як такого ще не існувало. На Дону щойно формувалася його зав'язь, і вихідці з України взяли активну участь у тутешньому козакотворенні[23]. Відповідно вже на старті окреслилася їхня спроможність курсувати через увесь регіон й осідати на його східній межі — Донській землі. Ба більше, уже тоді українські козаки виявили свій потенціал до заснування містечок. І відразу це сталося на Дону.

У середині XVI ст. в московських джерелах з'являється інформація про так звані зимовища путивльського козака Михайла Черкашенина, локалізовані в гирлі Сіверського Дінця до Дону, знакової постаті в історії донського козацтва. Властиво донців налічувалося тоді ще зовсім мало, а містечок на Дону ще не існувало взагалі. Під час наступальних операцій, організованих Москвою проти Криму в другій половині 1550-х рр. з Дніпра та Дону, з-поміж усіх козаків волзько-донського міжріччя як окрема бойова одиниця фігурує лише загін М. Черкашенина. Очевидно, цей загін був тоді на Дону та на Волзі чи не єдиною організованою потугою, на яку можна було серйозно розраховувати. Роль М. Черкашенина в середовищі донських козаків виявилася такою значною, що в 1574 р. вони задля звільнення його сина Данила, полонено-

[23] Див. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — Київ; Запоріжжя, 1998.

го татарами, вдаються до штурму Азова[24], а пам'ять про отамана ввійшла до наріжних уявлень донців про свій родовід.

Пониззя Дону на зорі становлення донського козацтва було добре відоме не тільки загонові Михайла Черкашенина, а й іншим українським козакам. У 1559 р. через ці терени ходили до Астрахані отамани Гаврило Слепецький та Семен Висоцький. Двічі (у 1559 та 1560 рр.) тут побував зі своїм загоном легендарний князь Дмитро Вишневецький. У 1570 р. на зворотному шляху з-під Астрахані в пониззі зупинявся п'ятитисячний загін князя Михайла Вишневецького. Московські літописи пов'язують з цим заснування й назву містечка Черкаськ — майбутнього головного міста Війська Донського.

Крім Черкаська, українські козаки могли в першій половині XVII ст. спричинитися до заснування інших донських поселень. Випливає це з особливого статусу на Дону запорозьких приходьків. Вони могли селитися окремо й утворювати на території Війська Донського свої анклави, очолювані окремими отаманами. У 1622 р., зокрема, як повідомляли Посольський приказ московські посли до Туреччини Іван Кондирєв і Тихон Бормосов, українських козаків «прийшло на Дон тисяча чоловік з жінками та дітьми, а з ними всілякого майна 80 возів; і приїжджають черкаси на Дон на життя і юрти собі будуть осібно, й отамани в них, черкасів, свої»[25]. Відомі імена декого з таких отаманів — Яків Шаховничий, Шило, Олексій Шафран, Матяш[26]. У 1650 р. донці самі не дозволили запорожцям, які прибули з України, осісти в себе, у Війську, й веліли «стати осібно на іншому острові нижче від Черкаська»[27].

---

[24] Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 111–112.

[25] РДАДА. — Ф. 89. — 1622 № 1. — Арк. 73.

[26] Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 70, 204; Документи російських архівів. З історії України. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. — Львів, 1998. — С. 76.

[27] РИБ. — Санкт-Петербург, 1898. — Т. XXVI. — С. 496.

Фактично українські козаки таким способом засвідчили свою спроможність до освоєння території та до закладення міст у найвигідніших місцинах. А висока інтенсивність переміщень між Україною та Доном забезпечували стабільність появи подібних випадків. Пізніші уявлення про природний кордон Війська Запорозького Низового по Дону живилися саме прикладами створення тут осідків. Періодично донці побоювалися надмірного засилля на своїй території українських козаків.

Уявлення запорожців стосовно Донської землі добре відфільтровує їхнє ставлення до Азова, коли фортеця перейшла в 1637 р. до козацьких рук після успішної облоги, в якій саме українським козакам належав основний внесок[28]. Навесні 1638 р., коли в Азові кількість українських козаків — за оцінками самого Війська Донського, 10 тис. душ — зашкалювала, вони почували себе так упевнено, що наважилися на бунт з метою *«володіти й жити в місті осібно»*[29]. Іншими словами, замахнулися на закріплення за собою певної частини захопленого міста. Донці придушили заколот. Українські козаки навіть втратили свого отамана Матяша і *«стали в усьому слухняні»*. На запитання дяків Посольського приказу, чи чекати від них якоїсь сваволі в майбутньому, отаман донської військової станиці Михайло Татарин відповів негативно, обіцяючи водночас, що донські козаки в противному разі *«їм Військом мовчати не будуть і з ними справляться»*[30].

Однак донський отаман помилився. 1642 р. ситуація ледве не повторилася. Донські козаки боялися, що запорожці взагалі заберуть собі фортецю. Астраханський син боярський Іван Суслов так про це говорив у Посольському приказі: *«А нині в Азові донських козаків і запорозьких черкас з тисячу двісті, а більше в Азові за-*

[28] Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Азовом у першій половині XVII ст. // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 118–120.

[29] Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 204.

[30] Там само.

порозьких черкас. І донські козаки від черкас бояться, що їх в Азові збільшилося, щоб їх, козаків, черкаси не побили»[31].

Такі випадки дуже показові. І свідчать вони про те, що в уявленнях українського козацтва територія Дону належала до сфери їхнього впливу. Запорожці б не наважилися виокремлювати для себе частину Азова чи перехоплювати собі все місто, якби, окрім фізичної переваги над донцями, мислено не припасовували Донську землю до Запорожжя.

Що вже говорити про перевагу українських козаків на території між Дніпром і Доном. До середини XVII ст. вона була тотальна і проявлялася у двох головних компонентах, які стимулювали процес її освоєння та закріплення: активні переміщення козацьких ватаг між Запорожжям і Доном та здобичництво на цих теренах. Крім того, важливим чинником стало використання українськими козаками річок Міусу та Дону для організації морських походів чи повернення з них. Усе це взяте разом однозначно схилило шальки терезів у поступовому опануванні регіону на український бік. До XVIII ст. донці перебували в глибокій тіні запорожців навіть у ближчій до Донської землі частині Степу, не маючи змоги впливати на їхні заходи. Тому вони сконцентрувалися на здобичництві на своєму південному напрямку (проти ногайців різних колін) та на Волзі. Тільки в часи Нової Січі Військо Донське, опираючись на підтримку Петербурга, відчуло спроможність до результативних територіальних суперечок з Військом Запорозьким Низовим за свій західний кордон. Та й то реальні кордони різко відрізнялися від офіційно проголошених імперським центром.

Мабуть, чи не найкраща ілюстрація визнання донськими козаками переваги запорожців у регіоні між Дніпром і Доном — відписка астраханського воєводи Б. Рєпніна від 27 вересня 1644 р., в якій той повідомляє про те, що Військо Донське було змушене надіслати на Січ посланців у зв’язку з надмірним військовим здобичництвом запорожців на посольському шляху, що вів з Москви

---

31 РДАДА. — Ф. 127. — 1642 № 1. — Арк. 135.

до Криму. Активність українських козаків так надокучила, що не те що Москва, а навіть донці дорікали їм, пропонуючи альтернативу. Як писав згаданий воєвода, Військо Донське передавало запорожцям листовно й усно через своїх посланців, щоб *«вони б, запорожці, від того відмовилися, по дорогах не їздили і, зібравшись з ними, донськими козаками, того не робили. А якщо запорожці захочуть жити з ними на Дону, і вони б ішли до них на Дон та здобувалися з козаками разом»*[32]. Тобто запропонована донським козаками альтернатива полягала не в доведенні переважного права Війська Донського на здобичництво на посольській сакмі. Донці були ладні зробити Дон територією переселення запорожців. А отже фактично визнавалася повна перевага запорожців між Дніпром і Доном. Додатково це підтверджує й те, що козацькі загони з України вдавалися до нападів на донські містечка, тоді як з боку донців не зафіксовано жодної подібної акції стосовно запорозьких поселень. Апотеозом стали напади запорозьких загонів 1595, 1617, 1628, 1632–1633, 1644 рр.[33].

Крім усього, зауважена вище пропозиція запорожцям осісти на Дону, віддзеркалює поширені практики активного курсування сюди, починаючи з другого десятиліття XVII ст., різних груп українських козаків. Назагал висока інтенсивність переміщень українських козаків на терени Війська Донського упродовж 10–40-х рр. XVII ст. незаперечна. Тогочасні джерела насичені свідченнями про часту появу на Дону приходьків з України. Узагальнимо бодай ті випадки, коли з джерел відомі кількісні дані прибулих. Отже, у 1617 р. Дону дісталося сумарно 2 тис. українських козаків, 1622 — 500; 1623 — 300; 1624 — 500; 1625 — 541; 1631 — 1 тис.; 1632 — 500; 1634 — 2–3 тис.; 1636 — 1 тис.; 1637 — 4 тис.; 1638 — 2 тис.; 1640 — 500; 1641 — 1045; 1642 — 500[34]. На такому тлі донський потік на Запорожжя виглядає дуже скром-

---

[32] РДАДА. — Ф. 127. — 1944 № 1. — Арк. 173–174.

[33] Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном… — С. 113–114, 131–132, 178–179, 197.

[34] Там само. — С. 97.

но. До середини XVII ст. вдалося виявити лише 4 випадки, коли окремі невеликі групи донців опинялися в Україні[35].

Палітра мотивів переміщень українських козаків на Дон охоплює такі складники: підготування морських та суходольних бойових походів — самостійних і спільних; повернення після бойових операцій; перечікування репресивних заходів з боку Варшави; підтримка Війська Донського під час загострень його стосунків з Москвою; грабіжництво в Полі чи на Дону. Запорозький полковник Олексій Шафран влучно звів до спільного знаменника множину соціальних практик, пов'язаних із перебуванням українських козаків на Дону: «вони (українські козаки. — *Авт.*) ходять на Дон, а з Дону козаки до них і живуть скільки, де хто хоче»[36]. Сам О. Шафран, який пробув на території Війська Донського 18 років (з 1608 по 1626), вів мову про практику перебування українських козаків на Дону і, навпаки, донців на Запоріжжі упродовж п'яти, шести і більше років[37].

Саме ці переміщення, які робилися з різною метою, вистеляли, поруч із здобичництвом, дорогу до появи поселень та господарського освоєння краю. Великі відстані та логіка переходів між козацькими краями в Україні та Доном спричинила неминучу появу на шляху проміжних стоянок. Зрозуміло, що влаштовувалися вони в найвигідніших місцях. З часом такі пункти мали великі шанси перерости в поселення. Аналогічні процеси провокувало й використання українськими козаками річки Міус для організації морських походів і повернення з моря на Запорожжя.

Існувало кілька маршрутів переходу між Запорожжям і Доном. Основний з них добре описав згадуваний запорозький полковник Олексій Шафран (заблукавши, він вийшов до Валуйок). За словами валуйського воєводи, який розпитував запорозького полковника, підозрюючи того в злих намірах, козаки «з Дону в Запоро-

---

35 Там само. — С. 143–144, 164, 185, 188.

36 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Москва, 1953. — Т. 1. — С. 71.

37 Там само. — Т. 1. — С. 70.

ги, що із Запорогів на Дон ходять степом, не займаючи Дінця, на Калміус, та на Мох, а Дінця не лазять. А вони прийшли до Валуйок і вже на Донець лізли, а якщо на Донець лізли, значить їхали не на Запороги, а на Валуйки»[38]. Намагаючись спростувати звинувачення, О. Шафран відповів: «І як вони пішли з козацьких містечок і перелізли ту річку Аксай, яка прийшла з поля і впала в Таузлу, а Таузла — в Дон під козацькі містечка, і вони перевізшись через Аксай, пішли вгору по Таузлі і йшли Таузлою 3 дні. І, покинувши Таузлу справа, пішли степом вліво і прийшли на Кальміус. І як прийшли на Кальміус, і тут степ погорів, шляхів не знати. І вони йшли тим горілим степом день і ніч і найшли шлях, і подумали, що той шлях з Вовчих Вод, яким козаки возять липи в Кальміус, які ходять на море. І вони тим шляхом, думали, пішли до Вовчих Вод, а з Вовчих Вод до Дніпра вже близько».

Про подібний маршрут веде мову 1650 р. у своєму статейному списку московський посланець до Богдана Хмельницького Г. Унковський. При цьому, описуючи похід на р. Міус війська під орудою Юрія Хмельницького та генерального осавула Дем'яна Лісовця, де воно мало очікувати татар, посланець подав інформацію про шлях не із Запорожжя, а з Полтави: «… а йшли вони з Полтави на Урчук, на Берестову, на Орель, на Самару, на Вовчі Води, на Медвежі Води, на Тернівку та на Колиш, на Кремки, на Міус, а на Міусі стояли два тижні»[39].

Крім того, існував північний маршрут по Дінцю. Сюди козаки прибували з Самари та Вовчої степом, а далі спускалися річкою повз Святі гори до впадіння в Дон. Першим відрізком цього шляху постійно користувалися ватаги, які займалися здобичництвом на посольському шляху з Московії до Криму та на торських соляних промислах. Але дуже часто ходили й ті, хто мав намір дістатися Дону. Якраз завдяки тому, що Святогірський монастир був

[38] Воссоединение Украины с Россией… — С. 70–71.

[39] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Москва, 1953. — Т. II. — С. 444.

одним і пунктів на маршруті, збереглося чимало свідчень тамтешніх монахів про курсування козаків між Дніпром і Доном. Наприклад, 1622 р. ченці кілька разів повідомляли про появу біля монастиря козаків, які прямували на Дон[40]. 1625 р. російський посланець на кримську розміну Г. Волконський писав, що *«1 липня йшли з Дону річкою Дінцем мимо Святих гір у Литву черкаси 41 чол., а везуть з собою ясирів, литовських* (українських. — *Авт.*) *жінок та хлопців 3 чоловіка»*[41].

Стоянок на кожному зі шляхів мусило бути чимало, враховуючи довгу тривалість подорожі. Донські козаки у 1639 р. оцінювали, що тривалість сухопутної дороги з пониззя Дону до Дніпра і Самари — 10 діб, і то, як вони писали, «швидкою їздою»[42]. Відповідно, з часом мало сформуватися понад 10 стоянок. Тим більше, що саме на Нижній Дон спрямовувалися основні допливи українських козаків, і маршрут цей був особливо популярний.

Так само до появи стоянок і тимчасових поселень підштовхували і здобичницькі практики українського козацтва, які розквітли в регіоні з кінця XVI ст. Про останні в історіографії вже говорилося багато[43]. Навряд чи тут варто перераховувати чи доповнювати список козацьких нападів на посольства чи купців. Натомість слід наголосити на кількох особливостях, прямо пов'язаних з впливом здобичництва на опанування території. По-перше, козацьке здобичництво в цій зоні, цілком природно тяжіючи до московського прикордоння, соляних промислів на Тору і по-

---

40 Брехуненко В. Стосунки українського козацтв з Доном… — С. 149.

41 РДАДА. — Ф. 123. — 1625 № 4. — Арк. 20.

42 РДАДА. — Ф. 127. — 1639 № 1. — Арк. 15.

43 Див.хоча б: Загоровский В. П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. — Воронеж, 1991. — С. 195–202; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999. — С.186–188 ; Папков А. И. Порубежье Российского государства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI — первая половина XVII в.). — Белгород, 2004. — С. 88–108, 133–140, 143–151, 176–195; Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. — Львів, 1992. — Ч. 2. — С. 71–78.

сольського шляху між Московією та Кримом, найінтенсивніше розвивалося на східних і південно-східних теренах діяльності запорожців: від лінії Валуйки — Воронеж до Святих гір, Тору й Молочних вод. А по-друге, московські джерела 1620–1630-х рр. прямо промовляють про появу козацьких стоянок, а також про те, що козацькі загони починають довго стояти на Сіверському Дінці. Вживається навіть поняття «живуть». Воно ввійшло до аргументів, якими московські посли мали обґрунтовувати перед кримськими чинниками будівництво фортець на прикордонні: «…литовські черкаси, приходячи з Дніпра та з литовських містечок живуть на Полі й по Дінцю і по Осколу, та по інших річках і послів громлять і б’ють»[44].

Важливим поштовхом для освоєння краю стало використання козаками Міусу та Дону для морських походів. У першій половині XVII ст. це відбувалося по всіх можливих напрямках: організація самостійних та спільних з донцями походів з Дону; повернення з моря через обидві річки; будівництво чайок. Козаки не тільки чайки сплавляли по Вовчій до Кальміусу, як писав О. Шафран. На особливу увагу заслуговує виявлена згадка про те, що 1624 р. запорозькі козаки робили судна на Тору. Приказний запис, зроблений у Білгородському столі Розрядного приказу повідомляє, що *«біля Святих гір стоять черкаси двісті чоловік і на Тору роблять судна, а говорять черкаси, що вони хочуть іти на Дон»*[45]. Навряд чи це був одиничний випадок. Налагодження ж (бодай і нерегулярного) виробництва човнів на Тору, а можливо і в інших місцях прямо свідчить про початок господарського освоєння краю.

Аналогічну ситуацію провокувало й використання українськими козаками Міусу для повернення з моря. Щонайпізніше в кінці 1630-х рр. це призвело до появи поселень, нехай і тимчасових, у пониззі цієї річки. Астраханець, син боярський Іван Сус-

---

[44] РДАДА. — Ф. 123. — 1625 № 7. — Арк. 110.

[45] РДАДА. — Ф. 210. — Білгородсьий стіл. — Стб. 11. — Арк. 279.

лов, який відвідав Азов у листопаді 1639 р, коли фортеця перебувала в козацьких руках, описав це так: *«А в Азові нині козаків і запорозьких черкас усього з шістсот чоловік, та по річці Міусу в юртах живуть для зимового часу запорозьких козаків з двісті. А до зими вони жили в Азові, а на весну ті запорозькі черкаси будуть в Азові ж»*[46]. Видається, що для того, щоб козаки віддали перевагу зимівлі не за фортечними мурами Азова, не в сусідніх донських містечках, а на р. Міусі потрібно було, щоб ці місця їм були принаймні добре знайомі. Адже на Міусі було куди небезпечніше. Приміром, у 1637 р., коли після морського походу в річку ввійшло п'ять чайок, на березі, *«на тих запорізьких черкас наїхавши, кримські люди багатьох побили»*[47].

У підсумку доробок українських козаків першої половини XVII ст. заклав траєкторію для подальшого освоєння території майбутньої Південної України. Він створив і ментальні, і практичні передумови не тільки для формування мережі козацьких поселень у другій половині XVII–XVIII ст., а й для явної переваги над іншими конкурентами. На рівні уявлень та ідей українське козацтво вважало терени аж до Дону своїми землями, які слід освоїти. У поєднанні з тим, що подібні претензії не висловлювала Московія, це створювало потужне ідеологічне підґрунтя для колонізації краю. На рівні втілення переконань у реальні засоби доробок козаків теж вражає. Вони явно домінували в регіоні. Інтенсивне курсування між Україною та Доном, активне військове здобичництво на величезній території від Молочних вод до московського прикордоння і території Війська Донського з тривалим перебуванням козацьких загонів у Степу, господарські промисли у Великому Лузі по Орелі, Самарі, Вовчій, закладення стоянок, укріплених пунктів та переправ як предтечі поселень — усе це відкидало на маргінес донців, які не мали снаги до чогось подібного.

[46] РДАДА. — Ф. 127. — 1639 № 1. — Арк. 14.
[47] РЖАДА. — Ф. 127. — 1637 № 1. — Арк. 39.

Уже до середини XVII ст. українські козаки мали укріплення Домаху на Кальміусі, свою пристань при впадінні Тору в Сіверський Донець, пікети і застави на посольському шляху з Московії до Криму та в інших місцях[48], зимовища в пониззі Міусу, розгорнули будівництво чайок не тільки на Вовчій, але й на Тору, ймовірно, контролювали перевіз на Самарі. Ні Москва, ні тим паче донські козаки не могли протиставити чогось дієвого. Московської потуги не вистачило навіть на поширення свого впливу в міжріччі Тору та Дінця. Спроби закласти тут у 1648 р. містечко зазнали невдачі[49]. Відтак Москва погодилася на утворення Слобожанщини і вже руками слобідських козаків та українських переселенців з Правобережжя пробувала просунутися на південний схід у другій половині XVII–XVIII ст. Паралельно активізували зусилля запорожці, закладаючи зимівники не тільки на ближчих до Січі територіях, а й на Кальміусі, Міусі, Лугані[50].

Показово, що навіть перехід у 1709 р. Війська Запорозького Низового під кримський протекторат Москва не зуміла використати для міцнішого вкорінення в регіоні. Не зуміло і Військо Донське опанувати бодай терени по Міусу і Кальміусу, що вкотре засвічує реальне співвідношення сил на українську користь. Після появи Нової Січі запорожці швидко відновили свої позиції та претензії на землі аж до Дону. Розпочався вирішальний період колонізації ними території сучасної Східної та Південної України. І хоча Петербург намагався обмежити апетити козаків, визнавши кордон між Запорожжям і Військом Донським по Кальміусу, на практиці запорожці проникали навіть на кубанське узбережжя Азовського моря. А нечисленні донські поселення на Міусі визнали у 1772 р. зверхність кальмі-

---

[48] Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. — Донецьк, 2004. — С. 16–19.

[49] Там само. — С. 19.

[50] Там само. — С. 38.

уського полковника Петра Велегури[51], промовисто віддзеркалюючи реальне статус-кво. Саме в часи Нової Січі величезна територія вкрилася зимівниками, слободами, різко пішли вгору козацькі містечка. Усі ці поселення й дали старт більшості сучасних міст і містечок регіону.

[51] Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775). Дис. канд. іст. наук. — Одеса, 2007. — С. 114.

Тарас Гончарук

Хаджибей – Одеса: проблема урбогенезису

1. Деякі зауваження щодо появи офіційної «дати заснування» Одеси.

Одеса — морська столиця незалежної України. Це місто в першій половині XIX ст. стрімко зросло на експорті українського зерна та іншої сільгосппродукції. Вже на середину вказаного століття Одеса за кількістю населення стала найбільшим містом України (четвертим у Російській імперії — після Петербурга, Москви та Варшави). Стрімке піднесення Одеси припало на бездержавний період української історії. А що інтерес до історії цього швидкозростного міста був досить великий (історик Василь Надлер у 1893 р. стверджував, що, на відміну від більшості міст імперії, «Одеса має свою історію, до того ж історію досить цікаву»), уже в XIX ст. з'явилося чимало нарисів, їй присвячених, і створювалися вони в умовах нав'язування історикам російської імперської ідеології. Особливо це давалося взнаки в публікаціях першої половини XIX ст. (коли, за словами В. Надлера, дослідники зосереджувалися на офіційній історії Одеси, цілком нехтуючи її «внутрішньою» історією, тобто історією народонаселення)[1]. Успіхи розвитку Одеси в тогочасних історичних публікаціях переважно пояснювали наслідками мудрих рішень російських імператорів та адміністраторів. Виходячи з цього, розв'язували і питання

[1] Надлер В. К. К изучению истории города Одессы. — Одесса, 1893. — С. 4, 6–7.

про початки історії міста та його «засновників». На роль останніх була «призначена» цариця Катерина II та «устроитель города» Йосип Дерібас (парадокс полягав у тому, що перша ніколи в Одесі не була, а другий за п'ять років до «заснування» міста командував його штурмом і отримав за це нагороду). Історики тут звичайно дотримувалися традицій політики катерининських часів, з характерним для них твердженням про незаселеність «Новоросії» до приходу російської влади.

Як «день заснування» Одеси історик та чиновник Аполлон Скальковський у книзі видання 1837 р. запропонував 22 серпня (2 вересня) 1794 року, стверджуючи, що в цей день були освячені перші одеські православні храми та урочисто закладено місто. На момент видання вказаного нарису 22 серпня збігалося з датою коронації тодішнього імператора — реакційного Миколи I, що дозволило місцевій владі відносно легко отримати дозвіл на святкування дати «заснування». Інші дослідники історії Одеси XIX ст. (К. Смольянінов, В. Яковлєв, В. Надлер, О. Маркевич та ін.) доводили, що ніяких урочистостей 22 серпня 1794 р. в Одесі не відбувалося, а перші храми насправді були освячені 1795 року[2]. Проте з легкої руки А. Скальковського 2 вересня, як «день заснування» та «день міста» (дату коронації Миколи I?), в Одесі відзначають досі.

На момент свого офіційного «заснування» в 1794 р. Одеса мала іншу назву — Хаджибей. До того ж цю назву в різних варіаціях (Кочубіїв, Качібей, Кучубей, Куджабей, Гаджибей, Аджибей та ін.) вона мала вже протягом багатьох століть. Проте цей тривалий період історії міста (від XV до кінця XVIII ст.) більшість дослідників XIX ст., дотримуючись імперської історіографічної традиції, називало «передісторією Одеси», хоча тогочасні фахові історики (професори В. Яковлєв, В. Надлер, О. Маркевич) натякали або прямо вказували на ненауковість офіційної дати

[2] Яковлев В. Когда были заложены первые церкви Одессы // Южный сборник. В пользу пострадавших от неурожая. Изданный Одесским Обществом вспомоществования литераторам и ученым. — Одесса, 1892. — С. 157–160.

«заснування» Одеси, а вказану дату «заснування» — 1794 р. — проігнорувала у відповідній статті, присвяченій історії міста навіть енциклопедія Ф. Брокгауза та І. Ефрона. У СРСР 1794 р., як «дату заснування» Одеси, почали відзначати за сталінських часів (від «150-річчя» Одеси у 1944 р.) й продовжили за брежнєвських — що цілком відповідало періодам відродження в країні імперських традицій. Як уже зазначено, збереглася традиція вважати 2 вересня (22 серпня) 1794 р. днем «заснування» Одеси і в незалежній Україні. Під час підготування до офіційного «двохсотріччя» міста історик та політолог Олександр Болдирєв у низці публікацій (зокрема, нарисі «Одесі — 600») довів наукову безпідставність вказаної дати. «Щоб там не святкували в Одесі у 1994 році, — писав він, — місто все одно на 400 років молодшим не стане. Як би там не було, а Одесі — 600». На жаль, попри те, що число прихильників вказаної позиції О. Болдирєва більшає як серед науковців, так і серед громадськості міста, офіційна влада досі її ігнорує[3].

Для з’ясування, чим же був період від XV до кінця XVIII ст. для Одеси «передісторією» чи частиною історії міста, нижче ми коротко розглянемо його від першої згадки Кочубієва (Хаджибея) 1415 р. до його перейменування на Одесу на початку 1795 р.

2. Кочубіїв (Одеса) під польсько-литовською владою (XV ст.)

У згаданому нарисі «Одесі — 600» О. Болдирєв цілком обґрунтовано датував першу писемну згадку про Кочубієв (Одесу) 1415 р., під яким це місто (в оригіналі — Kaczubyeiow) згадано в «Історії Польщі» хроніста Яна Длугоша. Слід вказати, що окре-

---

[3] Докладніше див.: Гончарук Т.Г. Проблема визначення віку Одеси: історіографія та політика // Інтелігенція і влада. Матеріали шостої всеукраїнської наукової конференції. 20–23 травня 2014 року, м. Одеса. — Одеса: Астропринт, 2014. — С. 46–50.

мі автори відносили початки Кочубієва до ранішого золотоординського періоду (зокрема, Станіслав Сарницький вважав засновником «порту Качібея» хана Качібея, який загинув у битві під Синіми Водами 1362 р.[4] і, ймовірно, належав до роду Чингізидів[5]).

Що стосується Я. Длугоша, то він, розповідаючи про події 1415 року, зокрема, писав: «…у той час прибули до польського короля Владислава посли патріарха і грецького імператора з листом та олов'яними буллами, які їх удостоювали, а турки їх усіляко мучили і гнобили; їм потрібна щедра допомога зерном. Владислав же, польський король у святому спочутті, документально засвідчує допомагати. Він дає і щедро дарує прохану кількість зерна, яке їм потрібно отримати в його королівському порту Кочубеїв» (переклад цитати з латини Т. Олійника)[6]. Отже, перша згадка про Кочубіїв пов'язана з братерською допомогою, що її надав один християнський правитель іншому перед лицем загрози турецького завоювання. Сучасний одеський дослідник Олександр Степанченко доводить, що надання цієї допомоги було безпосередньо пов'язане з планами польського короля (католика, який свого часу був язичником) посприяти організації церковної унії. «Візит візантійців був не випадковістю, — зазначає О. Степанченко, — бо одним з головних питань на переговорах з польським королем постало питання унії між католицькою та православною церквами, ініціаторами якої були польський король Владислав та великий князь литовський Вітовт»[7]. До того ж О. Степанченку вдалося визначити точну дату та місце, де Владислав Ягайло на прохання світ-

---

4 Sarnicii S. Annalium polonicorum // DlvcgossiI. HistoriaePolonicae. — T. 2. — P. 1134

5 Дивись: Шабашов А. В. Хаджибей или Качибей? К вопросу о происхождении названия предшественника Одессы // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. — Вып. 3. — Одесса, 2007. — С. 45–56.

6 Dlvcgossi I. Historiae Polonicae. — Francofvrti, 1711. — T. 1. — P. 367; Історія Хаджибея (Одеси) в документах. — Одеса, 2000. — С. 7–8.

7 Степанченко О. Перша літописна згадка про Одесу (Качибей) та церковна унія XV ст. // Краєзнавство. Науковий журнал. — 2015. — №1/2. — С. 175.

ських і духовних послів Візантії вирішив надати їм допомогу з Кочубієва — це відбулося на Зелені свята (19 травня 1415 р.) у галицькому місті Снятині[8].

Згадка Кочубієва безпосередньо пов'язана з виходом у кінці XIV ст. до берегів Чорного моря Великого князівства Литовського, або Русько-литовської держави. Тоді в межиріччі Дніпра та Дністра згадувалися її порти Дашків (Очаків), Качібей (Одеса), Чорнігрод (біля теперішнього Овідіополя), Караул (у пониззі Дністра). Це відбулося за часів правування легендарного литовського князя-воїна Вітовта. Історик XVI ст. Матвій Стрийковський вважав Вітовта (Вітольда) причетним і до вищезгаданого відправлення зерна до Константинополя 1415 року з порту Качібея (в оригіналі — Kacibeja), зазначаючи: «В той час посли від цезаря і патріарха Константинопольського приїхали, прохаючи про допомогу харчами, бо на них турки, що зміцнилися в Адріанополі, наскакували і Константинополь облогою дражнили. Тому король з Русі і Вітольд з Литви Дніпром (милостю християнською спонукані) послали до Качібея порту моря Понтійського (який був у той час у державі Литовській) збіжжя та живності достатньо»[9] (переклад цитати з польської В. Вербицького). Як бачимо, М. Стрийковський вважав, що надіслане 1415 р. зерно було «з Русі», тобто з Галичини — Руського королівства, а пізніше Руського воєводства, що перебувало тоді у складі Польського королівства, та «з Литви», тобто володінь Великого князівства Литовського, до якого входили тоді Київщина, Волинь та Поділля.

Вочевидь, зерно відправлене 1415 року з Кочубієва було подільське. Адже до земель Поділля тоді відносили і сам Кочубіїв-Качібей. Лицар Жильбер де Ланнуа, який відвідав край 1421 р.,

---

8 Степанченко О. Є. Про визначення точної дати першої літописної згадки про Одесу 1415 р. // «Кочубіїв — Хаджибей — Одеса». Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції присвяченої 600-річчю міста. 28–29 травня 2015 року м. Одеса. — Одеса, 2015. — С. 139–140.

9 Stryjkowski M. Kronikapolska, litewska, zmodska i wszystkiej rusi. — Warszawa, 1846. — С.153.

згадував, що подільський староста держави Вітовта Юрій Гедигольд будував фортеці поблизу Чорного моря, зокрема в гирлі Дністра (ймовірно, то було «Чорне місто» або Чорнігрод[10], або Каравул, який по-татарськи називався Міяк[11]). Приблизно в той же час згадуються литовські «замки», тобто фортеці, в Дашкові (Очакові) та Кочубієві (Одесі). Наприклад, коли 1431 року внаслідок польсько-литовської війни західне Поділля відійшло до польського короля Владислава, а східне — до литовського князя Свидригайла, у відповідних договорах серед «замків Подільської землі» названо Качакенов [Kaczakenow] та Дашків[12] і, зокрема, зазначалося, що «великий князь Свидригело мусить володіти наступними замками та містами: Брацлавом, Сокільцем, Звенигородом, Казубіновим [Kazubinyow], Дашковим [Daszkow]» (переклад цитати з польської О. Різникова) та низкою менш важливих пунктів[13].

Одеський історик професор Артемій Готалов-Готліб, називаючи Кочубіїв кінця XIV — першої половини XV ст. «опорним пунктом на узбережжі Чорного моря» для Великого князівства Литовського, щодо постачання зерна до цього порту та його залюднення, зокрема, писав: «Перша згадка про нього належить до 1415 р.… в Качібей ішов з Поділля, Волині, Галичини та інших районів України хліб, який звідси вивозили далі морем. Вивозили також сіль, рибу. Утвердження Великого князівства Литовського на Чорноморському узбережжі супроводжувалося переселенням в ці місця українського населення»[14]. Слід вказати, що автори XVI ст. згадували Кочубіїв століття XV, як «доволі значний порт» [15].

---

10 Болдирєв О. Одесі — 600. — Одеса, 1994. — С. 35.

11 Брун Ф. К. Путешествие и посольства господина Гилльбера де Лануа // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — 1853. — Т. 3. — С. 439, 457.

12 Skarbies diplomatow. — Wilno, 1862. — Т. 1. — С. 330–331.

13 Там само. — С. 123–124.

14 Готалов-Готлиб А. Г. Предыстория Одессы // Одесса. Очерк истории города-героя. — Одесса, 1957. — С. 11.

15 Описание Крыма (Tartariae Descriptio), Мартина Броневского // ЗООИД. — 1867. — Т.6. — С. 336.

На той час на Правобережній Україні була поширена практика віддавання міст у приватну власність магнатам. Не уникнув цього і Качібей. 1442 року польський король Владислав ІІІ Варненчик надав «укріплення: Каравул [Caravul] над р. Дністром, /Чорнігрод [Czarnigrad], де вищесказана р. Дністер впадає в море, і Кочубіїв [Caczibienov], розташований на морському узбережжі, з усіма гаванями [в оригіналі — «portibus»], митницями водними і сухопутними, а також з землями, селами і всім іншим» (переклад цитати з латини О. Білецької) адміністраторові Поділля магнатові Теодору Бучацькому. При цьому монарх висловлював сподівання, що новий власник ці «землі в Поділлі» зможе «привести до досконалості»16. Т. Бучацький був засновник нової гілки свого роду, що дістала прізвище Язловецькі. Згідно з документами, які знайшов польський історик Тадей Чацький, Т. Бучацький (Язловецький) 1442 р. мав суперечку з польськими урядовцями за Пересип (один із сучасних районів Одеси), який тоді щойно утворився. За словами Т. Чацького, конфлікт виник «…між Язловецьким, якому він [король] подарував ту частину землі понад Чорним морем, де був та є невеликий порт Качібей [Kaczubej], та …чиновниками, які доводили, що у привілеї не були надані пересипи [prysypisku], а вони за сто років були принесені морем від інших земель і приєднані до наших [королівських] володінь…», «і Язловецький чинив опір побудові домів для сторожі на цій Пересипі»17 (переклад цитат з польської О. Різникова).

Язловецькі ще довго вважали Качібей своїм законним володінням, навіть коли він фактично вже давно належав османам. 1585 року серед спадкових володінь пана Миколи Язловецького було позначені «Чорнігрод [Czarnigrod], Качібієв [Kaczibiow], Караул [Karaol]» і як підставу для того згадано «суму стару, добру,

[16] Архив Юго-Западной России. — К., 1893. — Ч. 8. — Т1. — С. 25–27.

[17] Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, zrodlach, zwiazzku I o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 r. wydanym. — Poznan, 1844. — С. 179.

не скупу», яку заплатили за них його предки[18]. Слід зазначити, що серед величезних володінь Язловецьких на Поділлі було і село Кочубіїв біля Дністра поблизу Кам'янця-Подільського. Те, що Язловецьким належали два населені пункти з однаковою назвою історик Олексій Маркевич вважав невипадковим і припускав, «що чорноморський Качібей був заснований переселенцями з придністровського Качібея»[19], не відкидаючи і протилежного — Язловецькі напередодні османського завоювання краю могли переселити мешканців свого чорноморського Кочубієва до західного Поділля, заснувавши там однойменний населений пункт[20] (тепер село Кочубіїв перебуває в Чемеровецькому районі Хмельницької області[21]).

Польська література надовго зберегла інформацію про належність Кочубієва та його околиць до володінь Язловецьких. Зокрема, польський письменник та громадський діяч Юзеф-Ігнацій Крашевський, в'їжджаючи 7 липня 1843 р. до Одеси, у своєму щоденнику записав: «вітаю тебе, давня вотчино Язловецьких»[22].

3. Хаджибей (Одеса) під османською владою (XV–XVIII ст.). Козацький фактор в історії Хаджибея

У другій половині XV ст. на Північне Причорномор'я поширила свою владу Османська імперія. 1484 року турецькі війська здобули Акерман (Білгород-Дністровський), у 1480-х татари взя-

---

18 Архив Юго-Западной России. — К., 1894. — Ч. 8. — Т. 2. — С. 363.

19 Маркевич А. И. Город Качибей или Хаджибей — предшественник Одессы // ЗООИД. — 1894. — Т. 17. — С. 8 (II).

20 Маркевич А. И. Город Качибей или Хаджибей — предшественник Одессы (Дополнительные заметки к статье тогоже названия, напечатанной в записках Императорского Одесского Общества истории и Древностей. Т. XVII) // ЗООИД. — 1895. — Т. 18. — С. 82 (II).

21 Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. Т. 23. — К., 1971. — С. 601.

22 Kraszewski, Józef Ignacy. Wspomniennia Odessy, Jedyssanu i Budzaku. Dziennik przejażdzki w roku 1843. Od 22 czerwcza do 11 września. — T. 1. — Wilno, 1845. — S. 170.

ли Дашків і «заснували» на його місці Очаків (Очікале). Приблизно в цей же час під владу османів та їхніх васалів потрапив і Качібей. Литовський князь та польський король Сигізмунд І офіційно визнав втрату чорноморського узбережжя лише в договорі з кримським ханом Сагібом Ґераєм 1540 року. Напередодні його укладання «люди старые, Кияне, Черкашене, Каневцы» повідомили уряд Сигізмунда про давній кордон з татарами, зокрема про те, що він проходив, «где Днестр упал в море; а оттоль с устья Днестрова Лименом пошла граница мимо Очаков, аж до устья Днепрова», з посиланням на боярина київського, удільного князя Семена Олельковича (роки правування: 1455–1470), який той кордон встановлював[23]. Отже, українське населення вважало берег моря в межиріччі Дністра та Дніпра своєю, а не татарською землею.

У згаданому договорі 1540 року про Качібей, зокрема, говорилося (мовою оригіналу): «…купцы панств его милости, коруны Польское и великого князства Литовского, мают добровольно в Качибиеве соль брати и, мыта водлуг давного обычаю заплативши, до Киева и Луцка и до иньших городов соль провадити за сторожею людей царевых (тоді татари «царем» називали кримського хана, а московського «царя» — «князем». — *Т. Г.*); а естли бы в Качибиев которая ся шкода подданным короля его милости от людей царевых стала:.. цар мает тые шкоды королю его милости поплатити»[24]. Качібей з його лиманами тоді вже був одним з головних місць видобування солі для земель усієї України. 1517 року Матвій Меховський писав, що на «озеро Качибейское» приходять по сіль величезні каравани[25], а Михайло Литвин (Тишкович) 1550 р.

---

23 Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 361–362.

24 Там само. — С. 362–364; Русская историческая библиотека. — Т.30. — С. 76–81; Skarbies diplomatow. — Wilno, 1862. — T. 2. — C. 312–313.

25 Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. — М — Л., 1936. — С. 95–96.

стверджував, що сіль з «лиманів, що звуться Качибеєвими», навантажували й на кораблі[26].

По сіль до Качібея з усієї України приходили чумаки, яких до середини XVII ст. називали «соляниками». Значну більшість соляників у зазначений період становили українські козаки, які вже від кінця XV ст. почали з'являтися на теренах сучасної Одещини. 1548 року в листі (ярлику) до польського короля Сагіб Ґерай скаржився, що українські соляники, «которые …приходят по соль до Кочубиева», татар вбивають та в полон беруть. Зокрема, згадував взятого там у полон знатного татарина Саручару[27]. 1552 р. хан Девлет Ґерай в листі до Сигізмунда II Августа, підтверджуючи права підданих Польщі та Литви «до Качибея по соль ездити» й отримувати компенсацію в разі завдання їм шкоди місцевим гарнізоном, зробив зауваження «окром (окрім — *Т. Г.*) козаков ваших»[28]. Внаслідок нападів козаків татарський Качібей занепав. Козаки ж використовували його споруди як опорну базу. За словами російського історика Сергія Соловйова, у другій половині XVI ст. українські козаки в Кочубієві чатували на турецькі каравани[29]. Мартин Броневський 1578 року писав, що до солоних озер біля «Качібієвого городища» завжди збирається надзвичайно багато козаків[30]. Османський мандрівник Евлія Челебі, який двічі відвідав Хаджибей у 1650-х рр., твердив, що навколишні терени — «це справжні землі козаків»[31]. За повідомленням гетьмана Івана Самойловича 1676 року 28 козаків з Полтавщини біля «Кучубея», «де різні лежать дороги», розбили кілька десятків кінних татар, що прямували з Криму до Аккерману, а шістьох — у полон

[26] Литвин М. О нравах татар, литовцев и московитов // Мемуары относящиеся к истории Южной России. — Вып.1. — К., 1890. — С.49–50.

[27] Книга посольская метрики Великого княжества литовского с 1545 по 1572 год. — М., 1843. — Т.1. — С. 22, 41.

[28] Там само. — С. 67.

[29] Соловьев С. М. Сочинения в 18 книгах. — Кн. 3. — М., 1989. — С. 222.

[30] Описание Крыма (Tartariae Descriptio), Мартина Броневского. — С. 336–337.

[31] Евлія Челебі. Книга подорожі. — Одеса, 1977. — С.25, 26.

узяли[32]. Російський посол у Криму Василь Айтеміров 1694 р. повідомляв, що татари не можуть малими силами проїхати з Очакова до Аккерману, бо «на Кучубеє по аккерменскій дорозі» великі сили козаків розташовані[33]. Ці та інші відомості засвідчують, що Качібей-Хаджибей на той час можна було цілком уже вважати місцем бойової слави українського козацтва.

Історія переважно не зберегла імен керівників невеликих козацьких ватаг, що протягом століть чинили військові подвиги на теренах сучасної Одеси та ї околиць. Лише в кінці XVII ст. документи згадують козацьких ватажків, що переважно діяли в цьому районі: Осипа Кулика та Івана Ковальчука. Останній, виконуючи наказ гетьмана І. Мазепи, 1689 року «на урочищах Кучюбея» розгромив татарський загін, здобувши ворожого «язика», а 1690 року на чолі загону з 70 бійців «за турецким городом Очаковом на урочище Пересипу» (тобто на теперішньому одеському Пересипу) розгромив на шляху вже більший татарський відділ, здобувши кілька десятків полонених — «язиків» (з яких дев'ять привезено до гетьманської столиці Батурина) та захопивши цінні ворожі документи[34].

Якими були споруди Хаджибея часів, коли його територія була зоною українсько-османського протистояння, можна побачити з опису вищезгаданого мандрівника середини XVII ст. Е. Челебі. Він, прямуючи шляхом з Аккерману до Очакова, прибув «на землю фортеці Ходжабей», й зауважив щодо неї: «До сьогодні споруди цього укріплення збереглись і їх добре видно на березі Чорного

---

32 Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1882. — Т.12. — С. 637–638.

33 Список из статейного списка подьячного В. Айтемирова, посланного в Крым с предложением мирных переговоров (сообщил А. И. Маркевич) // ЗООИД. — 1896 — Т.19. — С. 42 (Материалы).

34 Гончарук Т. Г. Газетними стежками. — Одеса, 2012. — С. 56–57; Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир. 1903. — Т. 1 — С. 175; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 /Упор. В. Station Станіславський. — К., 2002. — Т. 1. — С. 361, 387–388.

моря, на крутій скелі. Якщо це укріплення хоч трохи підремонтувати, місцевість стане залюдненою, а дорога безпечною». Повертаючись же назад, Е. Челебі та його супутники «хутко рухаючись берегом Чорного моря, … дійшли до фортеці Ходжабей і тут зробили зупинку. В цій зруйнованій фортеці сховали полонених з возами, а довкола …поставили надійний караул. Повісили казани, поїли, дали коням корму і після вечірнього намазу знову вирушили на південь»[35]. Отже, навіть напівзруйнована фортеця Хаджибея могла надати певний захист як османам, так і козакам, що тут на них чатували.

З'являлися в Качибеї та землях навколо нього і навіть відомі та визначні козацькі ватажки. Наприклад, барський староста Бернард Претвич у 1540-х — на початку 1550-х громив татар «на Аджибеку», а також поблизу нього на річках Беримбої (Барабой) та Чапчаклеї (Чичиклії)[36]. Кошовий отаман Іван Сірко у 1665 та 1672 роках тричі перемагав татар на Куяльниках[37]. Загін з двісті козаків фастівського полковника Семена Палія (Гурка) на початку квітня 1691 р. розбив біля «Кочубея» на Пересипу обоз татар, що поверталися з війни проти австрійців, узявши при тому полонених (одного з них С. Палій відправив до гетьмана І. Мазепи) й звільнивши кілька десятків австрійських, угорських та волоських бранців[38]. До речі, саме через землі Хаджибея в середині липня 1709 р. проїжджали вищезгаданий український гетьман Іван Мазепа та шведський король Карл XII зі своїм оточенням, прямуючи після поразки в битві під Полтавою дорогою з Очако-

---

35 Евлія Челебі. Книга подорожі. — Одеса, 1997. — С. 25–26, 60.

36 Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича) // Старожитності Південної України. — Запоріжжя — Київ, 1997. — Вип. 2. — С. 44, 51, 54–56.

37 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1869. — Т.6. — С. 33–35; 1878. — Т.9. — С. 647, 894–895.

38 Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир. 1903. — Т. 1. — С. 292–294, 302–305.

ва на Бендери[39]. «…З 20 по 30 липня 1709 р. розбитий під Полтавою шведський король Карл проходив повз Хаджибей — в той час незначне татарське село». — зазначав історик та археолог Микола Мурзакевич[40].

У першій половині XVIII ст. інтенсивність козацьких походів зменшується і край навколо Хаджибея економічно відроджується. До татарських володінь межиріччя Південного Бугу та Дністра втікає чимало українських селян, туди ж переселялися молдавани, євреї, росіяни-старовіри, вірмени та інші представники немусульманського населення. Уже в 1730-х роках цей край називали «Ганьщина»[41], «Татарська Волощина» або «Ханська Україна»[42] (повідомляючи гетьмана К. Розумовського 1764 р. про населення тутешніх «ханських слобод», запорозький кошовий писав: «живуть волохи, євреї й понад половина в кожній слободі такого народу, як малоросійський»[43]). Вироблене тут зерно вивозили до Стамбулу через татарський порт Аджидере (Овідіополь) та Хаджибей. Відомо, що вже в 1750-му в «Куджабее» швартувалися турецькі судна[44].

1764 року турецький уряд у Хаджибеї (в тогочасних османських документах називався «Ходжабей») розпочав будівництво великої пристані на палях (у районі нинішньої Митної площі Одеси) та інших необхідних для значної морської торгівлі споруд. При цьому в османських документах, переклад яких зроблено в монографії сучасного українського дослідника Олександра Середи,

---

39 Лагус Ф. Карл XII в Южной России // ЗООИД. — 1853. — Т. 3. — С. 323–324.

40 [Мурзакевич Н.] Одесская старина. — Одесса, 1869. — С. 5.

41 Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины. Вып. 1. — Одесса, 1957. — С. 29.

42 Кочубинский А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса. Война пяти лет (1735–1739). — Одесса, 1899. — С. XXXIII–XXXIV.

43 Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского. — Одесса, 1885. — Ч. 1. — С. 44–45.

44 Андриевский А. Дела, касающееся запорожцев // ЗООИД. —1886. — Т. 14. — С. 497–498.

щодо адміністративної території цього пункту зазначено: «місце, де будується пристань і решта будівель, у минулому було паланкою Каракермен з іншою назвою Ходжибей, де і сьогодні містяться рештки цієї фортеці». Хаджибей у цей час відвідав кримський хан Селім Ґерай та «бачив на власні очі згадувану пристань й зведені будівлі». Окрім споруд (зокрема, мечеті, що на початок 1765 р. була «майже закінчена»), у Хаджибеї залишено чимало порожніх місць, «призначених для возів (гарб) зернового збіжжя і митного майдану». Було також ухвалене рішення «щодо вписування …згадуваного порту і пристані Ходжибей з визначеними його кордонами і межами як султанського хассу*», затверджене султанським фірманом (щонайвищим наказом). Щоб запобігти діям перекупників збіжжя, пов'язаним з торгівлею Аджидере (Овідіополя), наказано все зерно з цього порту (а на початок 1665 р. в Аджидере було 174 склади чи погреби заповнені пшеницею) привести до Хаджибея та продати там «за поточними цінами капітанам кораблів» (це мало бути зроблене «за допомогою управителя пристані Ходжабея — Ходжа Хафіз-ефенді, який є зі стану мюдеррісі», тобто зі стану богословів або осіб вченого звання). Під приводом боротьби зі згаданими перекупниками, великий візир своїм розпорядженням від 02.08.1765 р. на майбутнє наказував «вироблене едисанцями вершкове масло, пшеницю і ячмінь нехай не привозять до пристані Аджидере, а безпосередньо доправляють до пристані Ходжабей». Зазначене рішення було, вочевидь, пов'язане не лише з намаганням позбутися посередництва перекупників у постачанні продовольства до Стамбулу та встановити османський контроль за цим постачанням, але й з тим, що сільськогосподарська база «Ханської України» на той час уже просунулася на землі досить віддалені від Дністра (до р. Південний Буг) й постачати суходолом збіжжя з цих теренів до Хаджибея було набагато зручніше, ніж до Аджидере. При цьому османський уряд вважав, що Хаджибей може бути портом не лише для внутрішньої торгівлі, зазначаючи: «згадане місце [Хаджибей] надається в оренду торговцям, які прибувають з Московії, Лех (Польщі) і Бендер для переванта-

ження значної кількості збіжжя, а також емінам [довіреним особам] торговців, які прибули зі столиці»[45].

Від 1765 р..р. у Хаджибеї відбудовується фортеця, яку в деяких, переважно російських, джерелах називали «Єні Дунья», з турецької — «Новий Світ» (традиція, вочевидь, пішла від рапорту запорозького товмача, який 1765 р. перший повідомив, що «за Очаковом… к Білгороду, на відстані від Очакова в 60 верст біля моря робиться фортеця, яка названа Єнідунья, тобто Новий Світ. До того там було село і звалося Куджабей. Вказана ж фортеця почала робитися цього року з весни, а роблять цю фортецю волохи, на яку каміння з степу та річок навколишніх возять»[46]). У відповідь на російські претензії турки твердили, що не зводять у Хаджибеї нової фортеці, а лише ремонтують ту, що була там зі стародавніх часів, а також споруджують склади для зберігання продовольства, яке вивозять до Стамбулу, та маяк (розташовувався в теперішньому парку ім. Т. Г. Шевченка) для безпечного входження суден до Хаджибейської (Одеської) затоки (як писали російські дипломати, їхні турецькі колеги твердили, що «фортеця, що зветься Єнідунья, ніщо інше як починка невеликого замку, що був там зі стародавніх часів, зі встановленням маяку для безпеки мореплавців та входу суден до тамтешньої затоки та будівництво чотирьох або п'яти магазинів для зберігання хліба та інших харчо-

---

* О.Середа дає щодо цього терміна таке пояснення: «хасс — буквально «особистий», «володарський, «спеціальний»; ленне володіння з річним прибутком від 100 000 акче і більше. …Найліпші і найбільші за розмірами земельні володіння, як і найприбутковіші об'єкти господарювання, були султанським хассом» (Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti]. — Одеса, 2015. — С.306).

[45] Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. [= XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti]. — Одеса, 2015. — С.231–232, 240, 244–245.

[46] Скальковский А. Новый документ для истории Одессы // Одесский вестник. — 1844. — 23 августа.

вих запасів, що в тому краї збираються та до Царгорода відвантажуються»)[47].

Російський розвідник Іван Іслєньєв, який 1766 року під виглядом купця відвідав Хаджибей та склав його план, називав цей пункт містом («План специально новостроенного на берегу Черного моря турецкого города Гаджибея…») й позначив цілу низку споруд, які розташовувалися в центральній частині нинішньої Одеси: фортецю стару з прибудованою батареєю, мечеть, будинки командира над містом та бея яничарів, казарми для яничарів і будівельників-волохів, казенну хлібопекарню, криницю, а також елементи міської торговельної інфраструктури — «пристань для суден на палях», «місце, куди збираються старшини в торгові дні», крамниці для приїжджих купців, гостинний двір, склади тощо[48]. О. Середа, спираючись на османські джерела, згадує про спорудження в Хаджибеї в період перед 1768 роком не лише фортеці, «причалу порту Хаджибей», магазину, мечеті, «великого постоялого двора», а й «лазні, що будується на пристані Хаджибей», та заснування в цьому місті «управління поштовими відділеннями»[49]. Автори XIX ст., посилаючись на свідчення старожилів, згадували інші об'єкти османського Хаджибея (каменярню та ін.), однак вірогідність цих відомостей викликає сумніви.

Під час Російсько-турецької війни 1768–1774 років запорозькі козаки під проводом полковника Семена Галицького 2–3 жовтня 1769 р. розгромили під Хаджибеєм загін татарської кінноти та спустошили околиці міста, здобувши чимало полонених та коло-

[47] Политическая переписка императрицы Екатерины II. Часть 4. 1766–1767 гг. // Сборник императорского Русского исторического общества. — СПб. 1889. — Т. 67. — С. 259–261.

[48] Боровой С. Я. Хаджибей в 60-х гг. XVIII ст. (В свете новых материалов) // Записки Одесского археологического общества. — 1967. — Т. 2. — С. 133–136.

[49] Середа О. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку // Чорноморська минувшина. — 2009. — Вип. 4. — С. 71.

сальну здобич: 36 тисяч коней, тисячу голів рогатої худоби, чотири тисячі овець та 180 верблюдів[50].

У липні 1770 р. понад сім тисяч запорозьких козаків під проводом кошового отамана Петра Івановича Калнишевського (1690–1803) спустошили Аджидере (Овідіополь) та здобули форштадт Хаджибея (12–13 липня), тобто все місто, крім фортеці. Столична російська газета тоді відзначала (мовою оригіналу): «особливо изъявленную храбрость Запорожского войска, при том случае, когда застигнутые партиями его Турки из гарнизона означенного замка [Хаджибея] в нескольких десятках кинулись в крепкие предместия его домы, и отстреливаясь оборонялись до последнего отчаяния, [запорожцы], не взирая на производимую как из замка, так и с судов гавани его пушечную стрельбу, вошед в те домы приступом всех их [турок] порубили, а предместие зажгли»[51]. За запорозьким «меморіалом», під час цього бою «козаків вбито 10 чол., зокрема й отамана Звонецького [куреня] Шапарця, а поранено — 27». Після того запорожці відступили, бо, як зазначено в «меморіалі»: «цієї [Хаджибеївської] фортеці через те, що вона міцно камінням укріплена, не мали можливості нашими легкими гарматами здобути»[52].

На 1774 рік Хаджибей був уже під контролем російських військ. За недатованим планом, опублікованим істориком Андрієм Красножоном, можна зробити висновок, що в здобутті Хаджибея брали участь з'єднані сили донських та українських лівобережних козаків за підтримки важкої артилерії[53]. Російський комендант захопленого Хаджибея поручник Семен Веденяпін силами

---

[50] Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 463–464.

[51] В Санктпетербурге октября 29 дня, 1770 года // Прибавление к № 87 Санктпетербургских ведомостей в пятницу октября 29 дня, 1770 года.

[52] Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1886. — Т. 3. — С. 52–53.

[53] Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). — Одеса, 2018. — С. 186.

свого гарнізону відбив морський десант турків у травні 1774 р.[54], а в липні того ж року, коли запорожці П. Калнишевського зібрали на лиманах під Хаджибеєм 146 возів солі, дозволив їм взяти лише 100 возів, а решту «наказав …забрати і відвести до Хаджибея, де вона знадобиться» (вочевидь, на потреби гарнізону)[55].

Війна завершилася підписанням 10 липня 1774 р. Кючук-Кайнарджийського миру. Показово, що під час переговорів П. Румянцев для Російської імперії «вимагав… Очаків, Гаджибей і Кінбурн з їхніми округами»[56]. Отже, Хаджибей російська сторона розглядала як центр певної округи. Проте за вказаним договором Російська імперія отримувала лише межиріччя Південного Бугу та Дніпра, Кримське ханство ставало формально незалежним й також формально отримувало межиріччя Південного Бугу та Дністра разом із Хаджибеєм[57]. Однак у реальності в краї була встановлена не кримська, а османська влада.

Після зруйнування Запорозької Січі 1775 р. . р. частина українських козаків втекла до знайомих їм земель навколо Тилігулу та Хаджибея (на 1776 р. їх було «при Тилигулі та Березані тисяч до трьох, а… за Гаджибеєм тисяч до чотирьох»[58]). 1779 р. . турецька влада «для поселення вказаних козаків відвела… місця Хаджибей, Аджидере та Янікополонія» (Паланка)[59]. Однак на прохання влади російської, за Айнали-Кавакською конвенцією від 10 березня 1779 р., ці колишні запорожці були переселені за Дунай (подалі від російських кордонів), де й заснували Задунайську Січ. За цією

---

54 Румянцев П. А. Сборник документов под. ред. П. К. Фортунатова. — М., 1953., — Т. 2. — С. 738–739.

55 Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1886. — Т. 3. — С. 52–53.

56 Архив Государственного совета. — СПб., 1869. — Т. 1. — С. 281.

57 Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и подписание). — М., 1955. — С. 351.

58 Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. — 1904. — Т. 25. — С. 23–27.

59 Присоединение Крыма к России. Документы. — СПб., 1887. — Т. 3. — С. 166.

ж конвенцією межиріччя Дніпра та Дністра визнавалося османською (а не кримською) територією[60].

Напередодні анексії Росією Кримського ханства група татар-втікачів (як до того втікачі-запорожці) знайшла собі притулок в околицях Хаджибея. За відомостями французького інженера на османській службі Жана Лафітта-Клаве, який 1784 року відвідав Хаджибей, кримці «мають тут численні табуни коней і т.д.». Згідно з планом, складеним Ж. Лафіттом-Клаве, та його щоденником кримці оселилися в Хаджибеї окремим «селом» за теперішньою Військовою балкою в центрі м. Одеси, що значно розширило територію населеного пункту[61]. Ж. Лафітт-Клаве подав опис фортеці Хаджибея, маяка («що був «у досить непоганому стані»), позначив на плані млин на околицях міста, а щодо порту записав: «Тут відбувається відвантаження для Константинополя пшениці, що контрабандою потрапляє до [Малої] Азії, а також вершкового масла, оброблених шкір і т.д.»[62]. На широку географію торгівлі тогочасного османського Хаджибея вказував й О. Маркевич, зазначаючи: «Вивозилися через Хаджибей зернові продукти; їх могли потребувати не лише Туреччина, але й Левант і навіть південна Франція, яка купувала зернові продукти в турецьких портах і ввозила через Марсель. ...Константинополь споживав ячмінь з околиць Одеси, але взагалі головним постачальником хліба через Хаджибей була польська Малоросія, тобто великі на той час поміщицькі господарства Брацлавщини та Уманщини, частково Галичина та Волинь …Привозилися до Хаджибея морем з Туреччи-

60 Дружинина Е. И. Вказана праця. — С. 363.

61 Красножон А. Вказана праця. — С. 270–271.

62 Сапожніков І. В. Андре-Жозеф де Лафітт-Клаве в Хаджибеї у 1784 році // «Кочубіїв — Хаджибей — Одеса». Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста. 28–29 травня 2015 року. — Одеса, 2015. — С. 123–126.

ни для відправлення всередину краю товари різноманітніші: вина, фрукти, бакалійні товари, східні солодощі, різні вироби та ін.»[63].

У тогочасному Хаджибеї продовжували діяти базари та заклади місцевої торгівлі, зокрема харчові (продавали і спиртові напої, наприклад, Ж. Лафітт-Клаве в день відплиття з міста 4 червня 1784 р. записав у щоденнику: «Ввечері матроси, які напилися в Ходжабеї, здійняли шум, за що їх віддубасив Мехмет-ага»[64]). Серед таких закладів найвідомішим була каварня грека Симона Аспоріді. Згадуючи «магазин з пекарнею і каварнею, що їх утримував грек Аспориді», О. Маркевич зазначав: «Ця каварня тривалий час була центральним місцем Хаджибея, місцем, де ділилися новинами; містилася вона неподалік гавані, приблизно на розі [теперішніх] Дерибасівської та Ришельєвской вулиць»[65]. Говорячи про склад та заняття населення Хаджибея протягом 15-річного міжвоєнного періоду (1774–1787 рр.), той же О. Маркевич писав: «Протягом цих 15 років Хаджибей був невеликою укріпленою фортецею з розташованим неподалік від неї поселенням, біля фортеці стояла вежа з маяком і невеликі магазини для зберігання провіанту; внизу містився порт. Мешканців, здебільшого татар і турків, було небагато; але були тут і греки (здавна жили тут греки: Карав'я, Рафтопуло, Стаматі-Лабро, Горголі ...), молдавани і різні східні християни з турецьких підданих; інші приїжджали для торгівлі, і взагалі під час навігації в Хаджибеї могло бути немало жителів різних східних національностей для робіт з навантаження суден; також тут рано оселилися євреї та караїми, приїздили польські, а можливо, і західноєвропейські купці… В околицях Хаджибея… розкидано чимало сіл, поселень, хуторів, мешканцями яких були і татари, і молдавани, а найбільше — малороси і все це насе-

[63] Маркевич А. И. Торговля и торговая промышленность // Одесса 1774–1874. — Одесса, 1895. — С. 159–160.

[64] Сапожніков І. В. Андре-Жозеф де Лафітт-Клаве в Хаджибеї у 1784 році. — С. 126.

[65] Маркевич А. И. Торговля и торговая промышленность. — С. 159.

лення було міцне, осіле, заможне, а не з безхатченків чи ні на що не здатних бродяжок» [66].

4. Завоювання Хаджибея (Одеси) 1789 р. та перебування його під російською владою до перейменування на Одесу

Від початку Російсько-турецької війни (1787–1791 рр.) Хаджибей був втягнутий в сферу військових дій, бо бувши важливим портом для постачання продовольства до обложеного росіянами Очакова. Показово, що коли 5 жовтня 1787 р. від Очакова до Хаджибея пригнало вітром російську плавучу батарею, її командир Андрій Вєрьовкін «побачив під турецьким берегом до 15 суден купецьких», що, вочевидь, прийшли до Хаджибея по зерно[67]. За наказом російського командування чорноморські козаки (колишні запорожці) влітку — восени 1788 р. від Очакова проводили розвідки в бік Хаджибея. Зокрема, 12 серпня 1788 р. кошовий отаман чорноморців Захарій Чепіга здобув там двох османських бранців, які повідомили, що «в місті Аджибеї… кінноти до 200 осіб, з кораблів щоденно по воду приїжджають і купують овочі»[68]. Щоб припинити постачання продовольства морем з порту Хаджибея до Очакова чорноморські козаки під проводом З. Чепіги своїми рейдами 29 жовтня та 7 листопада 1788 р. спалили в Хаджибеї «береговий цейгауз»[69] та продовольчі склади, «де було кілька тисяч четвертин[70] борошна, пшона та вівса»[71]. Щодо останнього епізоду Григорій Потьомкін писав до Катерини II: «кошовий Чепі-

[66] Там само. — С. 158–159.

[67] Материалы для истории русского флота. — СПб, 1896. — Т. 15. — С. 90–94.

[68] Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. — СПб., 1896.– Т. 3. — С. 46–47.

[69] Короленко П. П. Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII столетия. — СПб., 1901. — С. 34–35.

[70] Чверть — міра об’єму сипучих тіл, що дорівнювала 209,9 літра.

[71] Сборник военно-исторических материалов. — Вып. 7. — СПб, 1894. — С. 76–77.

га в Кочабєє спалив магазейн великий: треба [дати] орден військовий… йому, бо він під гарматами фортечними все зробив…»[72]. Цікаво, що Г. Потьомкін тут вживав стару назву Хаджибея — «Кочабей».

Після здобуття Очакова (7 грудня 1788 р.) Хаджибей як об'єкт для військової перемоги зацікавив генерал-майора Йосипа Дерібаса. За наказами останнього, чорноморські, а пізніше і донські козаки від весни 1789 р. проводили регулярні розвідки в бік Хаджибея. Взятий в полон чорноморцями в серпні 1789 р. османський чиновник «повідав, що війська в Гаджибеї до двохсот яничар, гармат у фортеці 8 дев'ятифунтових, але чекають від капітана-паши три тридцятифунтових. Біля Гаджибея викопано рів глибокий…»[73]. Командиром російського корпусу, що мав здобути Хаджибей був призначений козацький нащадок з Гетьманщини генерал-поручник Іван Гудович. Й. Дерібас мав командувати авангардом корпусу, що складався з шести полків чорноморського козацтва під проводом З. Чепіги та двох батальйонів регулярної російської армії. Показово, що готуючись до походу, в листі від 31 серпня 1789 р. до начальника канцелярії Г. Потьомкіна Василя Попова майбутній «засновник Одеси» Й. Дерібас називав османський Хаджибей містом[74].

Штурм Хаджибея відбувся фактично силами самого авангарду корпусу під проводом Й. Дерібаса (він, вочевидь, не хотів ділитися перемогою з І. Гудовичем) вранці 14 вересня 1789 р. При цьому сили військ Й. Дерібаса були розділені на три частини: одна захоплювала фортецю, друга — саме місто, третя відрізала шлях туркам з фортеці на кораблі. Штурм тривав близько пів години. Значний турецький флот, що стояв у Хаджибейській (Одеській) затоці відкрив по вже захопленому місту сильний вогонь і лише надісла-

---

72 Екатерина II и Г. А. Потемкин: Личная переписка. 1769–1791 гг. (Составитель В. С. Лопатин). — М., 1997. — С. 326.

73 Сборник военно-исторических материалов. — Вип. 7. — С. 259–261.

74 Письмы генерал-майора О. М. де-Рибаса князю Потемкину-Таврическому // ЗООИД. — 1879. — Т. 11. — С. 406.

на від І. Гудовича батарея змусила турецькі кораблі відійти від берега, а два ворожі кораблі захопили чорноморці. Відділ Й. Дерібаса втратив убитими 5 солдатів та козаків, пораненими — 33. Турки втратили вбитими близько 200 осіб[75]. З турецького боку були «в полон узяті: паша двобунчужний Ахмет, Бим-паша, 5 аг, 5 байрактарів, капітан судна, нижчих чинів 66 осіб». Причину не надто великої кількості полонених І. Гудович вбачав у тому, «що чимало турків урятувалися, відпливши до суден на чотирьох баркасах, що відчалили від берега під час бою»[76]. Й. Дерібаса з перемогою під Хаджибеєм привітали Г. Потьомкін та О. Суворов[77]. Дружина Й. Дерібаса, Анастасія Дерібас, писала до свого чоловіка з Петербурга, що на столицю велике враження справило те, що «він мав щастя здобути місто»[78]. Згодом (3 жовтня 1789-го) Й. Дерібас отримав орден Св. Георгія ІІІ ступеня «за взяття штурмом … 14 вересня 1789 року замку Гаджибея… в виду всього ворожого флоту»[79].

А. Красножон опублікував цілу низку планів і схем штурму Хаджибея 1789 р., складених російськими військовими. Їх аналіз дозволив, зокрема, чіткіше локалізувати розташування османської фортеці — на теперішньому Приморському бульварі Одеси. А. Красножон, як провідний на сьогодні дослідник історії фортифікації в краї, також проаналізував відомий план фортеці Хаджибея складений інженером Фрейгангом після штурму. За висновками А. Красножона, фортеця (замок), що її 1789 р. штурмували війська Й. Дерібаса за своєю типологією відповідала фортецям Великого князівства Литовського XV ст. «Замок XV ст. (подільського типу) зберігся без

75 Сборник военно-исторических материалов. — Вып. 7. — С. 320–322.

76 Сборник исторических материалов по истории Кубанского казацкого войска. — СПб, 1896. — Т. 1. — С. 37–40.

77 Сборник военно-исторических материалов. — Вип.7. — С. 293; Суворов А. В. Письма. — М., 1986. — С. 183.

78 Де-Рибас А. Старая Одесса: исторические очерки и воспоминания. — Одесса, 1913. — С. 18.

79 Письма и записки князя италийского, графа А. В. Суворова-Рымникского 1787–1800 // Русский архив. –1866. — Т. 6. — № 7. — С. 969.

істотних перепланувань», — зазначає дослідник[80]. Отже, турецька сторона справедливо повідомляла, що 1765 р. вона лише ремонтує укріплення в Хаджибеї, яке, вочевидь, залишилося ще з польсько-литовських часів. На відміну від османської, російська політика в краї полягала здебільшого в знищенні завойованих фортець. Не уникнув цього і Хаджибей. 3 жовтня 1789 року І. Гудович доповідав, що «за наказом головнокомандувача замок Гаджибейський був зруйнований двома мінами»[81].

Від штурму постраждало чимало приватних будівель османського Хаджибея. За повідомленням В. Яковлєва, по завершенні війни сімнадцять осіб, які переважно перебували в Стамбулі, заявляли «свої права на розорені під час штурму і залишені ними будинки в Хаджибеї»[82]. Були спустошені будинки й тих, хто не втік завчасно, зокрема греків. Вищезгаданий С. Аспоріді пізніше згадував, як після штурму знов розпочав «торгівлю в своїй пограбованій каварні», діставши за це подяку від російських командирів, що стали її новими відвідувачами[83]. Краєзнавець Олександр Дерібас вважав, що саме в каварні С. Аспоріді Й. Дерібас 1789 р. відзначав успішний штурм Хаджибея[84].

До завершення війни в Хаджибеї розташовувалися російські регулярні війська, що несли розорення населенню його околиць (відома скарга 1791 р. селян-українців, у яких російські солдати з Хаджибея навіть вкрали жінок[85]). Вочевидь, перебували тут і чорноморські козаки. Зокрема, у вересні 1790 року в складі Чорно-

---

80 Карасножон А. Вказана праця. — С. 188.

81 Сборник военно-исторических материалов. –Вып. 7. — С. 346.

82 Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея (1789–1795 гг.). — Одеса, 1889. — С.20.

83 Там само. — С. 55–56.

84 Де-Рибас А. Вказана праця. — С. 111.

85 Маркевич А. И. Город Качибей или Хаджибей — предшественник Одессы // ЗООИД. — Т. 17. — С. 67(II).

морського козацького війська був «полковник Аджибея», який доповідав Кошеві про ситуацію в цьому населеному пункті[86].

Згідно з підписаним 29 грудня 1791 р. Ясським договором, до Російської імперії відійшла територія між Південним Бугом та Дністром. Османська влада в Хаджибеї (Одесі) офіційно закінчилася. Опис приєднаної території 1792 р. склав інженер-полковник Франс де Волан. «До війни, — зазначав він в описі, — тут було чотири міста — Очаків, Аджибей, Аджидер і Дубоссари та 150 сіл, добре населених та облаштованих передусім татарами». В січні 1792 р. приєднані землі так званої «Очаківської області» були передані під керівництво катеринославського губернатора Василя Каховського. Хаджибей під російською владою мав бути лише військовим пунктом. Тут планували розташувати казарми, фортецю та поселення для греків-матросів, які воювали на російському боці під час попередньої війни. «Від руїн колишніх тут будівель каміння багато. Його буде достатньо на будівництво на перший раз для тих, на кого чекають для поселення в цьому місці…», — писав про Хаджибей В. Каховський у травні 1792 р. [87]. Слід вказати, що «у спадщину» від османів російській владі дісталося не лише каміння будівель, але й морська пристань (використовувалася того ж 1792 р.), маяк, склади, криниці тощо. 1793 р. 800 військових під керівництвом інженер-капітана Федора Кайзера розпочали будівництво російської фортеці (в теперішньому одеському парку Т. Г. Шевченка) за проєктом Ф. де Волана.

На відміну від офіційної російської влади, купці звертали увагу на торговельне значення Хаджибея. 23 січня 1793 року внаслідок другого розподілу Речі Посполитої до Російської імперії відійшли землі Правобережної України, що вже давно були «житницею Європи». Негоціанти зрозуміли, що тепер зерно Київщини, Поділля та Волині можна експортувати не через Гданськ, а через

[86] Сборник исторических материалов по истории Кубанского казацкого войска. — СПб, 1896. — Т. 3. — С. 200.

[87] Скальковский А. А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790–1840 годах // ЗООИД. — 1844. — Т. 1 — С. 260–262.

один з портів «Очаківської області». Уродженець Генуї Бартоломій Галера 1793 р. писав до російського уряду, що «приєднання колишніх воєводств Київського, Брацлавського та Подільського» призначено «природою для приєднання до терену Очакова задля їхнього взаємного розквіту», «бо ці країни… багаті шкірами, салом, воском, медом, худобою, зерном усякого виду», а склади та порт для їх вивезення до Європи «неможливо краще розташувати ніде інше, як у самому Хаджибеї [Hozia Bey]» (переклад з французької О. Полєвщикової)[88]. Йому вочевидь вдалося «зацікавити» пропозицією цариціного фаворита Платона Зубова, внаслідок чого 27 травня 1794 року підписано укази на ім'я П. Зубова та Й. Дерібаса про будівництво в Хаджибеї військової гавані «разом з купецькою пристанню». Тоді ж затверджено план розбудови Хаджибея та порту, що склав Ф. де Волан. До повного збірника законів імперії увійшов лише указ на ім'я П. Зубова, що мав офіційну назву: «Об открытии свободного входа купеческим кораблям в Гаджибеевскую гавань»[89]. Отже, йшлося не про заснування міста і порту (Показово, що цариця Катерина II вже в наказі від 16 січня 1794 року називала Хаджибей «портом»[90]), а про відновлення функціювання Хаджибея як порту не лише військового, але й торговельного.

Порт мали розбудовувати розташовані в Хаджибеї полки: «гренадерські Дніпровський і Миколаївський, мушкетерські Вітебський и Нижньоновгородський». Окрім того, Й. Дерібас вирішив використати на будівництві чорноморських козаків, які не бажали переселятися на Кубань. У липні 1794-го він видав наказ про збирання їх «при місті Гаджибеї» (вочевидь, «засновник» тоді не знав, що «міста» ще «не існувало») й на кінець літа з них була

[88] Гончарук Т. Г. Бартоломій Галера та його проект розвитку торгівлі Хаджибея (Одеси) 1793 р. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. — Одеса, 2007. — С. 144–153.

[89] Полное собрание законов Российской империи.– Собрание 1. — СПб., 1830. — Т. 23. — № 17.208. — С. 514.

[90] Архив графов Мордвиновых. — Т. 1. — С. 241–242.

створена окрема козацька команда (спочатку до неї входило понад 400 козаків, але пізніше їхня кількість зростала) під керівництвом осавула Федора Черненка, що розбудовувала Хаджибей (Одесу)[91].

Відповідно до одного з документів, роботи в Хаджибейському порту 1794 р. розпочалися 22 серпня (2 вересня). «Волею чи неволею доводиться визнати, — писав з цього приводу В. Надлер, — що 1794 року в Хаджибеї не відбувалося ніякого урочистого закладення міста і що день 22 червня, який звикли святкувати з такою помпою одесити, має лише те значення, що в цей день завершена була заготівля матеріалів для портових робіт й розпочато самі роботи, до того ж, скільки можливо судити з документів, не відбувалося ніяких урочистостей»[92]. У кінці літа 1794 р. розпочався розподіл місць під забудову в центрі Хаджибея, й деякі вже зведені будинки мусили, як порожні, перейти до інших власників. Зокрема, уже згадувана каварня та будинок С. Аспоріді, що перебували в Хаджибеї з османських часів, були віддані іншому грекові Кутеску, який швидко перепродав це місце капітанові Нестерову. Проте С. Аспоріді вдалося відстояти свої будівлі, й вони простояли в місті до 1820-х років (Як вважається, остання будівля османського Хаджибея — турецька лазня — була зруйнована 1840 року [93]).

На початку 1795 р. Хаджибей дістав нову назву — Одеса. . 27 січня (7 лютого) 1795 р. підписано указ «Об учреждении Вознесенской губернии», де серед пунктів Тираспольського повіту зазначені (мовою оригіналу): «4-й Одесса, Татарами Гаджибей именованный, 5-й Овидиополь, по-татарски Аджидера»[94]. Переймену-

---

91 Гуцалюк С. Б. Доля колишніх запорожців та їхніх нащадків у Хаджибеї-Одесі. 1791 р. — початок XIX ст. // Одеса козацька. Наукові нариси. — Одеса, 2008. — С. 55, 58.

92 Надлер В. К. Вказана праця. — С. 23.

93 Хаджибеевская баня // Одесский вестник. — 1841. — 15 февраля.

94 Полное собрание законов Российской империи.– Собрание 1. — СПб., 1830. — Т. 23. — № 17.300. — С. 642.

вання пунктів на давньогрецький або російський кшталт тоді було типовим явищем. Найімовірнішим автором перейменування Хаджибея на Одесу був друг Й. Дерібаса Андріан Грибовський (він пізніше згадав про це в особистому щоденнику[95]). Назва Одеса була обрана тому, що на багатьох картах так званої «Птолемеєвої традиції» від античних часів поблизу Хаджибея позначено пункт «Odess», «Odessos», «Odessa» або «Ordessos». За переказами, записаними істориками XIX ст., місцева влада привчала українських чумаків до нової назви Хаджибея з допомогою батога. «За відомим переказом, — писала з цього приводу історик Доротея Атлас, — Одеса зустріла «корінне населення» далеко не дружелюбно. Біля самої застави мужиків за бурсацьким висловом «досікали» до нової назви. «Куди їдеш?» — підступно запитували чумаків, які не підозрювали в цьому запитанні злого наміру. «До Хаджибею» — спокійно і впевнено відповідали приїжджі. Ця невинна відповідь була приводом для екзекуції, під час якої охоронці порядку повторювали: «До Одеси, до Одеси, до Одеси»[96].

Висновки

Отже, з наведеного вище огляду головних подій історії населеного пункту Кочубієва (Качибея) або Хаджибея, що на сьогодні вже відомі вітчизняним дослідникам минулого (а наукові відкриття щодо них останніх років дають можливість сподіватися на значне поповнення наших знань про вказаний пункт уже найближчим часом) можна зробити певні висновки:

1. Вперше згаданий на початку XV ст. в період панування в межиріччі Дніпра та Дністра Великого князівства Литовського й за наявності значного впливу Королівства Польського, Кочубіїв зберігся як населений пункт й після переходу вказаних земель (де-факто, вочевидь, у кінці XV ст., де-юре — 1530 р.) під владу Османської ім-

[95] Грибовский А. М. Воспоминания и дневники. — М., 1899. — С. 85.
[96] Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — М. 1992. — С. 165.

перії та її васала Кримського ханства. В кінці XVI — XVII ст. Кочубіїв (Качибей) занепав під ударами українських козаків і на деякий час припинив своє існування як населений пункт. Проте зберігалася його назва (що її досить часто згадували в тогочасних документах, вказували на картах тощо), зберігалися також його досить значні будівлі (передусім фортеця, що її використовували час від часу як османи, так і українські козаки). Після зменшення інтенсивності козацьких набігів у XVIII ст. Качибей-Хаджибей швидко відновлюється як населений пункт (уже на середину вказаного століття). Османська влада, підвищуючи статус цього пункту 1764 р., повідомляла російську сторону, що лише ремонтує стару фортецю й будує портові споруди — тобто відроджує та відбудовує старий населений пункт, а не засновує новий. Після російського завоювання (за значного сприяння українського козацтва) Качибей-Хаджибей тривалий час зберігав свою назву (назва Качибей зберігалася в російських документах принаймні до 1790 р., Хаджибей — 1795 р.), частину своїх будівель (окремі з них продовжували існувати до першої чверті XIX ст.) та частину населення (грецького, українського, можливо, єврейського та вірменського). Отже, можна простежити прямий зв’язок усіх періодів історії Кочубієва-Хаджибея, попри періоди війн та зміни його державної належності. Згаданий історик В. Яковлєв, заперечуючи зв’язок історії Одеси з давньогрецьким поселенням на її території, писав: «Від цього грецького, само собою зрозуміло, не могло нічого отримати наше місто в свою спадщину. Небагато воно отримало і від того, що йшло за грецькою колонією — міста Коцюбієва чи Хаджибея, хоча з цим останнім нерозривною ниткою пов’язана історія Одеси й, що ще важливіше, пов’язана частково генеалогією мешканців». В. Яковлєв писав це в другій половині XIX ст., коли відомості істориків про минуле Кочубієва-Хаджибея були досить фрагментарні, проте для нього була безсумнівна наявність «нерозривної нитки», що зв’язувала історію вказаного пункту від 1415 р. з історією Одеси. На сьогодні, завдяки новим історичним відкриттям, ця «нерозривна нитка» видається набагато міцнішою.

2. Не можна не звернути увагу на важливе значення та статус, який набував Кочубіїв-Хаджибей в різні періоди своєї історії. Він вперше згадувався 1415 р. як порт для зернового експорту, що передбачало наявність значної кількості працівників (візників, вантажників та ін.). Пізніше Кочубієв згадували як «вельми значний порт». Це передбачало міський характер населення тогочасного Кочубієва. Містом його називали й в документах (1442 р.). Кочубіїв також мав фортецю («замок» — згадується від 1431 р.), будинки для митної сторожі (1442 р.) та вочевидь інші об'єкти міської інфраструктури. Порт у Кочубієві згадувався й під османською владою на початку XVI ст. (для відвантаження іншого «важкого» товару — солі). У період відродження життя в Хаджибеї в середині XVIII ст. він теж згадується як порт (від 1750 р.), до того ж набуває необхідного статусу (1764 р.) та споруд. Тут з'являються: пристань, митниця, склади, гостинний двір, ярмаркова площа, заклади харчування для моряків і торговців тощо. В порту Хаджибея цього періоду згадується чимало торгових суден (наприклад, у 1787 р. — 15). Не дивно, що османський Хаджибей називали «містом» і російські військові (І. Ісленьєв 1766 р., Й. Дерібас 1789 р., Ф. де Волан 1793 р. та ін.). Отже, навіть попри політичний статус, Кочубіїв-Хаджибей в певні тривалі періоди своєї історії, виходячи із занять його населення, був де-факто містом («містом» його називали й авторитетні історики в своїх працях від XIX ст.: В. Яковлєв, О. Маркевич та ін.).

Кочубіїв-Хаджибей мав певне значення у зв'язку з багатьма подіями політичної та військової історії XV — XVIII ст. Він уперше був згаданий 1415 р. в контексті важливих дипломатичних переговорів короля Владислава IV Ягайла, пізніше згадувався: в грамоті короля Владислава III Варненчика (1442 р.), договорах великого литовського князя Свидригайла (1430 р.) та короля Сигізмунда II Августа (1530 р.), в листах українських гетьманів І. Самойловича (1676 р.) та І. Мазепи (1689 р.), в російсько-османському дипломатичному листуванні та в ході переговорів (1765 р, 1774 р., 1791 р. та ін.) тощо. Військові дії під османським

Хаджибеєм (1769 р., 1770 р., 1787 р., 1788 р. та ін., так само як і його штурм 14 вересня 1789 р., сучасники та історики розглядали як важливі події російсько-турецьких війн кінця XVIII ст.

3. Також слід звернути увагу на те, що економічні важелі, які сприяли піднесенню Кочубієва-Хаджибея в певні періоди його історії, цілком відповідали тим, що спричинили згодом стрімке зростання Одеси в першій половині XIX ст. Економіст Костянтин Воблий, стверджував: «...на Україні можна зазначити... одну нитку, яка зв'язує всю її господарчу історію: наша людність стихійно тяглася до Півдня, до теплого моря»[97]. Саме від результатів цього прагнення української людності вийти до моря залежали періоди піднесення та занепаду Кочубієва-Хаджибея-Одеси. В першій половині XV ст. Кочубіїв постав як чорноморський порт для земель Поділля (а через нього і для інших українських теренів), що тоді на нетривалий час прорвалося до Чорного моря. Проявом «ваготіння українського господарства до Чорного моря» одеський етнограф Назар Букатевич вважав діяльність чумаків[98], які від XV ст. вирушали з Волині та Київщини до татарського Кочубієва. У середині XVIII ст. через османський Хаджибей вивозили продукцію, вироблену сільським українським населенням, що його вищезгадане стихійне прагнення вийти «до теплого моря» спонукало переселятися до земель «Ханської України». Нарешті, в першій половині XIX ст., Одеса стала воротами в Світ для продукції Правобережної та Південної України.

Отже, майже 400-річна історія Кочубієва-Хаджибея XV–XVIII ст. була тісно пов'язана з подальшими періодами історії Одеси. Її слід вважати не «передісторією», а невіддільною частиною історії Одеси. Це цілком відповідатиме підходам до визначення віку населених пунктів в історичній науці, а пересічним одеситам дозволить відкрити нові цікаві сторінки минулого свого міста.

---

[97] Воблий К. Г. Економічна географія України. — К., 1925. — С. 211.

[98] Букатевич. Н. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси. — Одеса, 1928. — С. 36.

Володимир Полторак

Ойконіми межиріччя Дністра та Дунаю: спроба імперського присвоєння

Історія земель у нижній частині межиріччя Дунаю і Дністра (Буджаку, Південної Бессарабії, південно-західної частини Одеської області) кінця XIV–XVIII ст. довго перебувала осторонь від магістральних напрямків розвитку української історичної науки. Історія Буджаку була і залишається практично маловідомою і не інтегрованою до національного наративу. Натомість російська історіографія від XIX століття пильно стежила за тенденціями імперської політики і інтерпретувала минуле регіону, послідовно вписуючи Бессарабію до стрункого імперського (=радянського=російського) наративу[1]. Цьому слугувала і політика перейменувань населених пунктів, схована під маскою «заснувань», як це було і в інших регіонах.

Відповідну політику «присвоєння» ойконімів проводила і румунська влада, яка вживала заходів з румунізації назв бессарабських населених пунктів у 1857–1877, 1918–1940 та 1941–1944 роках. Розгляд таких заходів виходить за межі цього дослідження.

У середині XX століття естафету перехопила радянська влада, яка поглибила рівень аргументації «історичної належності» південнобессарабських земель (підсумоване для широкого вжитку в томі «Історії міст і сіл УРСР», присвяченому Одеській об-

---

[1] Защук А. И. Статистика и этнография Бессарабской области // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1863. — Т. V. — С. 491–586.

ласті[2]), провівши при цьому систематичне перейменування всіх неслов'янських назв. Заходи із заміщення німецького населення, голодомор 1946/1947, інші заходи зі зміни структури населення фактично були частиною комплексу політики, яка в сучасній історіографії дістала назву «переселенська колонізація».

Згідно з правилами визначення часу виникнення населеного пункту, є кілька підстав, які можна вважати вагомими в таких наукових пошуках. Передусім — вірогідно підтверджене історичним джерелом повідомлення про заснування населеного пункту. Друга підстава — згадка про вже наявний населений пункт у картографічному, актовому, епістолярному чи іншому письмовому документі. Третя вагома підстава, яку використовують, — це датування за археологічними джерелами. В Одеській області так визначено вік Білгорода-Дністровського. Четверта підстава — час отримання офіційного статусу міста. І, нарешті, п'ята підстава — час перейменування, що фактично дає відлік новому життю населеного пункту. Психологічно ця підстава дає можливість «присвоїти» спадщину міста у разі, коли попередній період асоціюється з визначними успіхами та навіть розквітом. Яскравий приклад такого підходу — Стамбул, якому не вкорочують віку, проте протиставляють різні періоди його існування завдяки означенню різними назвами.

На цей момент топонімічно населені пункти південно-західної частини Одещини залишаються заповідником радянського варіанту панславістської ідеології з використанням п`ятого з наведених способів «присвоєння». З 2014 року спостерігається тенденція до повернення селам їхніх дорадянських (переважно імперських — XIX ст.) назв, які продовжують жити в народній пам'яті та перебувають у вжитку місцевого населення. При цьому брак наукового обґрунтування обумовлює певну безпорадність української влади в питанні визначення рівня «комуністичності» чи ступеня «колоніальності» ойконімів. Ця проблема йде пліч-о-пліч із дуже склад-

2 Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Одеська область.– К., 1969.

ним з'ясуванням нашарувань османського, румунського та російсько-імперського етапів найменування ойконімів. У всіх означених умовах, питання назви та часу заснування населених пунктів у регіоні залишається політичним, а для політики національної пам'яті — надчутливим і навіть вибухонебезпечним.

Розглянемо спочатку умови та час виникнення мережі населених пунктів у Буджаку, які опинились 1812 року під владою Російської імперії. Адже саме наявна геоурбаністина мережа створювала умови для послідовного освоєння територій та виникнення нових поселень.

Перші відомі нам міста з'явились у «великій дельті Дунаю» (по обидва боки гирла річки) під час великої грецької колонізації першого тисячоліття до нашої ери. Спочатку колонія Істрія посіла лідерські позиції на Дунаї — домінувала в торгівлі та рибальстві. Проте згодом першість перейшла до Гальмірісу, ще пізніше — до Преслава (куди київський князь Святослав символічно переніс столицю Русі) і Вічіни (Ісакча), у XIV столітті — до Лікостомону (Кілії), у XVII–XVIII століттях — до Тульчі та Ізмаїлу. У XIX–XX ст. змагання за першість між портовими містами в дельті Дунаю активізувалося — долучилися Суліна, Рені, Галац і нарешті Вилкове з «ліхтерним» портом Усть-Дунайськом. Нижньодунайський міський вузол представляв історично цілісну систему по обидва боки Дунаю і відігравав роль транзитного портового і риболовецького осередку. Змагання за цей осередок довгий час визначало умови політичного життя в регіоні, ойконіми при цьому відображають певні етапи домінування різних політичних сил[3].

У пониззі Дністра функціювала схожа модель формування міської мережі, щоправда, менша за масштабами та торговельно-економічним значенням. У VI ст. до н.е. зафіксовані кілька грецьких колоній на березі сучасного Дністровського лиману, в

[3] Полторак В. Містобудівна традиція Вилкового і рекомендації архітектора Іллі Домбровського 1846 року // Українсько-Польські Архітектурні Візії: Погляд Крізь Часи Та Епохи. — Харків, 2016. — С. 216–226.

змаганні між ними домінувати стала Тіра, що розташована була на місці сучасного Білгорода-Дністровського. Через макроекономічні обставини в IV ст. Тіра занепала, але на її місці жевріло поселення, яке в умовах монгольського завоювання знову стало центром транзитної торгівлі між Заходом і Сходом. Воно відоме під назвою Білгород, яка перекладалася різними мовами. Цей спосіб присвоєння — інтерпретація назви власною мовою — характерний для цього міста до наших днів. Навколо Білгорода (Четатя-Альби, Фехервару, Аккерману) виникли поселення-супутники, які постачали до міста хліб, фрукти, рибу тощо. Серед них характерний приклад — Ашабаг («Нижні лози» в перекладі з османської), що трансформувався в Шабо та Шаболат.

Ойконіми в степах між гирлами Дунаю та Дністра зафіксовані вже в давньоримських джерелах, проте не вдалося точно встановити їх місцерозташування. Лише з XIV ст. згадується Карабуна, що її деякі історики пов'язують з пізнішими Татарбунарами. Система сільських поселень і невеличких торговельно-ремісничих центрів оформилась у регіоні в часи Османської імперії. Найдавніші села виникли неподалік від міст, на переправах, у зручних рибальських угіддях (Картал, Барта, Паланка Яник-Хісар, Рошкань тощо). Від XVI ст. османська влада почала наділяти землями посадовців, придворних і військових — так виникли Хаджи-Ібрагім, Норош-ага, Сеймени, Омар-бей, Галілешти в околицях Кілії та Білгорода, Мехмедабад — на місці переправи Ізмаїл[4]. Ногайська колонізація краю привела до виникнення численних поселень, які на кінець XVIII ст. суцільною сільською мережею вкрили всю територію Буджаку. Сучасні дослідження османських документів, наративних джерел і картографічних даних дозволяють дуже точно відтворити систему поселень Буджаку XVII–XVIII століть[5].

---

4 Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.).- Одеса, 2018. — С. 242.

5 Середа А. Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — нач. на XIX в. — София, 2009. — 180, 190.

Міста і містечка Аккерман, Кілія, Ізмаїл, Татар-Бунар, Томаров і створенні при них вакуфи були населені різними етнічно-релігійними групами. Тут, окрім гарнізонів, мешкали татари різного походження, волохи і молдовани, болгари, руси та інші слов'яни, а також греки, вірмени і євреї. У містах існувало кілька релігійних центрів: ортодокси-православні, латиняни-католинки, вірмени-григоріани, юдеї, мусульмани. Як завжди, було заведене етноконфесійне розселення по кварталах місцевих жителів, існували квартали іноземців: генуезців, рагузанців, східних купців[6].

Численні села були різні за національним складом. Ближню округу Аккермнану, Кілії та Ізмаїлу займали турецько-татарські і татарські села, а також волоські. Евлія Челебі виділяв змішані татарсько-волоські та волосько-татарські села на північ від Аккерману. Джерела, що згадують про це, не вказують їхніх назв.

З 1812 року в історії регіону, зокрема його населених пунктів, починається новий етап розвитку. Безумовно, тривала війна не могла не позначитися на стані регіону, а особливо його міст, які повною мірою відчули на собі її негативні соціокультурні та економічні наслідки. Бессарабські міста за цей час перетворилися на, подекуди, зовсім занедбані поселення[7]. Найбільшої шкоди, під час бойових дій, завдано турецьким містам-фортецям, розташованим на території Дунайсько-Дністровського межиріччя. Знищення під час бойових дій та відселення на Кубань мусульманського населення загалом теж завершилося до 1812 року[8].

Простежуємо за окремими населеними пунктами, як відбулося перейменування і як завдяки маніпуляціям з історичними

[6] Мещерюк И. И. Переселение болгар в Южную Бессарабию. 1828–1834 гг.– Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1965. — С. 147.

[7] Бачинська О. «Османські фортеці Буджака на межі XVIII–XIX ст.: залоги й їхній склад» / Наук. ред. О. Г. Середа; Переклад на турецьку: Ю. Сагайдак, Я. Колесник. НАН України Інститут історії України. — Одеса: Астропринт, 2013. — 168 с.

[8] Пилипчук Я. Боротьба Гіреїв та ногайців проти Російської імперії у 1783–1812 рр. // Сходознавство, 2016, № 73–74.

документами дата заснування більшості з них була пересунута на 1812–1820 роки (час входження південної частини Бессарабії до складу Російської імперії).

Найбільше місто Буджаку — Ізмаїл. За його спадщину точаться справжні баталії. Дискусії щодо дати і умов заснування й досі розколюють містян. Російська адміністрація від 1812 року організувала кілька кампаній з «освоєння» спадщини цього міста, і нашарування їх належить у майбутньому інтегрувати до українського наративу. Торік опублікована праця Андрія Красножона та Мехмеда Тютюнжи, яка на базі архівних османських і російських джерел аргументовано датує виникнення міського осередку 1589 роком, проте паралельно існують антична, молдавська та російська версії. Остання походить від невдалої спроби перейменувати місто у 1812 р.[9]. 31 серпня 1812 року адмірал П. Чічагов подав клопотання до Сенату щодо найменування побудованого зусиллями генерала Сергія Тучкова форштадта Ізмаїльської фортеці містом Тучковим. Восени вийшов відповідний указ, який був розісланий по всіх відомствах з формулюванням «О именовании выстроенного пред Измаилом предместия городом Тучковым». Надалі були вжиті заходи з витіснення назви Ізмаїл та заміщення її в документації Тучковим. На картах обидва ойконіми згадуються поруч — фортеця Ізмаїл та місто Тучков. Проте справочинство цю подвійну назву не сприйняло і до 1840 року назва Тучков повністю зникає з ужитку, що напевно пов'язано і зі смертю «засновника» у 1839 р.

Спроба російського перейменування тим цікавіша, що до 1817 року Ізмаїл (щоправда, у формі Сініл) згадувався в державному гімні Російської імперії «Гром победы раздавайся!» як символ виходу переможної російської армії на Дунай. Тобто дві різні пропагандистські кампанії суперечили одна одній. Врешті-решт, світова «слава» суворовського штурму міста 1790 року зіграла з перейменуванням злий жарт, поховавши спробу «ойконімічного

[9] Волонтирова Л. В. Измаил-Тучков: наименование города // Краеведческий вестник Придунавья. — Выпуск 3, 2018. — С. 94–98.

освоєння» головного нижньодунайського міста. З ним у небуття пішла і дата заснування міста 1812 року. Водночас популяризація штурму Ізмаїлу, подвигу російської зброї, підкреслення генія полководця О. Суворова надовго закріпили за містом з мусульманською назвою статус «міста слави російської зброї». Штурм Ізмаїлу досі важливий складник російського національного міту.

Показова історія з османською спробою перейменування міста Ізмаїлу — і теж на честь засновника. Головний євнух султанського гарему Хабеші Мехмед-ага у 1589 р. дістав в керування вакф на нижньому Дунаї і згідно з султанським указом заснував на місці вже наявної ізмаїльської переправи місто під назвою Мехмедабад. У листуванні місто авансом навіть наділили епітетом «Багдад на Дунаї». Проте вже через пів століття османський чиновник Евлія Челебі жодним чином не згадує цієї назви і вживає традиційну — Ізмаїл. Так всупереч намаганням адміністраторів місто зберегло свою назву, що вперше була згадана 1542 р. і пов’язана з переправою через Дунай[10].

Ще один приклад перейменування — Болград. Як мінімум від 1683 р. відоме селище Табак у місці впадіння річки Ялпуг до озера Ялпуг. Воно згадується в османських податкових відомостях 1691 р. [11]. Після приєднання до Російської імперії сенатський указ про оселення задунайських поселенців у Бессарабії перейменував Табак у Болград. Через два роки генерал-губернатор Бессарабської області Іван Інзов запропонував заснувати місто південніше з тією ж назвою. 1821 р. місто дістало назву Болград — від болгарського слова «болії» — великий, і загальнослов’янського «град» — місто[12]. Доброзвучне словоутворення дозволило інтерпретувати назву як «місто болгар», у якому значенні цей ойконім тлумачиться сьогодні. Тепер історичні Табаки та «новозаснова-

---

10 Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор’я (XV–XVIII ст.). — Одеса, 2018. — С. 242.

11 Середа А. Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — нач. на XIX в. — София, 2009. — 178.

12 Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України. — К, 2014. — С. 58.

ний» Болград — близькі сусіди і, по суті, утворюють міську агломерацію.

Так само успішно було перейменоване місто, відоме в османських джерелах як Томаров. Точніше, йому повернули доосманську назву Рені. За результатами Хотинського походу 1621 р. Османа II молдавська дунайська пристань Рень була приєднана від Молдавського князівства до володінь Османської імперії. 1645 р. згадується турецька адміністративна одиниця «каза Тимарова»[13], з центром на місці сучасного Рені. Походження назви пов'язане з турецьким терміном «тимар» — земельне володіння важкоозброєнного кінного воїна — сипаха. 1812 р., після приєднання до Російської імперії, відбулось офіційне перейменування — відновлення доосманської назви населеного пункту. Характерно, що центр міста пересувався при цьому залежно від конкретно історичних умов у межах 5 км по березі Дунаю.

Дату заснування Білгорода-Дністровського достеменно встановити неможливо, бо виникнення колонії Тіри не задокументоване. Проте, археологічний матеріал дозволяє віднести виникнення грецької колонії до кінця VI ст. до н.е. Середньовічний Білгород продовжив історію античного попередника, 1484 року його захопили османи та почали називати Ак-керманом (Аккірманом) — від османського «Ак» — білий і перського «Керман» — фортеця. Сперечатись щодо походження міста за наявності очевидних джерел та історичних пам'яток у російської влади не було ніяких підстав, тому всі зусилля російської історіографії були скеровані на зменшення ролі турок-османів у розбудові міста. Усіляко підкреслювалася виняткова роль християнських народів (генуезців, молдован) у будівництві фортеці. Згодом, у радянські часи, розпочалась кампанія з інтерпретації Білгорода як давньоруського міста, яке начебто згадане в Іпатіївському списку «Повісті минулих літ»

[13] Середа А. Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — нач. на XIX в. — София, 2009. — 182.

під 907 роком. Пізніше дату вже не згадували, проте завжди підкреслювали входження цих земель до давньоруської держави[14].

Характерним став приклад радянського перейменування Аккермана, яке відбулось 1944 р. згідно з указом президії Верховної ради СРСР. Вписування назви в географічний простір Радянського Союзу підпорядковувалося відразу двом принципам — заміщення неслов'янської назви слов'янською, пріоритет першості в однакових назвах російським ойконімам. Так в Україні стали уточнюватися прикметниками назви міст, які збігалися з аналогічними в Російській Федерації. Аккерман не тільки став Белгородом (паралельно українською — Білгородом), але й отримав означник «Дністровський». Подібне означення цієї назви вже траплялось у 1790-х роках у документах Михайла Кутузова («Белград на Днестре»), але для розрізнення із сербським Белградом в умовах балканської експансії Російської імперії.

Окремо слід визначити долю назв передмість Білгорода-Дністровського. Аккерман від 1829 року складався зі «скасованої фортеці», «міста» і трьох передмість, які з 1841 р. здобули статус посадів: «Папушой» (Переможне — з 1945 р.), «Турлаки» (Випасне — з 1945 р.; відомі з 1691[15]) і «Шабо» (Ашабаг, вперше згадано 1694 р.[16]. Сьогодні два з означених посадів — окремі населені пункти. Як бачимо з «Історії міст і сіл…», спочатку була перенесена дата заснування цих передмість до XIX ст., а згодом вони були перейменовані. Таке подвійне «освоєння» майже повністю стерло середньовічний період існування населених пунктів, прив'язавши їх заснування до періоду Російської імперії. Щодо Шабо простежується «колоністська» модель освоєння — швейцарські колоністи перезаснували селище і переназвали його на свій лад. Такий «переселенський колоніалізм», визнаючи «доколонізатор-

[14] Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Одеська область. — К., 1969. — С. 285.

[15] Середа А. Силистренско-Очаковския еялет през XVIII — нач. на XIX в. — София, 2009. — С. 159.

[16] Там само. — С. 165.

ський» період існування населеного пункту, акцентує увагу на перевагах «цивілізованого» та прогресивного над «варварським» і відсталим.

До адміністративної одиниці «каза Аккерман» напередодні входження до складу Російської імперії належало 32 населені пункти[17]. У більшості з них простежується прямий зв'язок із селами, які існували на цьому ж місці у XIX ст. Проте на цей момент переважна частина цих сіл веде офіційно відлік своєї історії від періоду 1812–1830 років. Таку традицію конституалізувало перше видання «Історії міст і сіл»[18]. Наприклад, виникнення Старокозачого виводиться від 1827 р. (за османських часів тут існувало селище Каймак[19]), Монашого — від 1824 р. (відоме під цією ж назвою з османських джерел 1708 р.[20]), Удобного (до 1945 р. — Хан-Кишла; в обліковій картці Верховної Ради щодо історичної дати утворення цього села вказано 1902 р., хоча селище Хан-Кишла відоме за джерелами від середини XVII ст.[21]) тощо.

Визначення дати заснування Татарбунарів певного роду виняток з описаних раніше практик російської адміністрації. Сучасна назва міста фігурує на картах кінця XVIII–XIX ст., суголосні назви «Татаребарлат», «Татар-Бояр», «Татар-Пинар» трапляються на раніших картах та згадуються у працях вітчизняних і закордонних дослідників. Єдиного погляду на час виникнення міста немає. Одна з версій виводить сучасні Татарбунари зі ставки половецьких ханів Кара-Буна. Згідно з цим поглядом, місто існувало вже у XIV ст. і відігравало роль якщо не столиці, то принаймні важливого адміністративного центру войовничих кочових народів — половців. Деякі дослідники навіть пов'язували Татарбунари з анти-

---

17 Там само. — С. 161.

18 Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Одеська область. — К., 1969. — С. 301, 310, 320–321.

19 Середа А. Згад. прац. — С. 162.

20 Там само. — С. 163.

21 Там само. — С. 161.

чним поселенням Гермонактою, тобто виводили час заснування міста з періоду грецької колонізації Причорномор’я.

Версія з античним походженням Татарбунарів ґрунтується на ототожненні міста із селищем Гермонактою, яке згадується в описі Чорного моря грецького географа Страбона[22]. Однак уже 1714 року таку версію історик Дмитро Кантемір сприймав такою невірогідною, що він зазначив: «Hermonastii non sit Tatarbugnar, de quo iam»[23].

Половецьке (в інших мовах трапляються також такі назви цього народу, як кумани та кипчаки) походження Татарбунарів відстоював шведський історик XVIII століття Йоганн Тунманн. Він вперше висловив здогад, що згадуваний у невідомих нам джерелах населений пункт Кара-Буна став згодом Татарбунарами: «Татар-Бунар — це маленьке містечко на Когильнику, яке звалось у давнину Кара-Буна (грецькою мовою «Карбона») і було головним містом куманських (тобто половецьких. — *В. П.*) князів»[24]. Цікаве тлумачення назви як «Карбона», тобто «вугільна», що, найпевніше, становить вільне тлумачення Тунманном тюркомовної назви «Кара-Бунар», до того ж еволюція назви з «чорного джерела» (Кара-Бунар) у «татарське джерело» (Татар-Бунар) могла відбутись у XV–XVI століттях. А в іншому місці своєї праці шведський історик згадує про події 1346 року, які були пов’язані з Кара-Буною: тоді половецький князь Бали-хан мав у містечку резиденцію і надіслав візантійській імператриці звідти збройну допомогу в боротьбі за престол. Показово, що половці ці начебто вже були переважно християнами- католиками[25]. Версію про Кара-Буну підтримував і відомий історик століття Пилип Брун, за ним — географ

---

22 Агбунов М. Античная география Северного Причерноморья. — М., 1992. — С. 135–136.

23 Demetrius Cantemir. Descriptio Moldaviae... — 1714 // за вид.: Кантемир, Д. К. Димитрия Кантемира, бывшего князя в Молдавии, историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнию сочинителя. — М., 1789. — С. 47.

24 Тунманн И. Крымское ханство. — Симферополь, 1991. — С. 57.

25 Там само. — С. 54.

Олександр Защук, а сьогодні — відомий український історик, доктор історичних наук Світлана Паламарчук. Вона розділяє з Тунманном навіть версію походження з карабунських князів-половців валаського господаря Бессараба, від якого начебто походить назва Бессарабії. Також С. Паламарчук наводить як доказ половецької версії виникнення Татарбунарів велику кількість гідронімів кипчацького походження навколо (Ялпуг, Кагул, Чага, Турла тощо).

Інша версія — «татарська» — згадується в бессарабського історика К. Стаматі у 1848 році: «безсумнівно, замок цей збудували татари, підвладні Ханові Темір-мурзі (Кантеміру. — *В. П.*), ще до того часу, як Порта була вимушена відступити йому Аккерман із званням паші»[26]. Посилаючись на цей словник, радянський український історик В. Адамович пише в «Історії міст і сіл УРСР»: «Сама назва Татарбунари (Татар-Бунари) татарського походження, що означає колодязь або джерело. З'явилася вона не раніше XVI століття»[27].

На сьогодні найважливішим та найвірогіднішим історичним джерелом, у якому згадуються пізньосередньовічні Татарбунари, слід вважати подорожні нотатки відомого турецького мандрівника Евлії Челебі, який 1657 року в складі турецького війська особисто відвідав місцевість між Дунаєм і Дністром. Татарбунарам (фортеці та поселенню біля неї) в його подорожніх записах відведено цілих два абзаци, що свідчить про певне значення населеного пункту в той час.

З тексту передусім випливає, що фортеця існувала до 1636/1637 року, проте зруйнована, найпевніше, ногайськими татарами під час повстання проти Османської імперії (або, можливо, запорозькими козаками під час морських походів)[28]. Зазначений у цитованому джерелі факт відновлення фортеці

---

26 Стамати К. О Бессарабии и ее древних крепостях // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1848. — Т. 2. — С. 808.

27 Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. — К., 1969. — С. 799.

28 Паламарчук С. В. Истоки. Древняя и средневековая история населения междуречья Днестра и Дуная. — Одесса, 1997. — С. 46.

у 1636/1637 році — відправний момент для визначення дати, після якої існування Татарбунарів можна вважати безсумнівним та безперервним. Як стверджують джерела, Татарбунари турецького часу належали до вакуфу — майна, яке держава передала на релігійні чи благочинні цілі. Молдавська дослідниця Мар'яна Шлапак схиляється до думки, що фортеця Татарбунари була побудована саме за турецького володарювання, хоча за знайденим планом дослідниця встановила належність фортеці до типових фортифікаційних споруд, які могли звести як візантійці в часи розквіту імперії, так і молдавани у XV столітті, чи турки — у XVI.

З огляду на таку глибоку історіографічну традицію, спроб перейменувати чи перезаснувати такий стратегічний пункт у буджацьких степах з боку російської влади не спостерігається, щоправда, радянська історіографія демонструє акценти на наданні статусу міста у 1809 році та заселенні його після війни 1806–1812 [29].

Звернемося до з'ясування часу виникнення селища на місці сучасного Вилкового. В історіографії існує стійке твердження про організований перехід частини старообрядців-некрасовців з Кубані на Дунай у 1740-роки[30] — з цим переселенням пов'язують легендарне заснування Вилкового 1746 року. Російська військова карта 1771 року вперше фіксує в місці впадіння Кілійського гирла в Чорне море поселення «д. Липовени»[31]. На цій саме карті зазначено (також уперше з відомих нам джерел) «мыс Вылковъ» — так названий мис між лиманом Сасик та Чорним морем. Ще одна карта, цього разу вже австрійська 1778 року, означує місцевість між Кілійським гирлом та Чорним морем як «Insul Bilkovo», а поруч розташовує

---

29 Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. — К. 1969. — С. 800.

30 Пригарин А. Русские старообрядцы на Дунае. — Измаил, 2012. — С. 63.

31 Map of the Danube Delta, 1771, Collection Bodel Nijenhuis, University Library, Leiden NL URL: http://www.wildernis.eu/chartroom/?nav0=Internationaal&nav1=Donau%20Danube%20Black%20Sea&nav2=Donau%20Danube%20Delta&nav3=1771.

«Lipovenskaja» — тобто Липованське село («кьой» по-турецьки)[32]. Отже, перший населений пункт, документально засвідчений на цьому місці під 1771 роком, називався Липованським селом — від назви старообрядницької групи липован-пилипонів, які з Буковини почали переселятися на Дунай у 1760-х роках.

Найдавніший з переказів про першопоселенця Вилкового походить з 1881 року, коли священник А. Бахталовський довідався від старожила Порфирія Гончарова про бурлака (тобто неодруженого козака) Кобилу[33], який поставив першу хату на піщаному кучугурі, який не заливало паводками Дунаю. Саме піщані коси та кучугури були першим місцем розселення втікачів у цій місцевості. На думку Бахталовського, сперту на відомі йому свідчення старожилів, першопоселенцями були запорозькі козаки, що втекли після зруйнування Січі з берегів Дніпра на Дунай.

Під час Російсько-турецької війни 1806–1812 років Липованське увійшло до складу Російської імперії. Одним з перших заходів російської адміністрації стало фактичне перейменування поселення, адже липованський варіант старообрядництва в Російській імперії продовжували вважати дисидентським, тому і назва була відповідним чином «освоєна». Немає точної дати і умов перейменування, проте від 1811 року систематично використовується термін Вилков, стара назва зникає. Упосліджений статус липованського населення Вилкового в Російській імперії підкреслює той факт, що голову самоврядування завжди обирали з поміж православного населення, яке на тому етапі становило меншість проти дисидентського липованського.

Окремо слід розглядати перейменування татарських населених пунктів у зв’язку з так званою іноземною колонізацією. Осо-

---

32 Map of the Danube Delta, 1778, Collection Nationalbibliothek Wien //URL: http://www.wildernis.eu/chartroom/?nav0=Internationaal&nav1=Donau%20Danube%20Black%20Sea&nav2=Donau%20Danube%20Delta&nav3=1778.

33 Бахталовский А. Посад Вилков // Кишиневские епархиальные ведомости. — 1881. — Вып. 3. — С. 110.

бливо це стосується німецьких та частини болгарських і гагаузьких колоній. Наприклад, після Наполеонівських війн усі утворені німецькі колонії в Південній Бессарабії дістали назви переможних для російської армії битв. Зокрема, на місці татарських селищ з'являються колонії Бородино, Красне, Тарутине, Клястиця, Березине, Шампануаз, Париж, Арциз, Малоярославець 1 і 2 та інші. Дати заснування цих колоній досі є дати заснування населених пунктів. Деякі з них були перейменовані у 1945 р., проте більшість назв радянська влада розглядала як вдалий пропагандистський засіб, і навіть після виселення німецьких колоністів у 1940 р. такі села зберегли свої назви[34].

Хвиля перейменувань інших колоній відбулася саме в 1945 р., коли було завершене символічне «освоєння» земель колишньої Буджацької татарської орди. Усі тюркські та румунські назви були замінені на безликі радянські. Так з'явились у Буджаку Червоноармійське, Залізничне, Жовтневе, три Приморських, Новосельське і Новоселівка, Виноградне і Виноградівка, Колісне і Городнє, Озерне, Лиман і Лиманське, безліч інших. Частині сіл згідно із Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» повернуто історичні назви, частина досі залишаються нагадуванням про систематичну політику перейменувань 1940-х років.

Брак наукового обґрунтування перейменувань особливо відобразився на перейменуванні назв вулиць — так з`явились у буджацьких містах і селах Центральні, Соборні, Шкільні вулиці замість колишніх радянських назв. Цікава інтерпретація ще однієї типової для регіону назви вулиць — 28 червня. Це дата ультиматуму СРСР, висунутого у 1940 р. Румунії щодо евакуації Бессарабії. Врешті-решт, це одночасно дата зайняття радянською владою цих

[34] Головіна Н. Б. Топоніміка німецьких колоній у Південній Бессарабії (1814/1940): лінгвокультурологія ойконімів // Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство. — № 2, 2014. — С. 31.

земель, передання їх до складу Української РСР, а після 1996 р. ще й національне свято — День Конституції. Поступово інтерпретація назв вулиць закріпилася — тепер 28 червня не сприймається як назва комуністичного періоду. Це, напевно, єдиний такий приклад успішного «освоєння» назви в сучасних умовах. Натомість величезний масив можливих назв досі проігнорований місцевою владою — перша українська дума пов'язана з Кілією, проте цей факт ніяк не відображений в топоніміці; імена Богдана Хмельницького, Пилипа Орлика, Івана Котляревського, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки та багатьох інших українських діячів недостатньо широко застосовані під час перейменувань.

Матеріал з критичного аналізу символічності ойконімів у південно-західній частині Одещини далеко не вичерпаний. Наразі є потреба в підготуванні ґрунтовного дослідження щодо кожного з випадків перейменувань, застосування комплексної методики аналізу пропагандистських кампаній з метою «присвоєння» простору. Проте вже зрозуміло, що російська імперська та радянська комуністична влада активно використовувала різні методики такого «присвоєння» на теренах Буджаку. Деколи перейменування стали органічними (Болград), деколи не змогли закріпитись (Тучков-Ізмаїл). Більшість назв сіл були надані або в 1812–1840, або в 1944–1946 рр. в умовах двох хвиль перейменувань.

Новаціями, що застосовував російський імперський уряд у XIX ст., стали: суцільне заміщення населення (соціальна інженерія — відселення мусульман та заохочення до переселення православних) і переосмислення (інтерпретація) османських назв. Також спостерігається збереження назв, які мали пропагандистський характер (випадок Ізмаїлу). У Бессарабії загалом і в Буджаку зокрема політика інтеграції до загальноімперського простору й історичного наративу стала гнучкішою передусім тому, що була реалізована в нових історичних умовах. Загалом ойконіми Буджаку досі відображають дві кампанії перейменувань і все ще потребують комплексної інтерпретації та деколонізації.

Олександр Середа

Аджидере – Овідіополь: економічний фактор заснування і розвитку населеного пункту

Датування населених пунктів залишається одним з найдискусійніших питань у дослідженнях історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я. Не випадково «дослідження історії всіх без винятку населених пунктів: демографічної ситуації в них, господарського і культурного розвитку, взаємовплив на зовнішнє середовище»[1] не втрачає своєї актуальності. Серед різних аспектів вивчення історії населеного пункту один з центральних — датування часу його заснування, де основну проблему становить брак єдиної методики визначення віку населеного пункту. Здебільшого суперечка точиться навколо загальноєвропейської і так званої москвоцентричної методики.

За визнаною європейською практикою і традицією, датування часу заснування населеного пункту визначається за першим документально підтвердженим свідченням появи чи існування на цьому місці першої будови першого поселенця, куреня, хутора, культової споруди, поштової станції, постоялого двору чи караван-сараю, фортифікації чи пристані тощо. При цьому не має значення, скільки разів змінювалася назва населеного пункту, як і його перебудови. Пізніше зведені об'єкти, що визначали подальший розви-

1 Водарский Я. Е. История и историческое краеведение // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. Тез. докл. и сообщ. — Киев, 1987. — С. 15.

ток населеного пункту, як-от фортеця, монастир, переправа через ріку, порт чи пристань, могли впливати лише на зміну статусу населеного пункту і аж ніяк не час його заснування. Водночас, якщо ці об'єкти будуються на незаселеній території, де вони і є перші споруди, то початок їх зведення можна вважати часом заснування поселення, яке виникає пізніше вже навколо цього об'єкта.

У радянській і особливо російсько-імперській практиках датою заснування (появи) населеного пункту прийнято вважати факт отримання відповідного статусу через надання законодавчого акта чи наказу. Використовуючи такий законодавчий підхід протягом XVIII ст., російська влада, керуючись своїми амбіціями щодо «місіонерського» характеру в освоєнні регіону, імперськими наказами «засновує» низку міст на рештках поселень Північно-Західного Причорномор'я, знищених чи тимчасово розорених і спустошених під час тривалих російсько-турецьких війн у XVIII–XIX століттях. Отже, в російській історіографії ототожнюється час появи і розвиток населених пунктів з початком введення тієї чи іншої території до складу Російської імперії. Затверджується доктрина першочерговості російського фактора в колонізаційному і господарському освоєння новопридбаних теренів[2].

Конфлікт методик у визначенні часу заснування населених пунктів трансформувався в непропорційне висвітлення історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я за османського домінування в регіоні і власне наступного російсько-імперського періоду. Визначаючи місце регіону в історичній площині, науковці оперують передусім російськими архівними даними, акцентуючи на двохсотрічній історії Північного Причорномор'я під російською владою. Висвітлення подій щодо періоду османського домінування в регіоні, досить часто суб'єктивне, а більш як трьохсотрічна історія перебування цих теренів у складі Османської ім-

---

2 Булыгин Ю. С. Образование и развитие населенных пунктов Алтайского края (к оценке репрезентативности источниковой базы) // История. Карта. Компьютер: Сб. науч. статей. — Барнаул, 1998. — С. 7.

перії зазвичай недооцінена і подається досить побіжно. Саме такі заполітизовані питання при дотриманні частиною дослідників російсько-імперських і радянських стереотипів заважають об'єктивному висвітленню османського періоду історії краю.

Особливо примітне для тенденційної російської історіографії замовчування багатовікового пласту розвитку Північно-Західного Причорномор'я за османського адміністрування, і представлення цього регіону «Диким полем», яким він і став у дійсності під час тривалих російсько-турецьких війн XVIII ст. Часто, в річищі російської історіографії, не береться до уваги вагома джерельна база османських архівів. Османсько-турецькі джерела займають особливе місце в історії поселень Північно-Західного Причорномор'я. Вони містять надзвичайно цінну інформацію, яка стосується різноманітних питань військово-адміністративної організації, економіки, інших важливих проблем усього спектра життєзабезпечення населення — підданих Османської імперії. Особливо цінні вони для дослідження проблем заснування та соціально-економічного розвитку населених пунктів у регіоні за часів османського панування.

Північно-Західне Причорномор'я в економічному просторі Османської імперії займало особливе місце як регіон-постачальник зернового збіжжя і продукції скотарства. Евлія Челебі ще в середині XVII ст. у своїх подорожніх записках зазначав, що *«неможливо облікувати і підрахувати кількість різноманітного зерна і різних припасів, які зберігаються тут в амбарах»*, міста і селища регіону *«славляться своїм білим хлібом, оливою для маяків, добірною пшеницею, ячменем»*, а навколишнє татарське населення *«постачає до Стамбулу масло і мед»*[3].

Причорноморське узбережжя поміж Бугом і Дністром з 1500–1510 рр. переходить у пряме володінь Османської держави[4]. Як по-

---

3 Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 1 Земли Молдавии и Украины. — М., 1961. — С. 36–40.

4 Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. = [Oleksandr Sereda. XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti] — Одеса, 2015. — С. 17–18.

відомлялось у 1542 р. у листуванні султана Сулеймана I з королем Польщі Сигізмундом I, ці землі були надані кримським ханам як султанських *хасс*, з якого останні були зобов'язані виплачувати щорічний «відкуп»[5]. А вже по підписанні договору розмежування польських і османських територій, все Буго-Дністровське межиріччя до річок Кодими і Саврані[6] де-юре залишалось у володінні османів, але де-факто на цій землі господарювали кримські татари. Своєю чергою, задля забезпечення максимальної економічної вигоди, кримські хани на цих теренах розмістили ногайські орди і залюднили простір християнським населенням з суміжних Молдови, Брацлавщини і Наддніпрянщини.

Аграрний фактор розвитку регіону в загальноосманському економічному просторі значно збільшується до кінця XVII і особливо протягом XVIII ст. Виробництво зерна спонукає до розвитку логістичних систем з центром імперії. Саме в цей період у Північно-Західному Причорномор'ї склалася розгалужена транспортна мережа сухопутних шляхів, які передусім спрямовувалися до торговельних портів/пристаней чорноморського узбережжя. Останні забезпечували морське сполучення зі Стамбулом і рештою османських портів, куди перевозили більшу частину збіжжя. Кримське ханство в цьому сенсі виступало скоріше гарантом забезпечення столиці постачами необхідної продукції.

У чорноморському басейні Північно-Західного узбережжя здавна існували такі торговельно-транспортні вузли, як Аккерман, Кілія, Очаків і Бендер. Залюднення степових просторів Очаківської землі на межі XVII–XVIII ст. приводить до збільшення товаровиробництва, що спонукає до відновлення/відбудови портів чи пристаней, які віддавна функціонально не використовувалися. Розв'язуючи питання логістичного забезпечення, османська влада будує нову хлібну гавань Аджидере навпроти Аккерману і від-

---

5 Там само. С. 145–146.

6 Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. Opracował Zygmunt Abrahamowicz. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. Tom I. Część 1. — Warszawa, 1959. — С. 77–78.

будовує давній порт Ходжабей, який ще у 1415 р. був відомий як порт з перевантаження зернових.

Саме з приводу функціювання хлібної гавані в Аджидере, у порівняльному ракурсі стосовно відновлення портового потенціалу Ходжабею в середині XVIII ст., є кілька османсько-турецьких джерел з Урядового османського архіву в Стамбулі. Одне з визначальних джерел у датуванні населеного пункту на місці сучасного селища Овідіополя — виписка з портового журналу/дефтеру, в якому міститься інформація про завантаження і відправлення торговельних суден з пристані Аджидере до стамбульської гавані *Капан-и дакік*[7] (сучасна назва *Ункапани* — прибережний квартал у затоці Золотого Рогу Стамбулу). В анотації до цього документа зазначено, що портовий журнал/дефтер — регістр завантаження і відправлення збіжжя з пристані Аджидере з початку місяця мухаррем 1170 р. за хіджрою, що відповідає термінові з 26 вересня 1756 р. У самому дефтері відображено реєстраційні дати прибуття суден з вересня по листопад 1756 р., до часу замерзання прісноводного лиману Дністра.

Відповідно до записів дефтеру, для відправлення до Стамбулу двох основних продуктів — пшениці та ячменю в Аджидере завантажено 23 судна, з яких більшість мали фрахтування стамбульської гавані *Капан-и дакік* та Аккерману, а решта з портів Варни, Трабзону та Уньє. Загальна вага відправленого збіжжя записана в дефтері становила 20773 аккерманських кіле[8], що відповідало 70850 стамбульським кіле (приблизно 1771,25 тонни зерна). У документі також зазначено відвантаження у цей же період 1756 р. з Аккерману 57150 стамбульських кіле пшениці та ячменю, що на

[7] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (далі BOA). Fon adı: “D.MKF.d.”. Defter № 29796-Y. [1170 sene / 26.09.1756–14.09.1757].

[8] Кіле — міра сипучих продуктів, яка використовувалася в Османській імперії для вимірювання кількості зерна. Ваговий розмір «кіле» був різний у різних провінціях імперії; стамбульське кіле залежно від роду зерна становив 18–20 окка, тобто близько 25 кг.

чверть менше від Аджидере, так наголосивши на більшій економічній значущості останнього:

«[Окрім того], *завантажено на кораблі [зі столичною реєстрацією в] Капан-и Дакік з пристані Аккерману від початку місяця мухаррем дійсного тисяча сто сімдесятого року (26.09.1756).*

Всього пшениці і ячменю вирахувано в стамбульських кіле

Всього: 57150 прописом: п'ятдесят сім тисяч сто п'ятдесят.

Після того як описані в цьому списку кораблі були звірені зі списками Капану і їхні власники були розпитані за пшеницю, що міститься в них, кожен з них заявив, що збіжжя взяв з Аджидере, що розташовується в каза Аккерман і що всі їхні прибуття відзначені точно.

Однак капітан Хасан з Уньє і капітан Чобан-оглу Мустафа, які фігурують у дефтері, втекли до Анатолії і ще не мають документів [реєстрації] в Капані. У дефтері записано, що Язиджи Чадирджи-оглу Мустафа Язиджи є поручитель кораблів Безджі Елхаджа Ахмеда — одного з власників товару, що є на Капану.

Заповідь належить наділеному владою наказувати [султанові]»[9].

У *дефтерах* збіжжя початку XVIII ст. головні центри зберігання зернових — «*анбари*» у Аккермані і Бендері.[10] Однак основну масу зерна збирали саме з центральної та північної частини Буго-Дністровського межиріччя, підконтрольного кримському ханові. Такі логістичні схеми, коли основна частина збіжжя з Очаківської землі доправлялася до Бендер, не влаштовували ні аккерманську адміністрацію, ні кримських представників. До того ж ще з XVI ст. південно-західна частина Очаківської землі *«протилежного берегу Турли [починаючи] від селища Маяк»* за адміністративно-територіальним поділом є у володінні Аккерману[11]. Своє-

[9] Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя … — С. 210–214.

[10] Народна Библиотека Кирил и Методи, Ориенталски отдел.,Фонд № 311А Арх. ед. 2.[1120 S 19_10.05.1708].

[11] BOA. Fon adı: "TT.d.". Defter № 701. S.48 [980 sene hicri / 1573].

часний збір зернового збіжжя і контроль з боку кримського хана над потоками транспортування спонукав до розбудови пристані з *анбарами* в селищі Аджидере, яке за *дефтером* міститься в судово-адміністративному окрузі *каза* Аккерман.

Подальше функціювання пристані в Аджидере, з 1756 р., набуває ключового значення в регіональній транспортно-торговельній мережі Очаківської землі. Уже в грудні 1758 р. за наказом кримського хана щодо постачання зернового збіжжя до Стамбулу, Аджидере фігурує як основний пункт збору зернових з Єдисану і Ханської України. Відправлення зібраного збіжжя має відбуватися з портів Аджидере в Аккермані[12].

Підтвердження існування в ці роки потужного торговельно-транспортного вузла в Аджидере поряд з іншими старими торговельними центрами міститься в одному з повідомлень російської розвідки від 9 жовтня 1758 р. Зокрема, в донесенні зазначається про закупівлю турками, кримськими татарами, ногайцями, греками і волохами пшениці і жита, та його звезення до *«міст різних як-от до Очакова, Білгорода* (Аккерману) й *Гаджидери*, до Бендер, до Кілії, до Смаїлова (Ізмаїлу) і до волоського міста Ясс»[13]. Тенденція збільшення значення Аджидере поряд з Аккерманом та іншими великими центрами приводить до розширення чи відновлення портових потужностей на суміжних землях Аккерманського і Очаківського санджаків.

Інше джерело, що підтверджує цю тезу, — османсько-турецькі документи Урядового османського архіву в Стамбулі з колекції «Державна адміністрація», датовані 1765 р.[14] Документи містять

---

12 Osmanlı belgelerinde Kırım Hanlığı = [Crimean Khanate in Ottoman documents] — İstanbul, 2013. — S. 188.; BOA. Fon adı: "C.HR." Gömlek № 1087. [1172 R 21 / 22.12.1758].

13 Аргатюк С. С., Левчук В. В., Сапожников И. В. Аджидер-Овидиополь: очерки по археологии и истории города и крепости. — Одеса — Овидиополь, 2015. — С. 64–65.

14 BOA. Fon adı: "C.BDL.". Dosya № 38, Gömlek № 1865. [1178 Ş 21 / 13.02.1765].

кілька різних текстів з інстанцій державного врядування і резолюцій до виконання.

Перший текст хронологічно датовано 13 лютим 1765 р. Це, по суті, прохання чи повідомлення голови адміністрації Ходжабею Хафіза Ельхаджа Мехмеда до Очаківського валії/губернатора, аккерманського кадія/судді і до командира яничарського корпусу. Причина звернення — неправомірні дій перекупників зерна з Аджидере і виявлення спекуляції в розрахунках з ногайцями Єдисанської орди. Зокрема, зазначається перебування кримського володаря хана Селіма Ґерая в селищі Аджидере і визначення кількості зернового збіжжя, притриманого до вигіднішого часу продажу, що й спонукало останнього звернутися до султана з проханням видати найвищий фірман з таким змістом: *«згадувану пшеницю зі вказаних 114 складів треба буде підготувати від початку березня цього року до Георгієвого дня і завантажити на кораблі, і якомога скоріше нехай буде відправлена з Аджидере до столиці ... зернове збіжжя, яке є в руках спекулянтів, нехай буде перенесене до пристані Ходжабею ...»*. Резолюція і заповідь очаківського валії на цьому повідомлені датована 17 лютим 1765 р.

Дальша інстанція цього документа — канцелярія великого везира, представник якої виписав його розпорядження з листа кримського хана, де детальніше викладається перебіг подій. Додатково телхіз великого везира зазначає, що *«Великославний Селім Ґерай хан, володар Криму, прибув до пристані Ходжабею, яка цього щасливого року за султанським ферманом має бути відкрита. По прибутті він призначив достойну щонайвищої довіри людину [для надзору] на пристань Аджидере, яка міститься навпроти Аккерману. ... Він побажав видати найвищий фірман щодо згадуваних зернових продуктів, які нехай будуть перевезені з пристані Аджидере до пристані Ходжабею, нехай будуть спродані за поточними цінами капітанам кораблів…»* Резолюція і заповідь великого везира на розпорядженні має дату 6 лютого 1765 р.

Наведені свідчення ханського інспектування Ходжабею і Аджидере вказують, що в господарському секторі Північно-Західно-

го Причорномор'я порти/пристані займають ключові місця у взаємовідносинах османської і кримської влади. Враховуючи те, що єдисанці були піддані Кримського Ханства і розміщувалися на османських землях, наданих султаном на відкуп ханській родині, кримська влада намагалася призначити своїх ставлеників на місця, де переплітались економічні інтереси Порти і Криму. Часто такий подвійний контроль приводив до протистоянь місцевих османських управлінців з кримськими представниками.

Судове розслідування, проведене на підставі звернення кримського хана і голови адміністрації Ходжабею, було відображене в донесенні/відповіді щодо вживання необхідних запобіжних заходів. Представлено цю інформацію в останньому тексті цього документа — султанській заповіді з детальним змістом проблемних інцидентів і вказівкою щодо подальших дій призначеним для «нагляду» османській і кримській адміністраціям.

Зокрема, наголошувалося на утисках військових представників *«Єдисанської орди, які їдуть з місць 20–30 годин шляху і які привозили пшеницю, ячмінь, свіже молоко і оброблені шкіри»*. Як розв'язання цієї проблеми наказувалося *«… від цього часу і на майбутнє, все привезене з Єдисанської орди масло, пшеницю і ячмінь, нехай не направляють до пристані Аджидере і не продають торговцям, а всі згадувані продукти нехай довозять до пристані Ходжабей, щоб відправити до столиці»*[15]. Останній третій текст-донесення також датується 1765 роком, але вже літом, 2-им серпнем.

Відповідно до цього джерела, у середині XVIII ст. Аджидере, як хлібна гавань чи перевантажувальна база, хронологічно функціювала раніше, ніж були відновлені потужності Ходжабею. Відновлення пристані Ходжабею і заповнення потужностей цієї хлібної гавані, можливо, і було основною причиною перенаправлення торговельних потоків з Аджидере до Ходжабею. За розпорядженнями султанської заповіді це мало б привести до закриття приста-

[15] Там само.

ні в Аджидере. Формальною причиною могли бути махінації перекупників-здирників. Іншою причиною міг би бути природний фактор, за яким у холодний період зими унеможливлювалося використання замерзлої хлібної гавані Аджидере, що також зумовлювало необхідність перевантаження зерна на кораблі в солонішому незамерзущому порту Ходжабею.

Однак насправді об'єми виробництва зернових на єдисанській частини Очаківської землі і Ханської України перевищували портові можливості відправляння збіжжя лише з Ходжабею. Аджидере і надалі використовувався як один з головних портів регіону та займав вагоме місце в економічному розвитку регіону, що спонукало до збільшення населення і розбудови селища. Про це свідчить низка джерел наступного двадцятиріччя.

Зокрема, у подорожньому описі французького інженера Лафітта-Клаве, який працював на військове відомство Османської імперії у 1784–87 роках зазначалося: *«Гаджи-Дере, розташоване на іншому боці річки навпроти Аккерману, в затоці чи западині її лівого берега, де його перетинає струмок, від якого селище дістало свою назву. Як розказують, воно було більше ніж Аккерман, але зруйноване росіянами під час минулої війни* [1768–1774 рр.] *і не відновлене до попереднього стану.»*[16]

Опис Очаківської землі, що зробив російський інженер де Волан у 1791 році, натомість дозволяє з'ясувати ситуацію в Аджидере по закінченні російсько-турецьких війн, надаючи характеристику селища за татарсько-османської минувшини. Зокрема, зазначив що: *«становище Аджидері, вочевидь, було дуже привабливе під час його розквіту. ... Руїни, які засвідчують існування цього міста, мають близько трьох з половиною верст у периметрі. ... Молдовани, які мешкають у Калаглеї за 5 верст звідси, говорять про Аджидері як про земний рай і особливо хвалять вино, яке тут робили, вважаючи його найкращим у всій Молдові*

[16] [Лафитте-Клаве] Описание пути от Константинополя до Очакова. — Санкт-Петербург, 1821. — С. 82.

та Бессарабії. ... Аджидері [до війни 1787–1791 рр.] був найбільшим містом цієї провінції після Очакова та мав, найпевніше, досить значний ринок вивезення пшениці та худоби (переважно баранів) до Константинополя.»[17]

Свого торговельно-транспортного статусу Аджидере не втратив і за часів російської влади. Про це свідчать документи архіву Очаківської портової митниці, які стосуються отримання дозвільних документів, у зв'язку з торговою діяльністю окремих купців, як-от справа «очаківського купця Георгія Врета, який розв'язував питання безперешкодного доставляння пшениці до Очакова від Аджидере для відправлення до Константинополя (1794 р.)»[18].

Отже, відповідно до загальноєвропейської практики визначення датування часу заснування населеного пункту, загалом کосмансько-турецькі джерела та письмові згадки в латиномовних і слов'янських джерелах османського періоду надають об'єктивніше бачення ситуації щодо населених пунктів Північно-Західного Причорномор'я. Зокрема, османсько-турецькими джерелами повністю нівелюється московцентричний підхід до існування населеного пункту Овідіополя з часу видання російського імперського указу 1795 р. Безумовно, можна стверджувати про існування в середині XVIII ст. селища Аджидере (Хаджидере), його подальшу історичну тяглість, безперервність проживання українського і молдавського населення в ньому, принаймні з першої згадки в османських офіційних реєстрах від 26 вересня 1756 р.

---

17 Отчет относительно географического и топографического положения провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию. 1792 г. // Наследие Ф. П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. — Одесса, 2002. — С. 99–100.

18 Державний архів Миколаївської області. — Ф. 414. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 1; Головко Ю. І. Матеріали фонду Очаківської портової митниці Державного архіву Миколаївської області як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України кінця XVIII — початку XIX ст. // Історія торгівлі, податків та мита: збірник наукових праць. 2012.

Селище за османського часу переважно іменується Аджидере, але у вищенаведених джерелах подеколи можна побачити назву Хаджидере/Гаджидере. У деяких османських джерелах 1760–70 років трапляється дві назви — і Аджидере, і Хаджидере — у різних реченнях в одному і тому ж документі, з подальшим виправленням[19]. Подібне чергування першої літери в назві можна бачити також в інших назвах населених пунктів османського часу, наприклад доросійська назва Одеси за османськими джерелами має стале відбиття в документах як Ходжабей і її зросійщене іменування Хаджибей, що увійшло до російської і радянської історіографії.

Щодо наказу російського уряду, то 1795 рік в історії селища можна прийняти саме за дату фактичного перейменування Аджидере на Овідіополь, проведеного новою окупаційною владою Російської імперії, що не впливає на датування заснування населеного пункту, а тільки символізує перехід до нового етапу історичного розвитку селища в умовах російської експансії до Буго-Дністровського межиріччя. Тим більше, що й сама так звана «офіційна дата закладення фортеці в Аджидере — 15 червня 1793 р.» прийнята за основу російською імперською і радянською владою та стереотипно продовжує використовуватися проросійськими послідовниками, говорить тільки про відбудову фортифікації в давньому османському селищі Аджидере/Гаджидере, яке існувало принаймні з 26 вересня 1756 р.

[19] BOA. Fon adı: “HAT.”. Dosya № 1387, Gömlek № 55149. [1768–1791].

Олег Репан

Козацька доба в історії міста Дніпра

Наразі актуальна дата заснування міста Дніпра — 1776 рік. Така дата виникла в 1970-х роках, вона спирається на рапорт азовського губернатора В. Черткова про плани побудови міста Катеринослава на р. Кільчені, поза теренами сучасного мегаполіса. Власне, відзначення 200-річчя міста було підлаштоване під святкування 70-річного ювілею тодішнього лідера СРСР Л. Брежнєва, тісно пов'язаного з дніпропетровським регіоном. Перед цим датою заснування міста вважали 1787 рік, до того ж подія ця була приурочена до візиту російської імператриці Єкатєріни ІІ та урочистого закладення третьої столиці імперії. Обидві дати спираються на концепт виникнення міста завдяки монаршій волі і мають у своєму підґрунті тезу про місію Росії, яка принесла цивілізоване життя у варварський край. Загалом такий підхід можна означити як ексклюзивний, для якого важливе виникнення міста Катеринослава, лише до цього міста та його розвитку прив'язано сучасний Дніпро. У науковій літературі такі підходи обґрунтовано, наприклад, в офіційній історії міста, що побачила світ у 2006 р.[1]

Водночас з кінця 1980-х років починається процес переосмислення офіційної версії виникнення міста. Ціла низка істориків (наприклад, професори Ю. Мицик, Г. Швидько, І. Ковальова, І. Кочергін та інші) звертали увагу на неможливість ігнорування тих поселень, з яких складається сучасне місто. Певний синтез попередніх напрацювань — запропонована проф. С. Світленком білі-

---

1 Історія міста Дніпропетровська. — Д., 2006.

нійна та поліцентрична концепція виникнення міста. Такий підхід можна назвати інклюзивним, він розглядає сучасне місто як складну систему, що виникла внаслідок природного розвитку території і враховує історію всіх поселень, що безперервно існували на теренах міста. Точкою відліку пропонується початок XVI ст., коли археологічно засвідчено існування поселення Самарь при перевозі через р. Самару[2].

Консенсусна для значної більшості прихильників інклюзивного підходу така дата, як 1524 рік. Цим роком датується товарна пломба, знайдена на терені пам'ятки. Роком пізніше (1525 р.) датується ще одна товарна пломба та 1528 р. (найімовірніше) ще одна. Знайдено також монету 1509 р., проте її стан вказує на тривале перебування в обігу. 2018 р. знайдено фрагмент монети 1524 р. Введено до наукового обігу московську монету 1547 р., монету часу московського царя Фьодора Івановича (1584–1598), десятки монет 1610–1680-х років[3]. Додам, що завдяки дослідженням д.і.н. Б. Черкаса у 2020 р. виявлено позначення Самарі на карті Ваповського (поч. XVI ст.).

Один з елементів дискусій стосовно відліку часу існування Дніпра — чи поселення козацької доби виконували міські функції. У межах обсягу пропонованої статті неможливо розібрати всі складники, проте я пропоную зупинитися на управлінській і судовій функціях та подіях церковного життя, що відбувалися на теренах сучасного Дніпра в козацьку добу.

Загалом, якщо брати становище наприкінці існування Запорозької Січі, на теренах міста існувала ціла низка поселень. На пра-

---

2 Світленко С. Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. — Д., 2010. — Вип. 8. — С. 13–25.

3 Шалобудов В. Датування козацької Самарі на підставі нумізматичних знахідок // Наддніпрянська Україна: історичні події, процеси, постаті. — Вип. 11. — Д., 2013. — С. 298–302, Ковальова І., Шалобудов В., Векленко В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. — Д., 2007.

вому березі Дніпра це Таромське, Діївка, Сухачівка, Новий Кодак, Половиця, Лоц-Кам'янка. На лівому березі, якщо так само йти вниз по течії Дніпра — Кам'янка Лівобережна, Мовчанівка, Горянівка, Медівка, Пишнівка, Сачавівка, Усть-Самара, Чаплі. Вище по Самарі йшла Стара Самарь, а на лівому березі Самари — Одимківка. З-поміж них є центри двох адміністративно-територіальних утворень — Богородицької сотні, а згодом Старосамарської сотні Полтавського полку Гетьманщини, і Кодацької паланки Вольностей Війська Запорозького Низового. Такими центрами були Стара Самарь і Новий Кодак.

Найімовірніше, що владних функцій у період XVI ст. — більшої частини XVII ст. Самарь не виконувала, принаймні нічого не відомо про наявність якихось локальних управлінських центрів у запорожців протягом цього часу. 1688 р. на основі Самарі побудовано Богородицьку фортецю. Для періоду Богородичного можна вести мову про запровадження тут міської влади. За царським указом, переселенці, які вирішили стати міщанами в Богородичному, мали обрати собі війта, бурмістра та інших урядників. Козацькому населенню дозволяли обрати полковника та іншу старшину, але і міщани, і козаки лишались у віданні російського воєводи — за зразком слобідського, а не лівобережного козацтва[4]. Реально тут почала діяти сотня, точну дату заснування якої поки що визначити важко. Нам відомі імена сотників 1700, 1703, 1706 рр.[5] Сотник підлягав безпосередньо владі київського воєводи (губернатора)[6]. Сотня, очевидно, припинила своє існування в 1711 р.

Точну дату відновлення тепер уже Старосамарської сотні визначити проблематично. Офіційний указ Сенату про введення залінійних поселень до складу лівобережних полків датований бе-

---

4 Яворницький Д. Твори. — Т. 3. Кн. 1. Джерела до історії запорозьких козаків. — К. — Запоріжжя, 2008. — С. 115.

5 Кузик Т. Відомість про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку // Січеславський альманах. — Вип. 2. — Д., 2006. — С. 28.

6 ЦДІАУК. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 21, 35, 424.

резнем 1743 р.[7] У документах є згадка про спроби Я. Козельського у 1738 р. дістати сотництво «на Самар», на що звернула увагу Т. Кузик[8]. Справді, значковий товариш Полтавського полку Яків Козельський протягом військових кампаній 1738 і 1739 рр. добровольцем приєднувався до запорозьких команд, які рейдували ворожими тилами та діяли на комунікаціях турок і татар. Амбітна людина, він прагнув зробити кар'єру і просив призначити його «на Самарь сотникомъ гдѣ де // предсимъ дѣдъ его былъ и собирая охочое войско // в приключающиеся по указамъ походи хаживалъ»[9].

Старосамарська сотня великою мірою унікальна, вона острівець полково-сотенного устрою в запорозьких степах. Дещо стосовно території, контрольованої сотником старосамарським, сказати можна. Крім самого міста Старої Самарі та його околиць, сотенному правуванню за указом Сенату 1743 р. підлягали поселення біля Усть-Самарського ретраншементу, на Ненаситецькому та Кам'янському островах. Внаслідок несприйняття Кошем існування гетьманської адміністрації вже у 1740-х рр. можна твердити про знелюднення цих поселень. Навіть в околицях сотенного міста запорожці заважали старосамарцям вільно господарювати[10].

Сотенна старшина в Старій Самарі, як і всюди в Гетьманщині, складалася з сотника, писаря, осавула та хорунжого. Обирали також городового отамана та курінних отаманів. Щоправда, старосамарська сотня була невелика і наявність курінних отаманів не підтверджена. Владі сотенної старшини підлягало також посполите населення. Водночас влада старшини, ймовірно, була тут слабша, аніж у Гетьманщині загалом. Наприклад, старосамарський сотник вважав, що зібрати повністю податки він зможе лише за умови призначення «на екзекуцію» російської військової команди[11].

7 Там само. — Спр. 11904. — Арк. 57.
8 Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 28.
9 ЦДІАУК. — Ф. 54. — Спр. 85. — Арк. 47, 49.
10 Кузик Т. Відомість про залінійні...– С. 28–29.
11 ЦДІАУК. — Ф. 51. — Спр. 9333. — Арк. 136 зв.

Досить велику вагу під час існування Старосамарської сотні зберігав такий орган самоврядування як рада, що не характерно для Гетьманщини цього періоду. У 1753 р. мешканці Старої Самарі, «собравшись в раду», ухвалили рішення не платити податків, бо сотенна влада не може забезпечити їм вільне користування угіддями[12]. Під тиском запорожців наприкінці березня 1761 р. рада в містечку ухвалила визнати владу Коша. Цьому рішенню не підкорилися лише 4 козаки[13].

Територія Кодацької паланки окреслюється чіткіше. На півночі вона сягала м. Крилова на Тясмині — це неподалік від гетьманської столиці Б. Хмельницького Чигирина (тепер Крилів затоплений Кременчуцьким водосховищем). На півдні Кодацька паланка спиралася на Микитине — це район сучасного Нікополя, також затоплений, тільки вже Каховським водосховищем. Із заходу межа паланки проходила Дніпром, а на сході — степом без чітко окреслених орієнтирів, лише частково йдучи берегом Інгульця. Загалом площа паланки перевищувала 12 тисяч квадратних кілометрів[14]. Кодацька паланка згадувалася вже на початку XVIII ст.[15]. Є документальні свідчення про існування паланкового поділу протягом перебування Коша під татарською протекцією в першій третині XVIII ст.[16] Адміністративні центри паланок, де перебувала паланкова старшина, були одночасно й укріпленими пунктами. В Новому Кодаку фортеця захищала також перевіз[17].

---

12 Там само. — Арк. 136.

13 ЦДІАУК. — Ф. 51. — Спр. 11368. — Арк. 166.

14 Кочергін І. Козацький період в історії міста Дніпропетровська // Січеславський альманах. — Вип. 1. — Д., 2005. — С.175, Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Вид. 2, доп. і переробл. — К. — Запоріжжя, 2006.– С. 432–433, Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького. — Д., 1994. — С. 50.

15 Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — Д., 2004. — С.20.

16 Материалы для истории южнорусского края (1715–1774) / сост. А. Андреевский. — Одесса, 1886. — С. 5–8.

17 Голобуцький В.Запорозька Січ в останні часи свого існування. — Д., 2004. — С. 75; Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 432–433.

Адміністрація паланки складалася з полковника, писаря, осавула, підписаря та підосавула. До складу управлінської вертикалі належали козацькі та посполиті отамани слобод, а також осадчі нових поселень[18]. Кіш іноді міг безпосередньо звертатися до отаманів, оминаючи бюрократичну драбину. Так було, наприклад, у січні 1764 р., коли посполитий отаман Нового Кодаку отримав наказ із Січі, де докладно регламентувалася видача харчів козакам, які відряджалися деінде з пакетами і мали право вимагати провіант[19].

Імовірно, на початку існування паланкову старшину обирала місцева козацька громада, проте з часом ця компетенція перейшла до Коша, а паланкова рада вирішувала лише незначні проблеми місцевого характеру[20]. Старшину до паланок обирали на Січі щороку або двічі на рік. Традиційно на ці посади призначали людей, які чесно й самовіддано прослужили у Війську 10–15 років. Паланковий полковник мав на території паланки величезний обсяг влади, обмежений проте, з одного боку, Кошем, а з іншого — звичаєм. Власне, у своїх руках він зосереджував адміністративні, фінансові, судові та військові повноваження[21]. Писар мав клопіт передовсім з обліком населення, реєстрацією податків, що надходили від слобод, виданням паспортів і веденням листування з різними офіційними інстанціями. В його підпорядкуванні перебував також архів. Осавул — це посада без чітко визначеної компетенції, виконавець полковничої волі. Судові, військові, фінансові завдання змінювали одне одного в його роботі — залежно від наказів

[18] Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — С.20.

[19] Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя, 2005. — С. 52.

[20] Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 433, Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 52, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 171.

[21] Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 495; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т.1. — С. 187.

полковника[22]. Забезпечення діяльності паланкової старшини відбувалося коштом місцевих зборів. Наприклад, третина мита з Кодацького перевозу лишалася в паланці[23].

Символом влади паланкового полковника був пірнач, він передавався разом зі справами під час заміни старшини. Кожна паланка також мала печатку, зображення на якій проходило певну еволюцію. Для Кодацької паланки маємо зразок печатки 1750 р. Зберігаючи загальну форму (прямокутну зі зрізаними кутами), паланкова печатка дещо змінилася вже на 1754 р. Виглядала вона так: вгорі корона, нижче від неї зліва і справа літера П, під короною щит круглої форми, на ньому літери НК, під ними літера П, тобто П(ечать) П(олкова) Н(ово) К(одацької) П(аланки). Такі печатки фіксуються на документах паланкової канцелярії 1756, 1757 і 1760 рр.[24] У 1770 р. печатка набула іншої форми та змісту — на ній з'явилося зображення коня, що біжить і обертає при цьому голову, а також стріла, шабля тощо[25].

Прапор як символ гідності розглядали сімейні козаки, які мешкали в Новому Кодаку. Коли військо вітало кошового отамана П. Козелецького з передріздвяним Пилиповим постом 1747 р., козацька громада паланкового центру просила дозволу на виготовлення власного прапора. З цим прапором новокодацькі козаки хотіли виконувати завдання Коша і так виокремити свою громаду. Звернення від імені новокодачан підписав городовий отаман Денис Таран, а полковник кодацький Василь Зеленко не заперечував проти такої ініціативи[26].

22 Українське козацтво: Мала енциклопедія.– С.434; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 454.

23 Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 324.

24 Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3. — С. 901; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. — К., 2006. — Т. 4. — С. 834.

25 Історія українського козацтва: Нариси в 2 томах. — К., 2006. — Т. 2. — С. 207.

26 Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. — К., 2000.– Т. 2. — С. 586.

Влада паланкового полковника була похідна від влади кошового — саме його іменем вона здійснювалася. Попри делегування повноважень, кошовий безпосередньо втручався в адміністрування не тільки письмовими наказами, а й особистою присутністю. Владна система Запорожжя зберегла такий архаїчний звичай, як об'їзд кошовим та військовими старшинами паланок і безпосередній розгляд справ на місці. До нас дійшли описи таких поїздок П. Калнишевського до Нового Кодаку в 1772 і 1774 рр.[27]

Ось як такий об'їзд проходив у 1772 р. Кошовий отаман П. Калнишевський, військовий суддя М. Косап і військовий писар І. Глоба 23 лютого 1772 р. виїхали з Січі. В районі Попасних байраків П. Калнишевського зустрів загін новокодацьких козаків із прапором і вже надвечір подорожні побачили стіни міста. Кошового зустрічали бучно: два попередні постріли з гармат «розігріли» фортечну артилерію, яка раз-по-раз залпами вітала можновладців. Той, хто брав участь у схожих заходах у наш час, може уявити заклопотаність місцевих старшин, яким страшенно хочеться показати себе з найкращого боку. Але без «накладок», як завжди, не обійшлося. Святково вбраний клір готовий був забезпечити урочистість миті в'їзду до Нового Кодаку, проте П. Калнишевський поїхав через іншу браму. Так що змерзлим ієреям довелося вітати кошового вже у військовому палаці, де він зупинився з писарем І. Глобою. Менш вельможна частина делегації розташувалася в хатах місцевих священників, а канцелярія — в одного з міщан. Головним змістом візиту був розбір найрізноманітніших місцевих справ — судових, земельних, природоохоронних тощо[28].

Паланка для населення виступала судом першої інстанції. Тут проводили дізнання, існувала в'язниця для затриманих. Їх допитували без застосування тортур у звичайних справах, але важкий зло-

[27] Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — С. 38.
[28] Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 180–181.

чин тортури передбачав. До нас дійшли свідчення про такий допит у червні 1771 р. в Новому Кодаку козака Семена Дергаєнка[29].

Ось як описує судову процедуру М. Корж, який був знайомий зі способом судочинства у Новому Кодаку не з чужих слів. У разі, коли двоє мали обопільні претензії або один іншого позивав, вони купували на базарі книш і з'являлися до паланкового суду (до нього входили полковник, писар та осавул) із викладом претензії. Для з'ясування суті справи від суду відряджали на місце уповноважених (найчастіше з козаками вирушав осавул), які оцінювали, наприклад, шкоду, яку завдала сусідська худоба чи порушення межі — найпоширеніші проблеми. На підставі цих відомостей суд ухвалював рішення. В разі потреби його оскаржували в курінному суді на Січі.

Для судової практики характерне використання звичаєвого права і здорового глузду, намагання запропонувати справедливе рішення, з яким погодяться обидві сторони. Упертість однієї зі сторін, яка не хотіла прислухатися до голосу розуму і продовжувала апелювати, наприклад, до кошового, могла бути «лікована» киями[30]. До обслуговування січового суду та охорони пушкарні, де перебували затримані, залучали і козаків з паланок. Наприклад, із Нового Кодаку в квітні 1754 р. на зміну своїм колегам прийшли Г. Заїка, С. Коваль, С. Рудь, І. Дудніченко[31].

Помилкою було б вважати, що Кіш переймався лише важкими злочинами. Наприклад, у березні 1768 р. кодацький полковник Назар Поперечний отримав із Січі ордер розібратися з проблемами козака Івана Вівчарика. Його сіно (130 копиць) у зимівнику на Сухій Сурі потравила чужа худоба. Позивач показав на іншого козака, Петра Сохацького. Винний не заперечував, проте звертав ува-

---

29 Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 322.

30 Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца // Запорожская Сечь. — М., 2004.– С. 295–299; Пащенко О., Водотика С., Удовиченко І. Структура та функції правоохоронних органів Запорозької Січі // Козацька спадщина. — Вип. 1. — Нікополь; Запоріжжя, 2005. — С. 133.

31 Архів Коша... — Т. 3. — С. 649.

гу, що коні, які зробили шкоду, належать не тільки йому, а й іншим козакам. Полковник мав зібрати всіх зацікавлених і визначити, хто ж саме виплатить І. Вівчарику 130 крб компенсації[32].

Паланка знала чимало і кримінальних справ. Дізнання з боку полковника Григорія Кононова було проведене після крадіжки коня в Кодаку Андрієм Малим, козаком Пластунівського куреня. Довго злодій на волі не ходив — за наказом полковника його затримав і привіз до паланки десятник з Кам'янки Махиня[33].

Своєю поведінкою увірвав терпець мешканцям Старого Кодаку Я. Чуб. У Г. Нетоленка він украв вівцю і перебив тавра, у С. Безпалого вкрав і зарізав ягня, а от на покражі вівці в С.Курила його впіймали на гарячому. Кодацький полковник М. Сидоров оштрафував Я. Чуба на 10 голів великої рогатої худоби і коня. Однак провина обов'язково мала бути доведена. Коли Я. Чуба, на загальну думку, винного в якійсь пожежі, знову присудили до штрафу, його скаргу розібрали і задовольнили на Січі — відповідати має тільки справді винний, а не людина з поганою репутацією[34]. Апеляція на паланковий суд не була простою формальністю. Кодацький полковник Федір Іванов у квітні 1754 р. повернув козакові С. Кабану конфіскованих коней, бо слідство в Січі встановило невинність цієї людини[35].

Зазіханнями на чуже майно компетенція паланки не обмежувалася. Чимало було випадків, пов'язаних з людською смертю. Наприклад, 1762 р. кодацький полковник Іван Кулик за допомогою надісланого з Січі довбиша Я. Соколовського розшукували вбивцю кодачанина О. Скубицького, який загинув під час весілля[36]. Були й інші, докладніше відомі нам випадки. На початку січня 1759 р. козак А. Чалий оселився в мешканця Кам'янки І. Липо-

[32] Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. — К., 1998.– Т. 1. — С. 587.

[33] ДАДО. — Ф. 229. — Спр. 35. — Арк. 57.

[34] Архів Коша… — Т. 4. — С. 727–728.

[35] Архів Коша... — Т. 3. — С. 649.

[36] Пащенко О., Водотика С., Удовиченко І. Структура та функції... — С. 131.

вого і представився шевцем. Він і справді непогано шив і цим заробляв собі на шмат хліба. Проте грошей хотілося побільше, та й то легких. Він думав, що господар — людина багата. Чалий тяжко побив його дружину, але не отримав бажаного і втік, до того ж жінка вмерла. Та, завдяки зусиллям І. Липового та дурості злочинця, його схопили і доправили до в'язниці в Новому Кодаку[37].

Покарання місцевих злочинців часто відбувалося тут-таки, в паланковому центрі, на базарі — це давало публічність. Козацькі покарання були надзвичайно різноманітні, а підхід до кари дивним чином поєднував людяність і нелюдяність. Просто тоді, коли йшлося про помилку, афект, коли був шанс на виправлення, козацьке правосуддя не зловживало насильством. Але важкий злочин тягнув за собою відплату, та ще й таку, яка немов би попереджувала потенційних порушників: «Подумай, чи хочеш опинитися на його місці?».

Наприклад, кодацький полковник Й. Калнишевський, коли зловив дезертирів, покарав їх киями на базарі Нового Кодаку[38]. Злодії (але ж козаки!) Я. Моргун і Я. Сторчак тривалий час провели в новокодацькій в'язниці та січовій пушкарні. Їхнє каяття та порука курінних отаманів привели до того, що тим ув'язненням покарання й обмежилося, а щоб не підштовхувати їх до злочинів у майбутньому, Кіш наказав кодацькому полковникові Ф. Іванову повернути попередньо конфісковане майно[39].

Милосердя не було чужим і громаді. За рішенням січового суду в березні 1765 р. на базарному майдані Нового Кодаку за неодноразові крадіжки козакам Безносенку та М. Білому мали зламати по одній нозі. Екзекуція припала на церковне свято і козацька громада разом з посполитою звернулася до полковника І. Касяненка з проханням не карати їх так жорстоко. Полковник наважився на порушення і вирок Коша для крадіїв замінив киями[40]. Однак важ-

[37] Архів Коша... — Т. 4. — С. 223–224.

[38] Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 323.

[39] Архів Коша... — Т. 3. — С. 649.

[40] Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 322–323.

кі злочини каралися немилосердно — це могла бути і страта через розірвання волами посеред базарного майдану, і повішення за ребро на гак. Єдине, на що міг розраховувати злочинець, — це сповідь перед смертю[41].

Кодацькій старшині доводилося, і то часто силою, протистояти намаганням російського уряду відрізати частину земель паланки. Так було з Новослобідським полком, оселеним на півночі паланкових земель. Силове недопущення його представників на територію Кодацької паланки цілком могло бути ініціативою самого полковника. Так сталося на початку 1756 р., коли Н. Гненний відреагував на повідомлення про появу чужаків у лісах над Самотканню. Паланковий осавул конфіскував сокири і волів, а полковник Гненний вже опісля звернувся до кошової старшини із запитом про правильність своїх дій. Очевидно, керівна верхівка Коша вже сформулювала саме такий практичний алгоритм відповіді, тому дії полковника цілком схвалили, порекомендувавши на додачу бити впійманих киями. Своє майно вони могли отримати тільки в разі викупу.

Аналогічний рейд для протидії новослобожанам проводив у вересні 1756 р. кодацький полковник С. Мовчан. Він зібрав команду з трьох десятків козаків і займався конфіскацією овець у мешканців Пушкарівки. Щоправда, впевнений у власній силовій перевазі, полковник проґавив появу команди з 80 росіян та новослобідських козаків, які потрактували запорожців як гайдамаків і полонили. С. Мовчану довелося відкупатися, до того ж у частини кодачан позабирали коней та деяке майно. Кіш вважав цей інцидент суто провиною полковника, який не виявив належної пильності.

Стимульований такою позицією запорозької влади, полковник Мовчан продовжив практику висилання козацьких партій на території, які намагалися освоїти приходьки. Забирання волів стало нормою, але плани полковника були ширші. Вони охоплювали відгін усієї череди Пушкарівки, а в ідеальному разі — відбиття

---

41 Яворницький Д. До історії степової України. — Д., 2004. — С. 23.

кінського табуна, який належав фактичному командирові Новослобідського полку Макогону. Ключовим аргументом полковника було розташування слободи на запорозьких землях. Така позиція в поєднанні з силовим тиском лякала мешканців Пушкарівки, які часто-густо вирішували перейти безпосередньо в запорозьке підданство і вільно господарювати[42].

Одна з найважливіших функцій паланкової старшини — підтримання порядку, безпосередньою загрозою якому було гайдамацтво. Кодацька паланка не була одним з центрів гайдамаччини, як, наприклад, Бугогардівська. Проте, завдяки торговельним шляхам, тут розвинувся внутрішній розбій, та й виправи на Правобережжя, до Новослобідського полку або Новосербії, переховування після походу на ногайців не були чимось незвичним. Наприклад, взимку 1755 р. гайдамаки відбили ногайських коней, що спричинило міжнародний скандал та тиск Петербурга на кошову старшину. Сам кошовий Г. Лантух із командою взяв на себе неспокійний Гард, а кодацькому полковникові Ф. Сьомаку наказав зібрати сімейних козаків паланки і на Сурі з'єднатися із загоном військового осавула. Далі спільні сили мали густим гребенем прочесати зимівники і знайти ногайських коней. Певні результаті були. В зимівнику отамана Левушківського куреня М. Замковського знайшли три кобилиці, яких господар купив узимку[43].

Ногайські коні не залишили байдужим у 1754 р. запорожця Трохима Крутя. Коли він дізнався про дії пошукових партій, то перебрався до Нового Кодаку. Механізм дій був такий — гайдамака домовився з табунником військового стада, запустив туди вкрадених коней, а сам у Новому Кодаку «по шинкам скрывался». Пересидівши небезпеку, він із друзями зібрав ватагу, до якої входили не тільки козаки, а й мешканці Нового Кодаку І. Качаленко і Я. Дячок. Цей загін прогулявся територією Новослобідського полку, де пограбував обійстя одного з офіцерів. З поверненням до

[42] ДАДО. — Ф. 229. — Спр. 34. — Арк. 1–2, 20–21, 25зв., 27, 31, 33–34,
[43] Архів Коша... — Т. 4. — С. 410, 451–453.

Нового Кодаку вони абсолютно чесно поділилися з полковником Ф. Сьомаком. Проте тут Т. Крутю не пощастило — його заарештував отаман Левушківського куреня М. Замковський. Цілком можливо, гайдамака потрапив під гарячу руку, адже щойно в Замковського забрали трьох коней, проданих йому іншим гайдамацьким загоном[44].

Російське керівництво, особливо прикордонне із Запоріжжям, мало уявлення про Новий і Старий Кодаки як один із центрів гайдамаччини. Комендант фортеці Св. Єлизавети Муравйов у 1759 р. писав кошовому Білицькому: «Гайдамаки пребывают не инде где, как по зимовниках и в Кодаках пристанище и пищу имеют, а тамошние жители... принимая их с воровскими пожитками, обще оными корыстуются и под видом добрых людей их содержат»[45]. До цього російський офіцер додавав звинувачення в постачанні гайдамакам зброї та пороху.

Ділянка шляху від Переволочни (або Кременчука) до Нового Кодаку користувалася великою популярністю між розбійниками. Наприклад, улітку 1689 р. гетьман І. Мазепа вимушений був відряджати команди з гарматним осавулом Полтавського полку Г. Рудяшком та компанійським осавулом І. Рубаном для боротьби з ватагами, що вільно почувалися в околицях Кодаку. Результат був незначний — затримали діда-пасічника[46]. Особливо полюбляли розбійники Вовчі байраки. Саме тут зазнала нападу в липні 1749 р. купецька валка О. Іванова, в якій з вантажем горілки йшов служитель військового товариша А. Трусевича — С. Малишевський. Цікаво, що в цьому випадку нападники скорше куражилися — вони забирали не весь вантаж, а лише дві куфи горілки, проте з інших надпивали. С. Малишевський захищав товар, проте його лише поранили — і це при тому, що нападників упізнали. Скаргу С. Малишевського до Коша підтримали кодачани І. Дон

[44] Архів Коша... — Т. 3. — С. 741–742.
[45] Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 144.
[46] Листи Івана Мазепи. 1687–1691. / Упоряд. та авт. передм. В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1. — С. 339.

та М. Джим, які найнялися фірманами до цієї купецької валки[47]. Самостійно ганявся за розбійниками, які пограбували київського купця, полковник В. Зленко у 1747 р. Цікаво, що справедливою винагородою за власні зусилля старшина вважав речі, забрані в одного зі злодіїв[48].

«Полювали» розбійники і на лівобережних шляхах, що йшли на Кодацький перевіз. Але купці чекали на небезпеку і здатні були чинити опір. Наприклад, валка полтавця Й. Павленка в урочищі Чаплинці зазнала нападу. Проте розбійники нічого не досягли, а двоє з них — козаки І. Моцний та В. Головко — потрапили до купецьких рук. Доїхавши до перевозу, Й. Павленко здав винних січовиків курінним отаманам, які доправили їх до Нового Кодаку. Тут на допиті з'ясувалося, що ватага вже встигла «відзначитися» — у мешканця Кам'янки-Лівобережної Г. Нечита відбили шість коней[49].

Діставалося іноді й козацьким зимівникам. Наприклад, 1754 р. неподалік Нового Кодаку розбійники пограбували зимівник І. Гараджі, на що він скаржився до паланки. Але масштабів епідемії такі явища набували під час масових заворушень. Незадоволена сірома хвилювалася весь 1768 р., а в грудні на Січі спалахнуло повстання — кошовий П. Калнишевський врятувався дивом. У лютому 1769 р. кодацький полковник Й. Калнишевський доповідав у Кіш, що на території паланки неспокійно, гайдамаки грабують зимівники, забирають худобу і не слухаються наказів полковника[50].

Невдоволення не вщухало протягом усієї Російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Переважно воно проявлялось у фронтових козацьких командах, але відгомін доходив і до паланок. У листопаді 1773 р. Б. Швець, що був з іншими козаками в гостях у перевізника в Новому Кодаку, говорив про близьке повстання і обі-

---

47 ЦДІАУК. — Ф. 51. — Спр. 9779. — Арк. 1–1зв.
48 ДАДО. — Ф. 229. — Спр. 43. — Арк. 50–50зв.
49 Архів Коша... — Т. 3. — С. 653–655.
50 Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 377–378, 400.

цяв «панов вибиватимем». Так було не тільки на правобережжі Дніпра. В 1774–1775 рр. Стара Самарь була фактично заблокована регулярними військами — очікували заворушень, спровокованих одним з полковників О. Пугачова — Василем Злим (Журбою)[51].

Докладніше про взаємини з російськими військовиками виклад піде нижче, але тут доречно зупинитися на механізмі розслідування злочинів, призвідцями яких найчастіше ставали вояки залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу. Найчастіше йшлося про крадіжку або розбій. Іноді злочинців хапали «на гарячому». Наприклад, 14 лютого 1758 р. козаки затримали під час спроби крадіжки худоби в Лоц-Кам'янці солдата А. Єніна. Кодацький полковник відіслав злочинця до старшого російського офіцера — командира Старосамарського ретраншементу полковника Єршова. Після цього поручник Зеленін, командир Лоц-Кам'янського ретраншементу, почав погрожувати козакові Метлинському, який передав крадія до паланки. Метлинський вимушений був виїхати до Нового Кодаку. Відпущений же А. Єнін з іще двома солдатами знову прийшов на обійстя Метлинського і забрав тут куфу пшениці. Їх перейняли двоє козаків, але солдати, відчуваючи безкарність та кількісну перевагу, одному зламали руку, а іншого добряче побили. На додачу Єнін за кілька годин побив хлопчика — сина одного з лоц-кам'янських козаків, які намагалися його затримати.

Час від часу полковникові доводилося діяти швидко, щоб розслідувати злочин по теплому сліду. С. Христич, мешканець Нового Кодаку, мав хутір у Розсохуватому байраку. Зранку 12 грудня 1757 р. працівники, що наймитували в нього, повідомили про розбійний напад і господар одразу звернувся до полковника: «…какъ-де ему, Христичу, служители о томъ донесли, то он у него, полковника, просил команды для осъвидетелствования и вивода следа, почему-де он, полковникъ, есаула полковаго коидацкого посылал с командою, и с темъ есауломъ со ободимыми следомъ до-

51 Там само. — С. 410–411.

ехали по колесамъ и кованымъ лошедямъ к Каменскому реитроженменту».

При цьому кам'янський отаман П. Різник, який брав у цьому участь, чітко зафіксував наявність як самого сліду, так і проса, яке постійно сипалося з лантухів. Російський офіцер не тільки не повернув вкрадене, а ще й кілька разів ударив у голову та загрожував батогами С. Христичу за наполегливість в обстоюванні своїх прав[52].

Окремою сторінкою діяльності старшини Кодацької паланки були природоохоронні, насамперед лісоохоронні, заходи. З початку 1760-х рр. кодацькі полковники доволі регулярно зверталися до Коша, інформуючи про нищення байрачних лісів уздовж Самоткані мешканцями Пушкарівки та інших сіл, належних до Новослобідського полку. Вирубки мали хижацький характер — забирали не тільки сухе дерево на дрова, а й добрий будівельний ліс. Доходило до того, що в деяких місцях навіть не лишилося пнів і нічого не свідчило про те, що нещодавно тут стояв ліс. На території Кодацької паланки живе дерево без дозволу Коша рубати не вільно було, до того ж для нагляду в січні 1762 р. полковник утворив спеціальну команду[53].

Щоб якось виправити становище певна територія оголошувалася заповідною. Так сталося наприкінці 1764 р. з Монастирським островом, на якому, як написано в ордері Коша, «не боячися кари Божої», люди рубали не тільки звичайне, а й плодове дерево, яке щороку на користь громади давало плоди. Тому писареві і осавулові Кодацької паланки Січ наказала оголосити острів забороненим не тільки для порубів, а і взагалі для в'їзду, щоб ліси трохи відновилися[54]. Могли діяти заборони для новопоселенців —

[52] ДАДО. — Ф. 229. — Спр. 35. — Арк. 55–57, 61, 76, 85зв., 92–93, 104–105.

[53] Лащенко Х. Проблема лісокористування на Запоріжжі в світлі документів архіву Коша // Південна Україна. — № 2 (1996). — С. 103.

[54] Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 150; Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. — С. 72.

у 1774 р. Кіш наказав кодацькому полковникові не допускати в байраки волохів, бо ті рубають ліс на продаж нещадно[55].

Кіш доволі часто давав білети на право використання землі за умови збереження і збільшення кількості наявних лісів. Наприклад, під час візиту П. Калнишевського до Нового Кодаку в 1772 р., кошовому поскаржився старокодацький мешканець Ф. Шаповал, що острівець Демека (нижче від Старого Кодаку) геть спустошений. Отже, бачимо традиційну картину порушення правил Січі, коли на дрова рубають живе дерево, разом із плодовим. Кіш доручив самому Ф. Шаповалу доглядати острів, при цьому він так само, як і інші, не мав права взагалі рубати дерево на Демеці[56].

Загалом січова влада намагалася не залишати заліснені місцини без догляду. На початку 1775 р. козак М. Швець перейшов з Нового Кодаку мешкати у власний зимівник. Відтепер він не міг доглядати байрак біля Кохані́вщини, там де балки Крива і Росоховата. Відтак цей байрак доручили пильнувати новокодацькому священникові С. Чемерису, який мав дбати про збільшення кількості лісу[57].

Місцеві можновладці були людьми різними, і прикростей населенню чинили не менше, аніж добра. Зі старосамарських сотників своїми зловживаннями і свавіллям вирізнявся І. Березань[58]. Це твердження неважко проілюструвати. 1757 р. мешканець Старої Самарі К. Баксарай, якого допік сотник, переселився до центру Самарської паланки — Самарчика. Спроба ж забрати своє майно обернулася арештом не тільки самого Клима, але і його сина. Козакові вдалося втекти і розлючений І. Березань забрав собі весь вирощений К. Баксараєм хліб і вола[59]. Так поводив себе сотник не тільки стосовно пересічного мешканця. Колишній писар староса-

55 Олійник О. Запорозький зимівник часів... — С. 80.

56 Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 150.

57 Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії запорозького козацтва в зібранні рукописів Одеського товариства історії і старожитностей // Український археографічний щорічник. — Вип. 8–9. — С. 616.

58 Кузик Т. Відомість про залінійні... — С. 32.

59 Архів Коша... — Т. 3. — С. 306.

марської сотні Д. Лелітка, який переселився до Самарчика, не міг отримати гроші за службу та витрати — І. Березань просто не вважав за потрібне їх видавати[60]. Скаржилися мешканці Старої Самарі на утиски і городового отамана Федора Байрака, і Кіш, після переходу цього поселення під січову юрисдикцію, розпочав слідство у справі[61].

Цікава історія пов'язана з городовим отаманом Нового Кодаку в 1754 р. Н. Пластуном. Його зловживання вийшли на світ Божий випадково — Кіш за наполяганням гетьмана К. Розумовського вимушений був провести перепис населення в північних паланках. У лютому 1754 р. до Нового Кодаку прибули січові уповноважені І. Домонтович та І. Чугуївець. Результати сильно здивували ревізорів — у місті раптом з'явилося понад 100 додаткових дворів! Розмови з місцевими козаками і посполитими показали, що Н. Пластун спирався на підтримку заможних «стариків», обійстя яких він приховав від оподаткування. З частини ж необлікованих дворів податки збирали, а до січової скарбниці не доходили. При цьому отаман постійно збирав з населення гроші на «росходы городовие», але ці витрати робив на борг, не сплачуючи крамарям за взяте для міських потреб[62]. Результати розпочатого слідства невідомі, проте ім'я Н. Пластуна як городового отамана більше не трапляється.

Паралельно з козацькою владою на теренах міста діяла і російська. Виникнення Новобогородицької фортеці передбачало створення певної системи керування. До фортеці призначався воєвода, якому підлягав доволі значний штат чиновників — дяк, піддячий, аптекар, цілувальник тощо.[63]

У XVIII ст. гарнізон Старосамарського ретраншементу очолювали переважно секунд-майори ландміліцьких полків, розташованих на Українській лінії. Проте згадки про двох підполковників та

[60] Там само. — С. 303–305.
[61] Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. — С. 265.
[62] Архів Коша... — Т. 3. — С. 111.
[63] Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. –К., 1991. — Т. 3. — С. 49.

одного капітана не дозволяють вести мову про жорстку обумовленість звання для цієї посади. Також у двох випадках спостерігаємо отримання комендантом чергового звання — прем'єр-майора. Початок та середина 1740-х рр., коли Старосамарський ретраншемент перебував у підлеглому становищі відносно Усть-Самарського, дають нам невисокі звання його командирів — на рівні підпоручника та поручника.

Старосамарський ретраншемент став певним центром російської військової присутності на півночі Вольностей Війська Запорозького Низового з 1750-х рр. Цю присутність втілювала т. зв. трисотенна нижньодніпровська команда[64], загальний командир якої — комендант Старосамарського ретраншементу. Крім самого гарнізону Старої Самарі, в його підпорядкуванні перебували залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу, Кодацького, Сокільського та Біркутського редутів[65].

Бюрократичний бік діяльності коменданта забезпечувала канцелярія «Старосамарського ретраншементу гарнізонних справ»[66]. Дисципліну допомагала підтримувати наявність гауптвахти[67]. Для лікування хворих функціював лазарет[68]. При закладі для хворих була лазня, яких парили тут з використанням березових дрів[69]. Солдати мешкали в казармах, кожна з яких була призначена для певної роти[70].

У сфері впливу Старосамарського ретраншементу, як уже зазначено вище, перебували ще кілька фортифікаційних споруд. Передусім варто згадати Лоц-Кам'янський ретраншемент, розташований на теренах сучасного м. Дніпра. Ретраншемент мав артилерію. В

[64] ДАДО. — Ф. 229. — Спр. 35. — Арк. 33; Спр. 64. — Арк. 1; Спр. 100. — Арк. 102.
[65] Там само. — Спр. 100. — Арк. 84.
[66] Там само. — Спр. 100. — Арк. 17; спр.128. — Арк. 3, 31.
[67] Там само. — Спр. 109. — Арк. 188.
[68] Там само. — Спр. 194. — Арк. 2.
[69] Там само. — Спр. 168. — Арк. 155.
[70] Там само. — Спр. 29. — Арк. 77.

ньому діяла церква святих мучеників Бориса та Гліба. Ймовірно, це була полкова церква одного з ландміліцьких полків. Церква обслуговувала потреби як залоги, так і місцевого населення. Постійного священника тут не було, гроші на церковні потреби були в руках коменданта, який проводив закупівлі церковного вина, ладану тощо. Титарем був місцевий мешканець. Гарнізон очолював офіцер і складався він з ландміліціонерів та гетьманців[71].

До юрисдикції Старосамарського ретраншементу належали також три редути — Кодацький (проти Нового Кодаку, в Кам'янці Лівобережній), Біркутський та Сокільський. Кодацький з-поміж цих укріплень був найважливіший, бо дозволяв контролювати перевіз через Дніпро. Як коменданти Кодацького редуту, в документах згадувалися поручник Сєрков (1755)[72], поручник М. Кулебякін (1758)[73], підпоручник Литвинов (1768)[74].

Важливе ще питання про церковне життя в запорозьких поселеннях на теренах сучасного м. Дніпра. Наявність/відсутність сталої мережі церков — один зі складників, які впливають на розуміння того, чи справді сучасне Дніпро виникло на основі розвитку системи поселень козацького часу. Питання про час заснування першої церкви на теренах сучасного міста Дніпра поки що неможливо розв'язати однозначно. Д. Яворницькому належить припущення, що найдавніша церква в Запорозьких Вольностях постала на території Старої Самарі[75]. Така гіпотеза виглядає цілком обґрунтованою.

Наступна за хронологією православна церква — храм Святого Миколая в Новому Кодаку. М. Корж згадував про наявність тут храму ще за польських часів[76], а Д. Яворницький, слідом за

[71] Там само. — Спр. 35. — Арк. 55зв., 72.
[72] Там само. — Спр. 40. — Арк. 26.
[73] Там само. — Спр. 35. — Арк. 89.
[74] Там само. — Спр. 100. — Арк. 124.
[75] Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 263.
[76] Корж Н. Устное повествование... — С. 336.

Ф. Макаревським, датував її появу 1645 р. [77] У Старому Кодаку, який мав бути не тільки воєнним форпостом Польщі, а й опорою колонізаційних процесів, діяв домініканський монастир[78]. Згадка про нього є в оповіді про долю кодацької залоги, що, після того як капітулювала, зазнала різноманітних прикростей. Зокрема, дружина Б. Хмельницького Олена віддала кліріка з цього монастиря одному чигиринському священникові для обміну на його сина, захопленого колись у полон татарами.

Православна церква в ім'я архістратига Михаїла постала у Старому Кодаку в 1656 р. Це був похідний храм для берегової сторожі оселених Кошем козаків-лоцманів, у якому служив ієромонах Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря[79]. Зміни у статусі Старої Самарі, «переформатованої» в 1688 р. на російську Новобогородицьку фортецю, призвели до появи на її території храму Покрови Пресвятої Богородиці[80]. У січовиків був дуже популярний саме культ Покрови і тому цілком вірогідним виглядає не заснування нової церкви, а продовження життя старої.

За ініціативою начальника січових церков ієромонаха П. Маркевича у другій половині 1730-х рр. у Старому Кодаку збудовано дерев'яну церкву, яка з 1748 р. мала статус постійної, а не похідної. Трохи раніше, вже 1745 р., існувала церква Преображення Господнього в Кам'янці-Лівобережній, навпроти Нового Кодаку[81]. Ця заможна слобода, яка розташувалася з лівого берега Дніпра біля Кодацького перевозу, могла дозволити собі гарний храм, кти-

---

[77] Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 275.

[78] Мицик Ю. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. — Д., 1997.– С. 142, Старостін В. Столиця степового краю. — Д., 2004. — С. 18.

[79] Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий (Макаревский). — Д., 2000. — С. 180, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 265.

[80] Бінкевич В., Камеко В. Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: Краєзнавчий нарис. — Д., 2000. — С. 85.

[81] Лиман І. Церква в духовному світі запорозького козацтва. — Запоріжжя, 1997. — С. 55, 58.

тором якого став М. Сідельник[82]. Сучасники писали, що Преображенська церква «как снесарско гарно отделана, так и малярско иконами богато украшена»[83]. Інші громади намагалися не відставати. 1759 р. ктитори старосамарської церкви Гаврило Безпалько та Іван Козачина «приговорили магистра снисарско робыт и ізмаліоват майстат в церков». Попри різноманітні перешкоди, ктитори намагалися довести справу до кінця[84].

Вже 1774 р., перед ліквідацією Запорозької Січі, майстри вивели в Половиці Успенську церкву[85]. Але не завжди йшлося про таку приємну річ, як побудова нової церкви. Її треба було підновлювати — така проблема стояла перед старосамарцями наприкінці 1760-х рр. Ще прикріша пригода спіткала громаду Кам’янки-Лівобережної — їхній храм 9 червня 1768 р. згорів. До села перевезли похідну церкву з Кальміуської паланки, яку в будь-якому разі треба було перемістити через початок війни і татарську небезпеку. 1772 р. кам’янці звернулися до Коша по дозвіл відбудувати церкву і коли отримали відповідні документи, розпочали роботу 21 липня 1773 р. [86]

Одна з ознак, яка дозволяє визначити величину парафії, коли нема чіткого бюрократичного обліку, — кількість священників. Найменше число святих отців мав старосамарський Покровський храм. Офіційні документи стосовно причту в 1704–1707 рр. містять дані про одного священника, дяка, паламаря та просвирницю, з яких складався персонал церкви[87]. Водночас купчий документ 1706 р. засвідчили два священники[88].

---

[82] Архів Коша... — Т. 4. — С.401.

[83] Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 280.

[84] Архів Коша... — Т. 3. — С. 380.

[85] Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 290.

[86] Лиман І. Церква в духовному світі... — С. 55, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 280.

[87] Векленко В., Мигулев А., Малов А. Документы фонда 229 (Малороссийский приказ) к истории Богородицкой крепости // Заповідна Хортиця. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам’ятках та музейній практиці». — Запоріжжя, 2011. — С. 3–7.

[88] ЦДІАУК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9333. — Арк. 274 зв.

У добу Нової Січі переважно знаходимо відомості про наявність тут одного священника. Перша згадка про двох парохів (І. Гамалію та С. Ластовицького) припадає на 1766 р.[89], але з грудня 1771 р., коли один зі священників умер, знову служив лише І. Гамалія[90]. Численнішою була парафія Кам'янки Лівобережної, яка вимагала уваги чотирьох попів та двох дияконів. Д. Яворницький відносить таку кількість кліру вже до середини XVIII ст.[91] Сповідна книга Старокодацького хрестового намісництва підтверджує ці дані, вказуючи на шість обійсть, які належали духовному стану в цьому селі[92].

Для Старого Кодаку маємо згадку про священника Тимофія 1753 р., але це не означає, що в цей рік усі духовні потреби мешканців задовольняв тільки він. З 1767 р. можемо впевнено стверджувати про трьох священників, до яких 1772 р. додався четвертий, висвячений з дияконів[93].

Найбільший клір мала Миколаївська церква Нового Кодаку. Невідомо, якою була кількість священників у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Збільшення кількості священників фіксується документами з серпня 1747 р., коли замість І. Терпила на парафію Кіш поставив К. Пилипова та І. Зеленського, зятя І. Терпила[94]. Стрімке зростання кадрів священнослужителів бачимо у 1760–1770-х рр. 1753 р. (реально раніше, але документ датовано цим часом) та 1761 р. храм мав трьох священників[95].

---

89 Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової намісниї як джерело до вивчення історії поселень Вольностей військових // Січеславський альманах. — Вип. 2. — Д., 2006. — С. 22.

90 Яворницький Д. До історії степової України. — С. 30, 43.

91 Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 280

92 Гісцова Л. Сповідна книга...– С. 25

93 Феодосий (Макаревский) Материалы... — С. 95, 181.

94 Архів Коша ... — Т. 1. — С. 120.

95 Архів Коша... — Т. 4. — С. 401; Кузик Т. Між храмом і базаром: конфлікт новокодацьких священників // Фронтири міста. — Д., 2016. — № 5. — С. 148–162; Гісцова Л. Сповідна книга...– С. 20.

Надалі спостерігаємо помітну позитивну динаміку: 1768 — 4, 1770 — 5, 1771 — 6, 1773 — 7 святих отців[96].

Власне така кількість кліру (додаймо на 1773 р. ще 4 дияконів) пояснювалася тим, що компетенція новокодацької церкви виходила далеко за межі самого міста й охоплювала територію паланки, на якій не було власних церков. Зимівники, населення яких належало до Миколаївської парафії, на початку 1770-х рр. простяглися від Ненаситецького порогу на півдні до Романкового і Кам'янки на півночі.

Миколаївська церква виступає як соборна з 1750 р.[97] Дальший етап у розбудові Нового Кодаку, як центру церковного керування, пов'язаний із заснуванням Старокодацького хрестового намісництва. Хрестове намісництво передбачало виведення певної території з-під юрисдикції протопопа і пряме підпорядкування митрополитові Київському та консисторії. В нашому випадку йшлося про дві найзаселеніші паланки Війська Запорозького — Кодацьку та Самарську. Причиною створення такого намісництва, найпевніше, було бажання послабити вплив начальника січових церков та Коша на ці території, але мета ця не реалізувалася[98].

До компетенції Старокодацького хрестового намісництва входив контроль за виконанням розпоряджень митрополита, розв'язання суперечок між духівництвом та участь у розв'язанні конфліктів між козаками і священниками, нагляд за процедурою заснування церков, інформування митрополита про стан церковних справ у підвідомчих паланках. Досі залишається нез'ясованою причина назви правління — Старокодацьке. В Старому Кодаку воно ніколи (скільки нам відомо) не перебувало. С. Андрієв, новокодацький священник, очолював хрестове намісництво в 1761–

96 Архів Коша... — Т. 1. — С.275.

97 Феодосий (Макаревский) Материалы... — С. 134, Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 275.

98 Архів Коша... — Т. 4. — С.759, Кузьмук О. Начальники січових церков // Український археографічний щорічник. — Вип. 8–9. — С. 569.

1767 рр.[99] До юрисдикції С. Андрієва належали храми дев'ятьох населених пунктів: Нового Кодаку (церква Св. Миколая), Старого Кодаку (Св. Михаїла), Старої Самарі (Покрови Пресвятої Богородиці), Самарчика (Живоначальної Трійці), Кам'янки Лівобережної (Преображення Господнього), Данилівки (Покрови Пресвятої Богородиці), Курилівки (Великомученика Георгія), Кам'янського (Різдва Пресвятої Богородиці), Романкового (Успіння Пресвятої Богородиці)[100].

Матеріальне забезпечення С. Андрієва залежало від Запорозької Січі. Намісник писав до Коша, що велика кількість адміністративних клопотів не дозволяє йому служити в Новокодацькій церкві нарівні з іншими трьома священниками і просив увільнити його від такої роботи (за винятком святкових та урочистих літургій). Прибутки ж він хотів отримувати, як і раніше, бо іншого джерела надходжень не мав[101].

Вирішальний вплив на призначення священників мали парафіяни і Кіш. Прикладом може слугувати справа про призначення шостого священника до Новокодацької церкви. Наявні там священники обрали кандидатуру письменного козака, який мав досвід служби в січовій канцелярії, Кіндрата Сіверського. Далі його кандидатуру розглянули парафіяни і паланкова старшина і згодом надіслали подання Кошеві. Дальшим кроком стало звернення кошового до Київського митрополита. Очевидно, відповідну довідку про майбутнього священника мав приготувати і хрестовий намісник[102].

Кадрове питання розв'язували хрестові намісники, зокрема новокодацький священник С. Андрієв, тільки за погодженням із

---

99 Архів Коша... — Т. 4. — С. 759.

100 Гісцова Л. Сповідна книга... — С. 21–22.

101 Кузьмук О. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. — К., 2006. — С. 126.

102 Феодосий (Макаревский) Материалы... — С. 134–135, Яворницький Д. До історії степової України. — С. 50.

Кошем. У грудні 1761 р. військова старшина відсторонила від служіння в церкві Різдва Богородиці в Кам'янському Власія Нестерова та Дем'яна Іванова, наказавши їм шукати хліба поза межами Вольностей. Саме за вказівкою Коша С. Андрієв призначив до служби в цій церкві новокодацького ієрея Артемія та романківського І. Щербину[103]. Проте, коли йшлося про дотримання власне церковних правил, той самий С. Андрієв міг бути вимогливим і наполегливим. Наприклад, він зайшов у конфлікт з кодацьким і самарським полковниками, які видавали так звані вінечні пам'ятки — документи, що засвідчують можливість людини взяти церковний шлюб. Неувага полковників до цих посвідок призводила до двоєженства, з чим і боровся старокодацький намісник. За наказом Коша, полковники почали надсилати спраглих шлюбу претендентів до Нового Кодаку до отця Стефана Андрієва і вже тільки він ухвалював остаточний вердикт[104].

Запорожці не мали великого пієтету перед формальним дотриманням канонів, проте часто виявляли повагу до духу православ'я, незрозумілу мешканцям «цивілізованіших» країв. Вражає випадок, який трапився на початку Великого посту 1762 р. в Новому Кодаку. Полковник заарештував за підозрою в убивстві молодиків. Але йому муляла очі невідповідність між духом очищення посту та змістом справи. Кіш підтримав старшину і наказав відкласти слідство до закінчення пісних днів, при цьому підозрюваних відпустили додому на поруки батьків[105].

Траплялося чимало випадків дарування для храму цінних речей. Наприклад, козак Полтавського куреня Г. Губа, який був Кодацьким полковником у 1746 р., вже після відставки подарував Миколаївській церкві Євангеліє, вручивши її священникам І. Терпилу та його зятю І. Васильову[106].

---

[103] Архів Коша... — Т. 4. — С. 401.

[104] Архів Коша... — Т. 4. — С. 399–400.

[105] Лиман І. Особливості релігійності запорозьких козаків. — С. 81.

[106] Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного музею ім. Д. І. Яворницького: каталог. — Д., 2016. — С. 43.

З усіх церков на теренах сучасного Дніпра найвідомішою у Вольностях була новокодацька Миколаївська. Іноді увага до неї поширювалася внаслідок несприятливих обставин. 1760 р. з Самари запорозькими теренами ширилася пошесть; одним із засобів боротьби виступала молитва, причому про це просив сам кошовий отаман. А що Св. Миколай в народній уяві має і «лікарсько-рятувальну» функцію, то великі маси козаків відбували прощу до Нового Кодаку, щоб помолитися в місцевому храмі[107].

Найбільше для слави новокодацького храму прислужилася ікона Божої матері. Початок поклоніння саме цій іконі поклали січовики ще 1739 р., коли своє щасливе повернення з-під Перекопу пов'язували з молитвами до образу з Миколаївської церкви. Надалі уявлення про чудотворність ікони ширилося Запорозькими Вольностями, і до Нового Кодаку потягнулися люди, які прагнули зцілення. Біля образу чіпляли підвіску із зображенням тієї частини тіла, що мала одужати. Проте ікона не була лише «лікувальною».

Гайдамаки перед виправою зверталися до неї, зафіксовано також молитви запорожців до Богородиці Новокодацької після Коліївщини 1768 р. 1770 р. чутки про чудодійність образу набули такого поширення у Вольностях, що кошовий отаман П. Калнишевський наказав перенести її в новий кіот, і за власні гроші зробив їй ризу. Таке поклоніння не дозволялося без офіційної санкції вищої духовної влади, але Кіш просто заборонив Старокодацькому намісникові Г. Порохні інформувати митрополита, вважаючи, що те, про що митрополит не знає, його не хвилює. Лише після ліквідації Січі образ Божої матері винесли з окремого кіоту і поставили серед інших образів, що викликало хвилю обурення в Новому Кодаку[108]. Про популярність цієї ікони можуть свідчити дві прощі до неї, які відбув П. Калнишевський у 1772 і 1774 рр.[109]

---

[107] Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 87.

[108] Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 414; Лиман І. Особливості релігійності запорозьких козаків. — С. 83

[109] Кузьмук О. «Козацьке благочестя»... — С. 99.

Традиційно біля церкви розташовувався цвинтар. Археологи ДНУ станом на 2010 р. дослідили 14 поховань на такому цвинтарі у Старій Самарі, що дозволяє уявити його вигляд. Могили розташовувалися рядами, зверху їх перекривали обпаленими дошками. Одна з досліджених могили — склеп, у якому містяться дві труни — дорослого та дитини. Професор І. Ковальова пише також про кілька кримінальних (за способом поховання) захоронень на території фортеці. Вражають знайдені кістяки жінки та дитини-немовляти, які були знайдені в ямі. Схоже поховання дівчини 14–16 років виявлено під стіною одного з житлових будинків. Справді, недотримання ритуалу свідчить, найпевніше, про прагнення приховати факт смерті або злочин[110].

Завдяки обліковим документам, можемо проаналізувати склад духівництва в міських церквах на початок 1772 р. Найчастіше вакансії заповнювали козаки або старшини. Наприклад, у Старому Кодаку і дяки, і священники перед посвяченням не цуралися шаблі. У Старій Самарі до таких належав лише дяк Ф. Данилов, а от Новий Кодак знав і двох колишніх старшин — А. Іоанова та С. Малишевича, і козаків — П. Біличенка, С. Коркодила, М. Сутулу. Навіть паламар М. Свічадко походив із запорожців. Проте вистачало й вихідців із духовного стану. До таких належали І. Гамалія, В. Олексієв, Ф. Хомич, а І. Бистрицький міг похвалитися батьком-протопопом. Для селянина найімовірнішою була посада паламаря. Це і П. Матвієв (Кам’янка-Лівобережна), і Я. Цап (Старий Кодак), і Ф. Волошин (Стара Самарь).

Крім місцевих, були серед наших священників вихідці з Полтавщини та Миргородщини, а дияконом у Самарчику став уродженець Нового Кодаку П. Терпило. Цим контакти не обмежувалися. Наприклад, донька самарчицького ієрея І.Михайлова (до речі, та-

---

110 Ковальова І. Некрополі козацької Самарі — Богородицької фортеці // Наддніпрянська Україна: історичні події, процеси, постаті. — Вип. 8. — Д., 2010. — С. 393 396.

кож новокодачанина) взяла шлюб із дяком Миколаївської церкви І. Бардадимом і залишилася жити в рідному місті[111].

Контакти між січовиками, мешканцями різних слобід становили скорше правило, аніж виняток — запорозьке населення було динамічне. Прямий свідок таких контактів — дарунки для церков. Наприклад, у Старому Кодаку серед церковних речей був ковчег, презентований Семеном Бардадимом у 1761 р.[112] До карнаухівської церкви Євангеліє подарував так само новокодачанин Іван Різниченко.

Чимало дарували новокодацькій церкві й січові достойники. Срібні шати для ікони Богоматері були зроблені за наказом кошового отамана П. Калнишевського. Від військових суддів — колишнього Г. Лабуровського та чинного на час дарунку М. Косапа — храм отримав, відповідно, ікону Святого Миколая у срібній оправі та Євангеліє. Таких благодійних надходжень було чимало, лише встановити, звідки добродійник, рідко коли можливо, бо вказувався курінь козака, а не місце його мешкання[113]. Не шкодували для рідної церкви і свої — чи то мешканець Старого Кодаку Івахно, від якого Михайлівська церква отримала богослужебну книгу, чи то кодацький полковник С. Блакитний, який не пошкодував для Миколаївського храму 1 000 червінців[114]. Запорожці не були скнарами і стосовно немісцевих священників — лише в Новому Кодаку протоієрей решетилівської Свято-Успенської церкви І. Златоржевський зібрав 30 крб[115].

Священство міста було різне за віком та сімейним станом. 1772 р. найстаршим серед ієреїв виявився 48-річний М. Лук'янов. Здебільшого священники мали від 30 до 40 років. У родині зазвичай підростало одне-двоє дітей, хоча були й бездітні. Виня-

---

111 Яворницький Д. До історії степової України. — С. 28–35.
112 Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 277.
113 Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 275–277.
114 Кочергін І. Козацький період в історії міста Дніпропетровська. — С. 180.
115 Лиман І. Церква в духовному світі...– С. 18.

ток становить родина «патріарха» зі Старого Кодаку М. Лук'янова, якому дружина подарувала аж семеро дітей[116].

Церква і церковнослужителі становили своєрідну вісь, навколо якої оберталося духовно-культурне життя. Не варто їх ідеалізувати — двоє новокодацьких ієреїв, С. Малишевич і Є. Іванов побилися і полаялися на Різдво 1774 р.[117] Ще прикріший для ієреїв наших церков факт містить документ з архіву, де Кіш прямо наказує новокодацьким священникам припиняти практику, за якої вони змінюють один одного на робочому місці, і, відповідно, кожного тижня в Новому Кодаку працює лише один ієрей. Це призводило до того, що немовлята могли померти без християнських обрядів, навіть без хрещення, бо в такому великому місті неможливо впоратися самотужки. Відповідно, Кіш наказав нести «в ономъ городѣ» служіння щонайменше двом священникам[118].

Гострий конфлікт стався в Новому Кодаку 1747 р., про що пише Т. Кузик. Тоді Кіш наказав священникові І. Терпилу покинути парафію, до того ж кодацький полковник О. Лелек погрожував тягнути його за волосся та бороду через ринок аж до самого перевозу. Служити в Миколаївській церкві стали К. Пилипов, який перед тим допомагав І. Терпилу, та І. Зеленський, зять колишнього священника. Цікаво, що процес відсторонення від парафії стартував після доносу К. Пилипова. Бідолашний священник утік до Усть-Самарського ретраншементу, де став настоятелем церкви Бориса та Гліба. При цьому комендант укріплення С. Шатохін не міг натішитися з моральних якостей панотця Іоанна.

Проте І. Терпило не покинув спроб повернутися на парафію Нового Кодаку і влітку 1748 р. зі своїм зятем І. Зеленським вирушив на Січ. І тут у К. Пилипова здали нерви — він напав на двір, де мешкали І. Зеленський зі своєю дружиною, донькою І. Терпила, побив жінку, грубо вилаяв її та її батька. Така поведінка явно

[116] Яворницький Д. До історії степової України. — С. 28–35.
[117] Кузик Т., Хмарський Т. Документи з історії... — С. 614.
[118] ДАДО. — Ф. 229. — Спр. 203. — Арк. 56–56 зв.

розгнівала терпеливих мешканців Нового Кодаку. Вони дали свідчення проти К. Пилипова, а дяк О. Григор’єв розписав поведінку цього ієрея, що здатен був заснути біля вівтаря, гуляти ночами з музиками, вдягати на голову жіночий очіпок і, прихопивши для компанії школярів, влаштовувати походеньки новокодацьким базаром. Особливо вразила дяка його звичка «Корову у воза запрягати і по городу їздити…»[119].

Але саме на церкві і, зокрема, нехай і таких священнослужителях стояла тодішня освіта. Центром, звісно, була січова школа, яка нараховувала до 80 учнів і вчила одночасно і наук, і військового мистецтва[120]. Поза тим при парафіях існували свої школи, при цьому зазвичай з одного боку церкви розташовувався невеликий шпиталь, а з іншого — шкільне приміщення[121]. Такі школи були і в козацьких слободах на терені міста — про це свідчить, наприклад, біографія Старокодацького хрестового намісника Г. Порохні[122].

1753 р. функціонувала школа в Старому Кодаку. З Мотронинського монастиря на Січ саме цього року прибув ієромонах Сазонський. Крім інших завдань, він мав забрати в старокодацького мешканця Д. Драбини борг за виведення його з полону. За час його мандрівок із Січі вже поїхали інші ченці Мотронинського монастиря, а сам ієромонах не ризикнув іти на Чигиринщину. З ласки священника старокодацької Михайлівської церкви Тимофія він залишився служити в цьому храмі, а мешкав у приміщенні школи, у дяка Мазія[123].

Без кліру не могли обійтися урочистості — не тільки молебні, а й прибуття до Нового Кодаку кошового. Всі священники зустрічали його біля фортечної брами, проводили служби та й, врешті, частували січову старшину, влаштовували співи для високих гостей[124].

[119] Кузик Т. Між храмом і базаром… — С. 148–162.
[120] Українське козацтво: Мала енциклопедія. — С. 659–660.
[121] Феодосий (Макаревский) Материалы... — С. 83.
[122] Історія міста Дніпропетровська. — С. 74.
[123] Архів Коша...– Т. 4. — С. 721.
[124] Скальковський А. Історія Нової Січі... — С. 122–127.

Підсумовуючи, зазначу, що на теренах сучасного міста Дніпра у XVI–XVIII ст. переважно природним чином сформувалася система поселень. З-поміж них Стара Самарь і Новий Кодак були важливими адміністративними та судовими центрами, які мали помітні відмінності. Стара Самарь формально виступала сотенним містом, проте сотенна юрисдикція обмежувалася переважно мешканцями самого сотенного центру — це стосується як адміністративних, так і судових функцій. Звуження компетенції старосамарського сотника відбулося завдяки позиції Коша, який активно захищав своє право на спірні з Полтавським полком землі. Натомість Новий Кодак як адміністративний і судовий центр розвивався в доволі комфортних умовах. У другій половині XVIII ст. частина території Кодацької паланки, внаслідок утворення Новосербії та Новослобідського полку, була втрачена, але така втрата не була смертельною. Новий Кодак виступав центром судочинства першої інстанції для місцевого (як козацького, так і посполитого) населення, а також для подорожніх. Адміністративні повноваження паланкового полковника охоплювали фактично всі сфери життя і вимагали різноманітних управлінських рішень. Окремо зазначимо, що Стара Самар виступала центром російської військової присутності на теренах північних запорозьких паланок, при цьому непідлеглість російських вояків запорозькій владі раз-по-раз призводила до конфліктів.

Ключовою сферою культурного розвитку в Запорозьких Вольностях виступала церква, яка задовольняла першочергові потреби козака чи селянина — прагнення не випасти з числа вірних і зберегти надію на спасіння. До 1775 року на теренах Дніпра вже діяли три церкви, а четверта була збудована. З-поміж поселень на терені сучасного Дніпра виділявся Новий Кодак, який відігравав роль церковного центру для великої округи, а завдяки іконі Богородиці був привабливий для всіх мешканців Запорозьких Вольностей.

Отже, спираючись як на наведені вище аргументи, так і на представлену в історіографії позицію, вважаю, що некоректно

ігнорувати наявність системи поселень козацького часу, які, так само як і Катеринослав, стали основою сучасного міста Дніпра. Доречний є перегляд наявної нині дати заснування міста та перехід від концепції заснування до концепції виникнення. На мою думку, найдоречніша дата, від якої варто вести відлік існування міста, — 1524 рік.

Іван Синяк

Поселення Кальміуської паланки в генезі сучасних населених пунктів

Дослідження генези виникнення міст Південної та Південно-Східної України на сьогодні одне з пріоритетних завдань української історичної науки. З огляду на російську агресію, тим часом втрату Криму і Донбасу, основним аргументом пропаганди Кремля був і залишається міт про імперське походження більшості населених пунктів цих регіонів. Подібне трактування Москвою української історії, з одного боку, підриває національну безпеку і суверенітет країни, а з іншого — таке тиражування не лише спотворює вітчизняну історію, а й породжує помилкове сприйняття мешканцями цих територій власної давнини, нав'язує залежність від російського чинника, прививає принцип меншовартості. Один з таких регіонів, історію якого намагаються «привласнити» російські пропагандисти, — південно-східні території нашої держави.

Саме сюди, задовго до зацікавлення цими теренами московитами свою колонізаторську політику направили запорозькі козаки. Багата звіром і рибою ця незалюднена територія немов магнетом приманювала до себе низове козацтво. Апогеєм колонізаційних прагнень запорожців стало утворення тут Кальміуської паланки — однієї з адміністративно-територіальних одиниць Війська Запорозького Низового. Паланковий центр — Кальміус (у подальшому Маріуполь), а також цілий ряд зимівників були якраз тими поселеннями, з яких пізніше постав великий адміністративно-промисловий центр. У цій публікації зроблено спробу до-

слідити заснування Кальміуської паланки і залюднення її території в період найактивнішої фази колонізації цього регіону з метою спростувати першість російського фактора у формуванні міст і містечок Південно-Східної України.

Як зауважив Ю. Мицик, Кальміуська (Єланчицька, Бердовська) паланка виникла ще у XVII ст. у басейні р. Кальміус[1]. За даними В. Пірка, на початку XVII ст. запорозькі козаки при гирлі Кальміусу на місці венеційсько-генуезького поселення Адомахи (Домахи) був зведений укріплений форпост Домаха, а вздовж шляху на Дон (на берегах р. Вовчої, у верхів'ях Кальміусу, Торця та Кринки) вони звели пікети та зимівники. Найбільша їхня кількість, на думку дослідника, зосереджувалася при витоках Кальміусу та Вовчої[2]. У 90-х рр. XVII ст. згадувалися козацькі господарства в цьому регіоні, які згодом переросли в села, що їх були зруйнувало російське військо після переходу низовиків під Кримську протекцію[3]. Гарантії Туреччини на вільний вилов риби в азовських і чорноморських лиманах дозволили запорожцям освоювати регіон Приазов'я на момент перебування їх під кримсько-турецькою зверхністю (1709–1733 рр.)[4].

Ера нового розвою в заселенні й освоєнні Кальміуської паланки відбулася після повернення січовиків у російське підданство (1734 р.). В. Мільчев зауважив, що Кальміуська паланка в період Нової Січі з 1734 по 1775 рр. розміщувалася між р. Вовчою, Каль-

---

[1] Мицик Ю. А. Кальміуська паланка // Енциклопедія історії України. — Т. 4 «Ка» — «Ком». — К.: Наукова думка, 2007. — С. 44.

[2] Пірко В. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного Інституту козацтва при Інституті історії України НАН України. — Нікополь — Дніпропетровськ: Пороги, 2005. — В. 2. — С. 86.

[3] Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей періоду Нової Січі. — К., 2015. — С. 103.

[4] Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI — XVIII ст. — Донецьк, 2004. — С. 39.

міусом та Азовським морем[5]. На півночі вона частково межувала з Орільською паланкою, на північному заході — з Самарською, на південному заході — з татарами, а на півдні впиралася в узбережжя Азовського моря[6]. Східний кордон внаслідок діяльності Слідчої комісії з розгляду взаємних територіальних претензій донських і запорозьких козаків і сенатського указу від 30 квітня 1746 р. пролягав по р. Кальміус[7]. Однак, потрібно зазначити, що вододіл по Кальміусу мав доволі умовний характер. Кальміуські полковники, попри чітке розмежування, сміливо долучали до своїх володінь так звані «бар'єрні території» — землі багаті на рибні промисли на узбережжі Азовського моря, між Доном і Бердою та на Єйській косі[8]. Ця узбережна смуга, як зауважив В. Полторак, по завершенні російсько-турецького протистояння 1735–1739 рр. була оголошена «бар'єрною землею», де заборонялося оселятися російським і турецьким підданим. Але відсутність представників державної влади на прикордонні підштовхував запорожців і донців використовувати ресурси приазовських територій[9]. Тому не дивно, що урядники південно-східного регіону Вольностей вводили в межі своєї юрисдикції також вищезгадані землі.

Як приклад, можна навести реєстр зимівників та їхніх господарів у Кальміуській паланці, складений у паланковому відомстві на вимогу Коша 5 жовтня 1756 р., де вказано локацію козацьких

---

5 Мільчев В. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2006. — В. XX. — С. 32–33.

6 Там само. — С. 34.

7 Полное собрание законов Российской империи. — № 9282. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. XII. — С. 544.

8 Пірко В. До питання про адміністративний устрій... — С. 86.

9 Полторак В. Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків як засіб вирішення міжкозацьких конфліктів (1743–1752) // Україна в Централь-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К.: Інститут історії України, 2008. — В. 8. — С. 127.

господарств над Білосарайським лиманом і на Свидоватій балці[10]. З опису риболовецьких поселень і ватаг донських і запорозьких козаків у Північному Приазов'ї, що впорядкував оберкомендант фортеці Святого Дмитра Ростовського генерал-майор Іван Потапов у період з 8 по 22 січня 1768 р., довідуємося, що зазначені топоніми, а також території по р. Комишуватій і Зеленій, урочище Виноградне, де також зафіксовані козацькі зимівники, не були землями Війська Запорозького Низового, а належали якраз до «бар'єрних земель»[11]. Восени 1767 р. запорозьким козакам випав шанс анулювати розмежування 1746 р., яке офіційно перекреслювало колонізаторські прагнення козаків у південно-східному напрямку. У цей час, згідно з указом імператриці Катерини II проводилася демаркація земель Війська Донського з сусідніми територіями. Запорозьке козацтво намагалося переконати оберквартирмейстера Андрія Медера, який безпосередньо займався цією справою, про неправомірність попереднього розмежування 1746 р., яке, на думку запорожців, проводилося без документальних свідчень. Низовики прохали російського делегата віддати їм території між Доном та Кальміусом, проте дістали рішучу відмову. Андрій Медер, посилаючись на інструкцію Сенату повідомив про правочинність указу 1746 р., який не передбачав перегляду і підтвердив східну прикордонну смугу по р. Кальміусу з Військом Донським. Ба більше, він відправив назад запорозьку делегацію і заявив, що не має права розв'язувати питання прикордоння донського і запорозького козацтва без розпорядження Військової колегії[12]. У першій половині 70-х рр. XVIII ст. запо-

---

[10] Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2008. — Т. 5. Реєстр Війська Запорозького Низового. — С. 257.

[11] Аваков П. Описание рыболовецких селений и ватаг донских и запорожских казаков в Северном Приазовье 1768 г. // Січеславський альманах: Збірник наукових праць з історії українського козацтва. — Дніпропетровськ, 2014. — Вип. 7. — С. 112.

[12] Полторак В. Запорозьке козацтво в Приазов'ї від 1746 до 1768 року // Козацька спадщина. Альманах Інституту суспільних досліджень. — Вип. 4. — Дніпропетровськ: Пороги, 2008. — С. 82.

рожці й далі намагалися розширити межі Кальміуської паланки коштом земель на схід від гирла Кальміусу. Це викликало нарікання з боку донців, які погрожували зігнати їх з територій поблизу Семенівської фортеці та з кіс Семенівської і Кривої[13].

За твердженням В. Грибовського, запорожці після повернення під російське підданство розпочали інтенсивно освоювати північно-східне Приазов'я. Тут вони активно займалися виловом риби. Це відбувалося, на думку історика, завдяки становленню мирних кордонів і послабленню конфронтації з тюркомовними сусідами, що, своєю чергою, обумовило сюди приплив населення, розростання старих і виникнення нових козацьких поселень у Приазов'ї. Зокрема, на місці форпосту Домаха постала Кальміуська слобода, що перетворилася на економічний і адміністративний центр усіх запорозьких поселень Приазовського регіону[14].

Кальміуська паланка, як вище вже згадано, була плацдармом східної колонізаційної політики Коша Війська Запорозького Низового. Зокрема, кальміуські полковники Василь Кишенський та Павло Таран намагалися розширити територію Вольностей до межі р. Міусу, Білого каменю та Темерника — земель, багатих мисливськими і риболовними угіддями, витримуючи жорсткий опір з боку донського козацтва[15].

Паланкове відомство перебувало в юрисдикції паланкової старшини: полковника, писаря, осавула[16]. Одним з основних за-

---

[13] Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей… — С. 100.

[14] Грибовський В. Запорозькі промисли у Східному Приазов'ї в 40–60-х роках XVIII століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 22. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2011. — С. 56.

[15] Детально про змагання запорожців з донцями за південно-східний кордон див.: Полторак В. Василь Максимович Кишенський — постать-легенда та реальність // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. — Дніпропетровськ: Пороги, 2006. — В. 3. — С. 182–186; Його ж. Запорозьке козацтво в Приазов'ї від 1746 до 1768 року… — С. 79–92.

[16] Мицик Ю. А. Кальміуська паланка… — С. 44.

вдань паланкової адміністрації Кальміуської паланки була розвідувальна діяльність на турецькій та татарській територіях, пов'язана з прикордонним розташуванням цієї адміністративно-територіальної одиниці. Кальміуському полковникові наказувалося стежити за пересуванням татарських військ і вчасно рапортувати до Коша[17]. Саме з Кальміусу чи не найчастіше відряджалися розвідки до Криму та Туреччини. Ця місія лягала на плечі паланкового писаря. Наприклад, в атестаті одного з цих урядників Кальміуської паланки Григорія Швидкого дізнаємося, що на час його каденції в цій адміністративно-територіальній одиниці Коша він «употребляем бил там при Калмиюсе в разніе с командою по границе турецкой разведи». Цей козак, як зазначено в цьому документі від 6 липня 1762 р., неодноразово виїздив до Криму, Очакова, Перекопу для збору секретної інформації. Йому вдалося дізнатися про похід кримського хана за р. Південний Буг, а також відхід кримського очільника з Перекопу до Очакова[18]. Кальміуський полковник Корній Чорний 23 вересня 1762 р. рапортував Кошеві про відправлення на південь паланкового писаря для розвідування ситуації[19]. Крім делегування паланкових писарів до Криму, у Кальміусі також бралася інформація від запорозьких козаків, які повернулися звідтіля. Яскраво це ілюструють свідчення запорожців Кіндрата Велхи та Микита Литвина, взяті в Кальміуській паланці

---

[17] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 17, 20, 239.

[18] Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 1998. — Т. 1. — С. 528.

[19] Синяк І. Запорізька розвідка в добу Нової Січі (1734–1775 рр.) // На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини XVIII ст. [передмова В. С. Грицака; авторський колектив: В. В. Омельчук (керівник), Я. Ю. Антоняк, Б. В. Бернадський, Є. В. Букет, А. Г. Гольцов, Р. Ю. Кабанець, П. В. Сацький, І. Л. Синяк, В. В. Утвенко, С. М. Шуплік; редакційна група: Ю. В. Бондар (спец. ред.), І. М. Мищак (наук. ред.)]. — К.: Прометей, 2016. — С. 299.

в 1767 р.[20] Як бачимо, місцева адміністрація безпековому факторові приділяла неабияку роль, бувши «очима та вухами» Коша на південному і південно-східному прикордонні, нарівні з очільниками інших паланок — Бугоґардівської і Перевізької.

Часті розвідувальні вояжі розвідників з Кальміусу на татарську територію були вимушеним заходом як для безпеки Вольностей загалом, так і паланки зокрема. Прикордонне розташування Кальміуської паланки з тюркським світом вимагало бути готовими до неочікуваних нападів південних сусідів. Останні могли «завітати» в супроводі численних отар овець, як це, наприклад, сталося в середині листопада 1747 р. У цей час велика кількість ногайців разом з худобою вдерлися в райони річок Берди, Каратиш, Коротяну, Зеленої, Комишуватої, Кальміусу та Білосарайської коси, цим самим завдали «козакам Воиска нашого нємалиє обиди і воровства». Військова старшина вимагала від кальміуського полковника Марка Уса не йти на конфронтацію й очікувати резолюції від вищих урядових інстанцій[21]. Однак чи не найбільшу тривогу в кальміуської паланкової старшини викликала зацікавленість татар кількістю козаків у паланковому центрі. Це не віщувало нічого доброго для південно-східного форпосту Вольностей. Подібний випадок стався в листопаді 1758 р., коли татари спробували вивідати кількісний склад козаків у Кальміусі. Про це сигналізував Кошеві кальміуський полковник Андрій Вербицький, який турбувався через малу кількість запорожців у паланці[22].

Подібну поведінку татар можна пояснити їхнім неприйманням Бєлградського мирного договору, який розширював володіння Російської імперії в регіоні. Приблизно в цей час, у зв’язку з татарською присутністю в Кальміуській паланці, Кіш доносив київському генерал-губернаторові Михайлові Леонтьєву про те-

[20] Синяк І. Компетенція паланкових канцелярій Війська Запорозького в добу Нової Січі // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2011. — Т. 23. — С. 29.

[21] Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 1. — С. 422.

[22] ЦДІАУК — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 241.

риторіальні претензії непроханих гостей до запорожців, які дорікали низовикам: «Ви-дє на нашом стєпу живєтє і ми в своем степу поволни. І єжєли вам какоє утѣснєніє єст, то ви-де прежде насъ от сєго из степу изийдѣтє. А ми імѣєм по самой Озовъ за свою отчину»[23]. Вони не гребували грабунком і вбивством січовиків. Саме так татари вчинили з медведівським козаком Федором Русимом, який у 1752 р. перевозив полотно із Самари до Кальміусу. В урочищі Гай-Чулі на нього напали ногайці, зарізали та забрали все майно[24]. У вересні 1756, 1758 рр. кальміуські полковники Василь Маґро і Андрій Вербицький жалілися Кошеві на кримських татар, які, кочуючи неподалік козацьких зимівників, грабували запорожців та купців з Гетьманщини[25].

У разі, якщо когось з козаків чи мешканців Лівобережної України пограбували татари на території паланки, то постраждалі подавали скарги з цього приводу безпосередньо в паланковому центрі. Наприклад, «в Калмиускую паланку» подали позови на татар запорозькі козаки Ничипір Рудий, Іван Рудій та мешканець м-ка Опішні Гадяцького полку Данило Філенко 3 листопада 1757 р. Звідси вони пересилалися до Запорозької Січі. Самостійно розв'язувати непорозуміння з південним сусідом кальміуський та інші прикордонні полковники не мали права. На основі отриманих скарг від паланок на татар формувався єдиний реєстр запорозьких претензій до них, що виносився на розгляд Слідчих комісій[26].

Пошуком «шалостников» та втікачів також мали відати паланкові урядники. Доволі часто, крім татар, на території Кальміуської паланки діяли загони запорожців-гайдамаків, які займалися грабунком побратимів. Саме цим у кальміуських і самарських степах

23 Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 1. — С. 423.

24 Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2000. — Т. 2. — С. 491.

25 Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3. — С. 518; Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2019. — Т. 8. — С. 340–341, 350–351.

26 Синяк І. Компетенція паланкових канцелярій... — С. 25.

промишляла ватага козака Джерелівського куреня Грицька Тарана. Гайдамаки пограбували і застосували тортури до козака Сили Дарханова, який доставляв харчі запорозьким депутатам у Бахмутській слідчій комісії. У зв'язку з цим кальміуському і самарському полковникам 7 червня 1748 р. наказувалося організувати загони для пошуку і арешту цього гайдамацького загону[27].

Віддаленість Кальміуської паланки немов магнетом притягувала різних приходьків і зайд (утікачів-селян, солдат-дезертирів), які втікали сюди з інших регіонів у пошуках кращого життя. Їх пошуком та арештом мав займатися паланковий полковник. Відомо, наприклад, що підданих донського старшини Василя Перфілова у 1755 р. заарештував у Кальміусі місцевий очільник і доправив до Коша[28]. За рік потому козак Дядьківського куреня Павло Сапетний, який мав свій риболовецький стан на Єйській косі, за допомогою свого найманого робітника віднайшов біглого солдата Павловського гарнізонного полку Афіногена Голікова. Знесиленого дезертира козак залишив у себе, щоб той набрався сил з наміром передати до Кальміуської паланки з подальшим етапуванням до Коша, проте Голіков утік[29]. Цілком імовірно, «втеча» біглого солдата була імітована, а самого дезертира було відпущено або приховано від правосуддя. Наприкінці літа 1758 р. з паланки через кальміуського писаря Лук'яна Нікітова доставлено до Самари для подальшого етапування до Коша іншого дезертира — солдата Більовського ландміліцького полку Микиту Бірюльова[30]. У період з січня по березень 1766 р. Кіш на території Кальміуської паланки розшукував втікача Івана Величка, табунника-пікінера Єлизаветградського пікінерського полку Леонтія Короткого, втікачів-арештантів Никифора Єфремова, Ва-

27 Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 2. — С. 215.
28 Там само. — С. 578.
29 Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 3. — С. 474–475.
30 Там само. — С. 515–516.

силя Литвинова і Василя Гладкого, солдата-дезертира Брянського піхотного полку Івана Фетищева та ін.[31]

З переліком урядників Кальміуської паланки можна ознайомитися з наведеної нижче таблиці:

Персональний склад паланкової старшини Кальміуської паланки[32]

Роки	ПІБ
Полковники	
1743 р.	Кишенський Василь Максимович
1744 р.	Таран Павло Андрійович
1745 р.	Пастернак Тимофій Іванович

[31] Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 1. — С. 228–229, 252–253, 258–259, 262–263.

[32] Інформацію про персональний склад паланкової старшини взято: Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 1. — С. 487, 656; Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 2. — С. 692; Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 3. — С. 869; Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. — К., 2006. — Т. 4. — С. 808; Архів Коша Нової Запорозької Січі…Т. 5. — С. 255; Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.). — Харків, 200. — С. 53; Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир: Типо-Литография губернского правления, 1908. — Т. 2. — С. 1476–1477, 1516, 1797; Коліївщина: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. — Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. — Т. 6/7: Справи № 227–229) / За ред. акад. Валерія Смолія. Упорядкування, передмова та коментарі Івана Синяка. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2019. — С. 460; Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 8. — С. 814; Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей. — С. 100; Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів. / Упорядники В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. — К., 2009. — С. 115–116, 123–124, 171; Кузик Т. Писар Війська Запорозького Низового Олексій Петруша (матерали до біографії) // Київська старовина. — 2003. — № 6. — С. 133–140; Полторак В. Василь Максимович Кишенський — постать-легенда та реальність // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. — Дніпропетровськ: Пороги, 2006. — В. 3. — С. 183; ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 237; Спр. 153. — Арк. 1; Спр. 208. — Арк. 1–1 зв., 18 зв.; Спр. 214. — Арк. 214.

Роки	ПІБ
1746 р.	Федоров Леонтій
1746 р.	Чорний Андрій
1747 р.	Ус Марко
1748 р.	Якимов Григорій
1752 р.	Юха Сидір
1754 р.	Порохня Андрій Іванович
1755 р.	Чекерес Стефан
1755 р.	Нагай Павло
1756 р.	Горкуша (Чухрай) Григорій Федорович
1756 р.	Маґро Василь Герасимович
1758 р.	Вербицький Андрій
1759 р.	Константій
1762 р.	Чорний Кузьма (Корній)
1763 р.	Череда Лаврін
1764 р.	Чуб Степан
1766 р.	Засуха Іван
1767 р.	Чардак Іван
1768 р.	Чалий Сидір
1772–1774 рр.	Велегура Петро
Писарі	
1745 р.	Петруша Олексій
1746 р.	Бирюк Андрій
1754 р.	Малиновський Данило
1756 р.	Сербинов Йосип
1758 р.	Порожній Лук’ян Микитович
1761? р.	Швидкий Григорій
1762 р.	Гудович Яків
1766 р.	Височенко Мартин
? р.	Кущівський Гаврило
Підписарі	
1745 р.	Федір
1758 р.	Леонтьєв Іван
Осавули	
1745 р.	Лаштабега Іван
1746 р.	Чорний Олексій
1756 р.	Іванов Сава

Роки	ПІБ
1766 р.	Сухина (Сухий) Яків
1768 р.	Кулик Іван
1768 р.	Самарець Кирило
	Підосавули
1758 р.	Круть Клим
1766 р.	Петро

Ключовою галуззю економіки Кальміуської паланки було рибальство. За даними В. Грибовського, рибальські промисли регіону головно були зосереджені поблизу гирла р. Єї, а саме на Єйській, Павлово-Очаківській, Чумбурській, Сазальницькій та Ачуївській косах. Запорозькі рибалки будували курені — «шиши», де проживали і зберігали рибу. Вони рибалили як сітками, так і «крючковими снастями». Промисловці спродували свій товар купцям з Гетьманщини та Росії[33]. Частина зазначених територій, як згадано вище, була в «бар'єрній зоні», що часто приводило до протистояння з татарами і донськими козаками. Демаркація російським урядом східного кордону Війська Запорозького Низового ставила хрест на просуванні колонізаційної політики Коша на схід та не допускала запорожців на землі «бар'єру». Але, як слушно зазначив дослідник, контроль кордонів на цій території був вкрай слабкий, а отже запорозька старшина, яка надалі була зацікавлена у використанні багатих рибних ресурсів Східного Приазов'я, надавала приховану підтримку козацьким ватагам, що наважувалися виїздити туди на промисли. У разі, коли останні ставали предметом скарг, Військо Запорозьке Низове списувало на діяльність непідконтрольних зайд, що вешталися на прикордонні й не визнавали авторитету жодної влади[34].

Запорозькі рибалки для захисту своїх риболовних станів збиралися в організовані і добре озброєні ватаги на випадок нападу з боку донців чи татар. Як свідчив донський старшина Агей Ів-

---

[33] Грибовський В. Запорозькі промисли у Східному Приазов'ї… — С. 55, 59.

[34] Там само. — С. 60.

лєв 28 квітня 1749 р., на Єйській косі він виявив кілька запорозьких риболовецьких ватаг, які нараховували понад сотню осіб кожна. Козаки не злякалася донського старшини, повелися зневажливо щодо нього, провокативно заявивши, що в них нема паспортів. До того ж низовики сказали про велику кількість подібних ватаг по всій Єйській косі[35].

Поряд з рибальством у Кальміуській паланці було розвинуте мисливство. Саме перепони низовикам з боку татар вільно полювати на звірів у районі Кальміусу під час перебування у Кримській протекції формально було однією з причин повернення козаків під російське підданство[36]. Красномовно засвідчує це лист кошового отамана Івана Малашевича до гетьмана Пилипа Орлика за травень 1734 р. У ньому очільник Війська Запорозького Низового інформував опального гетьмана про перепони з боку татар в одному з ключових козацьких промислів, а саме про недопущення січовиків до полювання на берегах Кальміусу, захоплення їх у неволю: «Ѡпрочє тихъ єщє иншихъ козаковъ, что паши ѡчаковскіє много попродавали, а под Ѡзовомъ за звѣринъною добычю коло Калмуса-рєкы ходячих, на килкадєсятъ въ нєволю забрали»[37].

Діяльність запорозьких мисливців не давала спокою татарам і в період завершального етапу існування Коша. Приміром, військова старшина жалілася київському генерал-губернаторові Михайлу Леонтьєву в листопаді 1747 р. про крадіжки південними сусідами в кальміуських козаків худоби та «жєлѣза для ловлѣ звѣра» у районі Берди, Каратиш, Зеленої, Комишуватої та Кальміусу[38]. Крім берегів річок, козаки полювали також і в степу. Кошовий отаман Павло Козелецький ордером від 19 листопада 1747 р. наказував кальміуському полковникові Марку Усу донести інформацію місцевим зимівничанам та січовикам «по стєпу за звѣром ходящим» з вимогою піймати ворога кримського хана, Шагіна Ґерая, який

[35] Там само. — С. 61.

[36] Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей… — С. 20.

[37] Архів Коша Нової Запорозької Січі…Т. 1. — С. 67, 72.

[38] Там само. — С. 423.

втік від кримського керманича[39]. Запорозькі мисливці відчували також утиски і від донських козаків[40]. У конфронтації з останніми Кіш враховував і інтереси своїх мисливців, які були зацікавленні в просуванні на схід, де були території багаті на дичину[41]. Утиски козацьких мисливців і рибалок змусили військову старшину Коша шукати допомоги в гетьмана Кирила Розумовського і прохати в нього у червні 1753 р. у зв'язку з цими обставинами посприяти збільшенню грошового жалування Війську Запорозькому Низовому[42].

Ю. Мицик також зауважив про розвинену торгівлю сіллю і скотарство на території Кальміуської паланки, а в останній період існування Запорозької Січі — також хліборобство, городництво та ремесла[43]. Проте О. Мірущенко поставив під сумнів тезу про розвинене землеробство в регіоні, відзначивши що тут землю обробляли на дуже незначних площах, і це заняття значно поступалося рибальству та полюванню[44].

На жаль, попри наявність актуалізованої джерельної бази, важко встановити демографічні показники щодо населення Кальміуської паланки. Як стверджував І. Лиман, Кальміуська і Прогноївська паланки були найменш заселеними територіями Вольностей, що пояснювалося природними умовами та географічним розташуванням (близькість татарського прикордоння). За даними дослідника, землі Кальміуської паланки не маючи достатньої кількості річок і лісів були бідні на вологу, а сильна спека часто випалювала всю рослинність[45]. Чи не єдиний документ, що хоча б бодай якимось чином дозволяє встановити рівень залюдненості регіону

---

39 Там само. — С. 422.
40 Там само. — С. 435.
41 Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей… — С. 24.
42 Архів Коша Нової Запорозької Січі…Т. 2. — С. 65–66.
43 Мицик Ю. А. Кальміуська паланка… — С. 45.
44 Мірущенко О. Економічний розвиток Вольностей… — С. 45.
45 Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). — Запоріжжя: РА «Тандем У», 1998. — С. 12, 25.

в околицях р. Кальміусу, — реєстр козаків Кальміуської паланки, прибулих на Запорожжя у 1754–1756 рр. і не вписаних до січового реєстру, датований 5 жовтня 1756 р.[46] Цю відомість склав кальміуський полковник Григорій Горкуша на вимогу Коша, який збирав дані, необхідні для перепису козаків Війська Запорозького Низового[47]. З цього реєстру дізнаємося, що на території Кальміуської паланки протягом 1754–1756 рр. оселилося 45 козаків[48]. Звісно, такі кількісні показники були значно нижчі, ніж, приміром, у Самарській паланці в зазначений час (309 козаків)[49]. Таку незначну кількість охочих тут оселитися можна пояснити вище наведеними факторами: прикордонним розташуванням паланки, де можна було очікувати нападів як з боку татар, так і з боку донських козаків, які чинили перепони колонізаційній і промисловій політиці запорожців.

Найзаселенішою частиною Кальміуської паланки була південна територія на березі Азовського моря. Саме тут був розташований паланковий центр — Кальміуська слобода та найбільша частина козацьких зимівників. За інформацією О. Олійника, у 1755 р. тут налічувався 61 зимівник у 9 урочищах[50]. З реєстру зимівників та їхніх господарів у Кальміуській паланці від 5 жовтня 1756 р. довідуємося місця локації «приморських» запорозьких зимівників і їхню кількість. Зокрема, найбільше козацьких господарств було «понад морем пѣдгоряне» — 17. Куди менше було в інших прибережних місцях: 7 — на Зінцевій балці, та 1 — над Білосарайським лиманом козака Ірклiївського куреня Андрія Смирного[51].

Чимало зимівників паланки зосереджувалося вздовж берегів річок. Велика їх кількість була зосереджена на Кальчи-

---

46 Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 5. — С. 255–256.
47 Там само. — С. 254.
48 Там само. — С. 255–256.
49 Там само. — С. 262–267.
50 Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — С. 114.
51 Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 5. — С. 256–257.

ку — 22, 12 — на Кальміусу, 3 — на Берді і 2 — на Дубовій. Найменше козацьких господарств містилося в різних балках: 3 — на Кленоватій і 1 — на Свидовій[52]. Тобто на середину 50-х рр. XVIII ст. загальна кількість зимівників у Кальміуській паланці нараховувала 68 господарств (проти 61 роком раніше) і була тенденція до їх збільшення. Цей дуже важливий і унікальний документ засвідчує козацьку господарську діяльність задовго до появи тут офіційних представників російської імперської влади. А отже приписування останнім ключової ролі в освоєнні та розвитку краю не відповідає дійсності. З іншого боку, джерело містить ряд топонімів, які важливі для краєзнавчих студій і досліджень історичної топоніміки регіону.

Дещо зросла кількість зимівників на території паланки наприкінці 60-х рр. З опису риболовецьких поселень і ватаг донських і запорозьких козаків у Північному Приазов'ї, що склав оберкомендант фортеці Святого Дмитра Ростовського генерал-майор Іван Потапов у період з 8 по 22 січня 1768 р., довідуємося, що кількісний склад господарств південно-східного регіону Війська Запорозького Низового становив 73 зимівники. Зокрема, 23 з них розташовувалися від р. Берди до Кальміусу. З них по 5 локалізувалося при р. Білосарайці і Комишуватій, по 4 — у Свидовій балці та по р. Зеленій, 3 — у балці Смирній (чи бува не названа так на честь вищезгаданого козака Ірклiївського куреня Андрія Смирного, який мав зимівник над Білосарайським лиманом) та 2 — при урочищі Виноградному. Найбільше козацьких господарств паланки — 50, розташовувалися в цей час у вершинах Кальміусу та Кальчику[53]. Очевидно, що початок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. спровокував зменшення кількості зимівників на території паланки. Через обмаль джерельної бази з цього приводу чисельність козацьких господарств в останні роки існування Війська Запорозького Низового відтворити не видається можли-

[52] Там само. — С. 257–258.

[53] Аваков П. Описание рыболовецких селений и ватаг… — С. 112.

вим. Відомо лише, що станом на 1782 р. в околицях паланкового центру нараховувалося 61 зимівник[54].

На основі двох вищезазначених документів: реєстру зимівників та їхніх господарів Кальміуської паланки від 5 жовтня 1756 р., та опису риболовецьких поселень від 8–22 січня 1768 р. можна частково відтворити динаміку розвитку запорозьких господарств цього регіону Вольностей. Наприклад, спостерігається зростання кількості зимівників на Свидовій балці з 1 (1756 р.) до 4 (1768 р.), над Білосарайським лиманом при р. Білосарайці від 1 (1756 р.) до 5 (1768 р.). Відзначимо, що в подальшому саме зимівники на перший час були основою і орієнтиром міського планування Маріуполя та його околиць. Частина зазначених вище топонімів нині є складовою міста: Кленовата балка — у межах сучасних проспектів Металургів і Нахімова, Зінцева балка — сучасне селище Піщане, Підгір'я — територія Слобідки[55].

Одне з найбільших козацьких господарств на території Кальміуської паланки мав козак Щербенівського куреня Петро Велегура. Як видно зі згадуваного вище реєстру зимівників та їхніх господарів цієї адміністративно-територіальної одиниці Війська Запорозького Низового від 5 жовтня 1756 р., цей козак на пару з іншим запорожцем того ж куреня Іваном Чорним мали у власності 7 зимівників над р. Кальміусом[56]. Одну з перших згадок у джерелах про Петра Велегуру надибуємо наприкінці 40-х рр. XVIII ст. Його ім'я фігурує у списку запорозьких козаків, відпущених з Бахмуту, де діяла Бахмутська слідча комісія для розбору непорозумінь між донським і запорозьким козацтвом, до Запорожжя[57]. У травні 1754 р. Петро Велегура разом з козаком Федором Лопа-

[54] Бублик О. Г. Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII — початку XX ст. // Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — К., 2017. — С. 118.

[55] Там само. — С. 118.

[56] Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 5. — С. 257.

[57] Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 2. — С. 192, 200.

тою були відправлені до столиці Війська Донського — Черкаська для доставлення будівельного матеріалу на побудову в Кальміусі храму на честь Святого Миколая Чудотворця[58].

Підприємницька діяльність Велегури виходила поза межі Кальміуської паланки. Попри непрості стосунки між запорожцями і донцями, цьому козакові якимось чином вдалося на певний час отримати від донської адміністрації дозвіл на промислову діяльність на землях Війська Донського. Проте господарська активність Петра Велегури на донському боці р. Кальміусу була недовготривалою. Донський похідний старшина Климентій Фролов у травні 1763 р. заарештував двох невідничих і чотирьох збирачів — людей козака Щербинівського куреня, а їхнє майно після опису разом з бранцями відправив до Черкаська. Однак Петро Велегура з дозволу старшини Війська Донського й надалі утримав у гирлі Кальміусу риболовецькі заводи[59]. Кальміуський полковник 11 жовтня 1767 р. доносив Кошеві, що Велегура на донській території мав чимало будівель, «неводничьих и спетничных заводов, да два кабаки»[60]. У період з 1772 по 1774 р. Петро Велегура вже згадується полковником Кальміуської паланки. У протоколі вирішених справ і виданих документів під час інспектування кошовим отаманом Петром Калнишевським Кодацької паланки зберігся витяг з ордеру цьому кальміуському полковникові з вимогою дозволити рибалити цілий рік п'ятьма неводами на Зінцевій, Широкій і Ляпіній косах купцям Данилові Яковлєву, Павлові Мітіну і Василеві Аврамову, а також продавати там горілку[61].

Відносно невелика залюдненість Кальміуської паланки проти інших адміністративно-територіальних одиниць Вольностей слугувала приводом некозацьким спільнотам паразитувати на географічному розташуванні регіону. Показовою ситуацією нехтування кордонів були дії Бахмутської митниці, яка восени 1755 р.

58 Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 1. — С. 122, 124.
59 Полторак В. Запорозьке козацтво в Приазов'ї... — С. 81–82.
60 Там само. — С. 88.
61 Петро Калнишевський та його доба... — С. 171.

на території паланки в усті Волновахи обладнала митну заставу для стягнення мита як із запорожців, так і з мешканців Гетьманської України, які перевозили рибу. Своє обурення з цього приводу Кіш висловлював донесенням до Київської губернської канцелярії 31 жовтня 1755 р. Кальміуському ж полковникові Павлові Ногаю 3 листопада цього ж року наказувалося заборонити діяльність митниці на території паланки, а також зібрати інформацію про всі порушення бахмутських митників на запорозькій території. 30 листопада 1755 р. з Києва Кошеві повідомлено про неправомірність розташування в цьому регіоні митниці і відправлення клопотання до Комерц-колегії з приводу її ліквідації. Неправомірну діяльність митників на козацьких землях осудив також і гетьман Кирило Розумовський[62].

Паланковим центром Кальміуської паланки було поселення Кальміуська слобода, на місці якого з часом постало м. Маріуполь. Кальміуська слобода або Кальміус (саме така назва згадується в джерелах) виникла наприкінці 30-х рр. XVIII ст. на місці старої фортеці Домахи[63]. Тут містилися паланкова адміністрація, суд, торговельні крамниці та ремісничі майстерні, дерев'яна Свято-Миколаївська церква[64]. Зведення останньої було розпочато у травні 1754 р., після отримання грамоти від київського митрополита Тимофія Щербацького начальникові запорозьких церков ієромонахові Макарію від 9 лютого цього ж року. З цього документа довідуємося, що про зведення храму на Кальміусі перед київським митрополитом клопотався Кіш і архімандрит Києво-Межигірського монастиря Никанор. У зв'язку з цим митрополит Тимофій Щербацький цим документом благословив будівництво похідної церкви на честь Святого Миколая Чудотворця «по примѣру армейских полковихъ походнихъ цєрквєй». На період будівництва храму, для проведення церковних літургій у Кальміус-

62 Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 4. — С. 520–524.

63 Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII–XVIII ст.). — Донецьк, 2007. — С. 24.

64 Мицик Ю. А. Кальміуська паланка… — С. 44.

кій слободі, Кошеві дозволили тимчасово звести стару похідну козацьку церкву. Для потреб майбутнього кальміуського храму високий церковний сановник дарував антимінс та миро[65].

У рапорті полковника Кальміуської паланки Андрія Порохні від 16 травня 1754 р. подано відомості про зодчі роботи над упорядкуванням Свято-Миколаївської церкви. Як вище зазначено, до Черкаська були відправлені козаки Петро Велегура і Федір Лопата для купівлі необхідного матеріалу «для исправки ис хрящу» кальміуської церкви, який доставлено з донської столиці до паланкового центру ще 11 травня і вартувало це 27 рублів. Для перевезення до Кальміусу подарованого антимінса й образів полковник делегував паланкового писаря Данила Малиновського і запорожців Давида і Михайла Чорних та Федора Кислого. Андрій Порохня скаржився на брак у регіоні придатної деревини як для будівництва храму, так і для реконструкції паланкового центру. У зв'язку з цим полковник прохав військову старшину допомогти з деревиною, зобов'язавши керманичів з інших регіонів Вольностей доставити необхідний будівельний матеріал. Принагідно очільник Кальміуської паланки просив кошову адміністрацію наказати начальникові Пустинно-Самарського Миколаївського монастиря направити до Кальміусу достойного священника. Необхідність духівника для нового храму Андрій Порохня обумовлював втечею місцевого представника духівництва ієромонаха Симона. Останній, як видно з джерела, бувши в чині «калмуского началника» під час втечі щось викрав[66].

Відзначимо, що Кальміуський храм Святого Миколая Чудотворця, як, власне, і всі інші козацькі церкви того часу, був місцем не лише для звершень божественних літургій. Культові споруди на той час виконували також певні розпорядження світських чиновників, як-от приведення козаків до присяги на вірність новим російським монархам або ознайомлення з офіційними розпо-

[65] Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 1. — С. 121–122.
[66] Там само. — С. 122–125.

рядженнями верховної влади. Приміром, після смерті Єлизавети Петрівни російський престол посів імператор Петро ІІІ. Населення Гетьманщини та запорозькі козаки повинні були присягнути новому монархові. У зв'язку з цим 19 січня 1762 р. Кіш наказав полковникам Самарської, Кодацької, Кальміуської, Бугоґардівської і Перевізької паланок привести до присяги духівництво, неодружених і одружених козаків та їхніх дітей, яким виповнилося дванадцять років, скласти відповідні реєстри і відправити їх до Запорозької Січі. У документі описувався алгоритм проведення цієї процедури: спочатку в паланкових храмах відправити молебень за здоров'я імператора, а потім розпочати процедуру присягання. Через два дні, 21 січня того ж року, кошова старшина рапортувала до Київської губернської канцелярії про вдале приведення до присяги козаків у віддалених місцях (Кальміусі та Самарі) в місцевих церквах. З цього приводу 24 січня 1762 р. низова адміністрація звітувала також до Генеральної військової канцелярії[67].

Озвучення офіційних розпорядчих документів для товариства відбувалося в Кальміусі перед церквою у святкові дні. 1 жовтня 1758 р. кальміуський полковник Андрій Вербицький рапортував Кошеві, що його вимоги щодо розшуку дезертирів виголошувалися перед козаками «въ цѥркъви Сто-Николаєвской Калмиюской в праѕничниє днѣ при собраниії многихъ козаковъ публиковани»[68]. Під час повстання на Правобережній Україні — Коліївщині, з Коша до Кальміуської паланки та до інших адміністративно-територіальних одиниць Війська Запорозького Низового відправлялися ордери з вимогою не допускати до зони бойових дій запорожців з регіонів, а козаків-гайдамаків, які повернулися з

---

67 Присяга Війська Запорозького Низового 1762 року / Упор. та авт. передм. Іван Синяк. — Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2015. — С. 26, 28, 77.

68 Векленко В. Нові документи з історії місцевого краю і Нової Запорозької Січі // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 69–70; Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 3. — С. 515.

Правобережжя, арештовувати і відправляти до Запорозької Січі[69]. Ці розпорядчі документи в Кальміусі перед товариством зачитувалися «прєд цєрквою в нєдєлѣ», про що звітував кальміуський полковник Сидір Чалий Кошеві 29 серпня 1768 р.[70]

З початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у зв'язку з небезпекою татарського набігу було ухвалене рішення демонтувати Свято-Миколаївський храм у Кальміусі[*]. Як зауважив В. Полторак, козаки, які займалися перевезенням і облаштуванням церкви на новій території зіштовхнулися з цілим рядом труднощів: браком харчів як для самих запорожців, так і фуражу для худоби[71]. За даними В. Пірка, ці низовики в останній момент перед нападом татар відійшли з отарами до східного узбережжя Азовського моря під прикриття відновлюваної Троїцької фортеці та Ростова і заснували три українські слободи на Міусі, де їхні нащадки проживають і нині. 1768 р. Кальміуська слобода була зруйнована[72]. Про це свідчать не лише писемні джерела, а й матеріали археологічних розкопок 30-х рр. XIX ст.[73]

Вищезгаданий опис риболовецьких поселень і ватаг донських і запорозьких козаків, що упорядкував оберкомендант фортеці Святого Дмитра Ростовського Іван Потапов на початку 1768 р., містить побіжний опис паланкового центру Кальміуської паланки. Джерело, зокрема, фіксує церкву: «деревянная в столбах, забрата досками и оставлена вокруг оградою тынником». Із житло-

---

69 Коліївщина: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині... Т. 1. — С. 104, 132–133, 153.

70 Там само. — С. 189.

* І. Лиман зазначав, що це сталося в 1767 р., коли храм розібрали і перевезли до Самарського монастиря. (Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей... — С. 130.).

71 Полторак В. Запорозьке козацтво в Приазов'ї... — С. 83.

72 Пірко В. Джерела про заснування населених пунктів Донеччини в XVI–XVIII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2009. — Т. 19 (1). — С. 420.

73 Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця… — С. 25.

вих споруд у Кальміуській слободі на цей час згадуються 8 рублених куренів «или изб», стільки ж землянок і 2 земляних погреби[74]. Прикметно, що вже через два роки, князь А. Прозоровський тут нарахував близько п'ятисот дворів[75]. Наведені російським фельдмаршалом дані доволі сумнівні. Погодьмося, що поселення яке 1768 р. було вщент зруйноване, не могло так швидко відновитися і залюдніти за такий короткий час. За свідченням В. Пірка, лише 1771 р. адміністрація Кальміуської паланки повернулася на старі місця і почала відновлювати паланковий центр. Дослідник, посилаючись на свідчення академіка Санкт-Петербурзької академії наук Й. Гільденштендта, зазначив, що в межиріччі Кальміусу та Кальчику (північно-східна частина теперішнього Маріуполя) містився земляний «окоп», в якому сидів полковник разом із загоном козаків кількістю 200 чоловік[76]. Стільки ж населення, за даними О. Бублик, Кальміуська слобода нараховувала на момент зруйнування Запорозької Січі[77]. Загалом у Кальміуській паланці, як стверджував М. Слабченко, станом на 1773 р. проживало 311 козаків і 321 посполитий[78].

У паланковому центрі була розвинена торгівля. Цей аспект економічного складника Кальміусу добре відображений у судовій справі купця фортеці Святого Дмитра Ростовського Олексія Самаріна проти кальміуської паланкової старшини — полковника Івана Засухи і писаря Мартина Височенка за нібито неправо-

---

[74] Аваков П. Описание рыболовецких селений и ватаг… — С. 112.

[75] Прозоровский А. А. Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского: 1756–1776 / Сост. и комент. А. К. Афанасьева, Г. С. Марштупа, Е. С. Самонина, О. И. Самсонова; вступ. ст. А. К. Афанасьева. — М.: Рос. архив, 2004. — С. 353.

[76] Пірко В. Джерела про заснування населених пунктів Донеччини… — С. 420; Його ж. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця… — С. 25.

[77] Бублик О. Г. Джерела з історії міської забудови Катеринославщини… Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук… — С. 118.

[78] Слабченко М. Паланкова організація запорозьких Вольностів // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. Збірник Соціально-Економічного відділу ВУАН № 18. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 179.

мірно конфісковані товари в російського торговця. Це сталося на момент відсутності в Кальміуській слободі самого купця у 1767 р. Полковник та писар виправдовувалися, що купили частину товару в прикажчика, який пізніше втік. З матеріалів справи довідуємося, що за торгівлею в паланковому центрі стежив кальміуський базарний отаман, на той час товариш Полтавського куреня Григорій Третяк. Саме він намагався на місці встановити істину[79]. Йому допомагали інші запорозькі купці, що гендлювали в Кальміусі: Батуринського куреня Савка Білий, Тимошівського Яків Картавий, Дерев'янківського Яцко Щербина, Ведмедівського Ігнат Горкуша і Андрій Сербин, Левушківського Михайло, Бохінників племінник, Кальниболоцького Омелько Брат та Сергіївського Семен Брагарник[80]. І це, вочевидь, не весь перелік кальміуських купців, які «вели бізнес» у паланковому центрі у другій половині 60-х рр. XVIII ст. У документах цієї справи вказано, що Олексій Самарін орендував торговельну лавку на кальміуському базарі в козака Медведівського куреня Григорія Буханника, де він продавав тканину та інший дрібний крам[81].

Такого роду конфлікти зазвичай розв'язувалися за втручанням паланкового полковника. Лише в цьому випадку, через те що відповідачами була паланкова старшина (кальміуські полковник, писар та осавул), розслідувати справу взялися самі купці на чолі з базарним отаманом. Двома ж роками раніше в середовищі кальміуського купецтва стався інший інцидент, коли київський купець Антон Павловський під час торгів у Кальміусі п'яний звільнив свого служителя. Останній не розгубився і подав скаргу до Кальміуської паланки з приводу свого несправедливого звільнення. Місцевий полковник Степан Чуб розібравшись в обставинах справи, заарештував купця і відібрав у нього гроші на користь позивача[82]. Такі випадки свідчать про те, що, попри свою віддаленість, у

[79] ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 1–24.
[80] Там само. — Арк. 5, 6 зв.
[81] Там само. — Арк. 1.
[82] Грозовський І. М. Право Нової Січі… — С. 53.

Кальміусі, втім, велася жвава торгівля за участю не лише запорозьких купців, а й представників російського купецтва та їхніх колег з України.

Близькість паланкового центру Кальміуської паланки до татарського прикордоння в перспективі могло принести непогані дивіденди для економічного зміцнення регіону. Зокрема, 1771 р. слобідсько-український губернатор Є. Щербинін пропонував привозити зерно на продаж ногайцям до Кальміусу, Перекопу і Бахмуту[83].

Очевидно, що на кінець 50-х рр. XVIII ст. кальміуські полковники клопоталися перед Кошем про будівництво в паланковому центрі пристані, однак дістали відмову від кошової адміністрації на її побудову. Зокрема, про це у своєму листі до кошового отамана Григорія Федоровича Лантуха від 9 жовтня 1758 р. згадував вищезазначений полковник Кальміуської паланки Андрій Вербицький[84]. Такі прагнення, як згадував В. Пірко, оговорювалися в найвищих урядових інстанція Російської імперії ще наприкінці 30-х рр. XVIII ст. Мова йде про пропозицію будівництва Таганрозької, Міуської і Кальміуської гаваней[85]. Про причини небажання військової старшини зводити пристань на південно-східних рубежах Вольностей можна лише здогадуватися.

По ліквідації Запорозької Січі в 1775 р., територія Кальміуської паланки відійшла до складу Олександрівського і Павлівського повітів (1778 р.) Азовської губернії, а з її ліквідацією у 1783 р. — до новоутвореного Катеринославського намісництва[86]. Паланковий центр Кальміуська слобода (Кальміус) була плацдармом для виникнення пізніше на її місці сучасного Маріуполя. У цей час, за даними В. Пірка, запорожців, які проживали в паланковому

[83] ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 304. — Арк. 5.

[84] Векленко В. Нові документи з історії місцевого краю. — С. 68; Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 3. — С. 526.

[85] Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця… — С. 48.

[86] Мицик Ю. А. Кальміуська паланка… — С. 45.

центрі Кальміуської паланки перевезли на р. Вовчу, де при місці впадіння в неї р. Солоної, згідно з планом 1778 р., передбачалося побудувати для греків м. Маріуполь. Будинки запорожців та Свято-Миколаївську церкву в Кальміуській слободі передано переселеним з Криму грекам. Саме в цьому храмі митрополит Ігнатій разом з усім приходом 26 липня 1780 р. провів перше богослужіння, після якого шляхом жеребкування на місці колишнього центру Кальміуської паланки визначено ділянки під поселення грецької громади. Губернатор В. Чертков, який восени 1780 р. відвідав Маріуполь, повідомляв Г. Потьомкіна про завзяте облаштування греками нового місця проживання, що на той час уже зайняли близько 500 відведених їм ділянок[87].

За даними дослідниці міської забудови Катеринославщини кінця XVIII — початку XX ст. О. Бублик, після вивчення карт Маріуполя кінця XVIII — початку XIX ст. вона дійшла висновку, що креслярі при проєктуванні міста керувалися розташуванням старих поселень. На думку дослідниці, козацькі поселення визначали орієнтир та проєкцію, а спроби ігнорування старої забудови закінчувалися поразкою. Підтверджує це наявність хаотичного будівництва на перших картах, які час-від-часу позначали техніки. За приклад вона наводить якраз карти Маріуполя 1782, 1787 та 1811 рр., які фіксують архітектуру зимівчан у південно-східній та частково північній частинах міста, чого не бачимо на картах 1784 та 1795 рр. У зв'язку з цим О. Бублик приходить до цілком очевидного висновку, що будинки козаків диктували розвиток міської забудови, а імперські спроби заселити прилеглі території на свій лад не давали позитивного результату[88]. Наведені дані та висновки доводять не лише сам факт виникнення Маріуполя на місці паланкового центру Кальміуської

---

[87] Пірко В. Джерела про заснування населених пунктів Донеччини… — С. 421.

[88] Бублик О. Г. Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII — початку XX ст. // Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — К., 2017. — С. 10–11.

паланки, а й підкреслюють планування міста за усталеним архітектурним зразком Кальміуської слободи. Це істотно підважує аргументи прихильників російського (імперського) походження міста на узбережжі Азовського моря. Отже, В. Пірко слушно припускав, що датування заснування Маріуполя варто переглянути. На думку дослідника, витоки історії міста слід розглядати не з 1778–1780 рр., а з моменту появи при гирлі Кальміусу козацької Домахи[89].

На заході Кальміуської паланки у 30-х рр. XVIII ст. виникло ще два поселення: слобода Кагальницька (1736 р.) та слобода Миколаївка-Рудєва (1739 р., нині с. Миколаївка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.), названа на честь свого засновника, який поселив у ній 426 жінок і чоловіків, що були звільнені з турецької неволі. З 1749 р. слобода стала називатися просто Миколаївкою. 1752 р. в ній вже проживало 315 чоловіків та 196 жінок. На початку російсько-турецької війни (1768–1774 рр.) слобода була знищена і незабаром відбудована. За підрахунками 1778 р., в ній проживало 323 чоловіки та 310 жінок. По зруйнуванні Запорозької Січі в 1775 р. Миколаївку передано у власність одному з чиновників Новоросійської губернії, І. Синельникову[90].

Крім Кальміуської, Кагальницької та Миколаївки-Рудєвої слобод у джерелах надибуємо інформацію про ще один населений пункт на території Кальміуської паланки — село Пул. Воно фігурує в листі перекопського бея Сагіба Ґерая до кошового отамана Григорія Лантуха за вересень 1756 р. у зв'язку з нападом її мешканців на коші якогось татарина Сейда Алаха Велії, які розміщувалися на морському узбережжі. З документа довідуємося, що поселення розміщувалося при р. Кальміусі[91].

Історики, крім цих, згадують також інші населені пункти на теренах південно-східної адміністративної одиниці Коша. Напри-

---

89 Пірко В. Джерела про заснування населених пунктів Донеччини… — С. 421.

90 Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України… — С. 48, 73.

91 Архів Коша Нової Запорозької Січі… Т. 8. — С. 376–377.

клад, В. Пірко без посилання згадував про Білосарайську слободу, що на середину 70-х рр. XVIII ст. складалася з понад трьох сотень зимівників[92]. І. Лиман вказував на існування поселення при гирлі р. Берди, в якому була своя похідна церква[93]. В. Мільчев та В. Пірко також зазначали про існування ще двох слобод — Макарівської (Макарове) та Ясинувате[94].

Підсумовуючи можемо констатувати, що регіон Північного Приазов'я перебував у зоні уваги колонізаторської політики Коша Війська Запорозького Низового. Виникнення Адомахи (Домахи), а згодом на її місці і Кальміуської слободи (Кальміусу), як центру Кальміуської паланки, було чітким маркером для позначення територіальної належності регіону до запорозького козацтва. Розвиток таких промислів, як рибальство і мисливство (меншою мірою сільське господарство), визначив економічну спеціалізацію земель Коша в околицях р. Кальміусу. Протистояння з донським козацтвом і бахмутською митницею чітко засвідчують наміри низовиків не допустити сюди впливів російського чинника. Паланковий центр, попри свою віддаленість, був економічно розвиненим містечком, де, крім запорозьких купців, торгували також російські та українські торговці, а плани щодо зведення пристані та наміри перетворити слободу на один із центрів торгівлі з ногайцями лише ще раз це підкреслюють. Планування Кальміусу задало тон для зведення на його місці Маріуполя, натомість усі спроби російських будівничих ігнорувати козацьку планувальну структуру паланкової столиці завершувалося фіаско. Усі вищенаведені

92 Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця… — С. 52.

93 Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей… — С. 25. Загалом дослідник на території нарахував 3 церкви в часи Нової Січі: Свято-Миколаївська в Кальміусі, похідна в поселені при р. Берді і каплиця в зимівнику Коваля. (Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей… — С. 25.).

94 Мільчев В. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового… — С. 33.; Пірко В. О. Формування території та заселення Кальміуської паланки // Режим доступу: litmisto.org.ua/?p=19853.

фактори перекреслюють старання Кремля і його адептів в Україні показати ключову роль представників російської влади в освоєнні регіону, його заселенні і, що не менш важливо, у заснуванні самого м. Маріуполя.

Петро Бойко

Козацькі зимівники та слободи у формуванні мережі сіл та міст Південної України

Після зруйнування Запорозької Січі головним державним завданням Російської імперії була колонізація та уніфікація Південної України до загальноімперських стандартів; уряд також мусив розв'язати головне питання — про залюднення регіону населенням, на підтримку якого можна було б спиратися. Цього вимагали передовсім зовнішньополітичні завдання, які поставали перед урядом, тому думки щодо необхідності кількісної переваги «народонаселения природних русских жителей над иноплеменными» лунали навіть і в першій третині XIX століття[1]. Водночас уряд не мав широкого вибору і, особливо в перші роки по зруйнуванні Запорозької Січі, мусив враховувати реалії. На колишніх Запорозьких Вольностях продовжувала перебувати значна кількість запорозького населення — колишні козаки і посполиті. Зруйнувавши Запорозьку Січ, уряд у жодному разі не мав бажання боротися з населенням колишніх Вольностей, зважаючи на велику кількість запорожців[2]. Саме тому уряд на початку доволі обереж-

---

1 Архив графов Мордвиновых : Т. 1–10. — СПб., 1901–1903. — 10 т. Т. 10. — 1903. – XIV. — С. 24.

2 Олененко А. Г. Уніфікація військових звань козаків після зруйнування Запорозької Січі (на матеріалах документів Азовської губернської канцелярії) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2009 р. — Вип. XXVI. — С. 115.

но ставився до колишньої козацької старшини та козацтва. Зокрема, козацьку старшину залучають до служби (зокрема роз'їздів, осадництва, перевезення), а козаки користуються «жалуванням» та провіантом[3], внаслідок чого складають списки козацтва та старшин, які мають права на певні привілеї.

Історія Запорізької спадщини має доволі потужну історіографію, але більша частина наукових пошуків була присвячена відновленню козацьких формувань[4]. Питання про подальшу долю колишнього населення Запорозьких Вольностей, яке не брало участі у формуванні нових козацьких угруповань, в історіографії присвячено набагато менше уваги. Здебільшого були досліджені питання інтегрування запорозької старшини до російського дворянства[5] та чиновництва[6] після зруйнування Січі. Соціально-економічному розвиткові цього регіону присвячена комплек-

---

[3] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 16.– Д. 797. — Ч. 6 — Арк. 410–458.

[4] Див., напр.: Маленко. Л. М. Козацький фактор в адміністративній політиці уряду на півдні України першої половини XIX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VIII. — Запоріжжя, 1999; Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. Запоріжжя, 1996 — С. 27.

[5] Див. напр.: Олененко А. Г. Уніфікація військових звань козаків після зруйнування Запорозької Січі (на матеріалах документів Азовської губернської канцелярії) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2009. — Вип. XXVI. С. 114–116; Савченко І. Козацький фактор у адміністративній політиці російського уряду у 70–80-х роках XVIII століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. − К., 2001. − Т. 6; Сурева Н. В. Від козака до дворянина: основні віхи нобілітації запорозьких старшинських родів // Національна перлина Запоріжжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о.Велика Хортиця. Перший міжнародний конгрес: збірник тез доповідей. — Запоріжжя, 2004; Швайба Н. І. Від запорожця до чорноморця: Запорозька старшина в науковій спадщині Н. Д. Полонської-Василенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2009. — Вип. XXVI. С. 111–113.

[6] Панкєєв О. С. Козацький фактор у діяльності губернського та повітового чиновництва Південної України другої половини XVIII століття // Наукові пра-

сна робота О. Дружиніної, колонізаційні аспекти та зміни в кількісному складі населення висвітлені в низці праць В. Кабузана.

Окремо слід зупинитися на роботах, які стосуються запорозького зимівника останньої чверті XVIII століття і долі населення колишніх Запорозьких Вольностей. Адже після зруйнування Січі тільки невелика частина козаків подалася на Дунай, більшість же осіла в зимівниках і займалася традиційними для цього регіону видами господарства. Наприклад, А. Скальковський[7] визначав, що запорізький зимівник був на другій сходинці небезпеки після Запорозької Січі для уряду. Питання кількісного складу та розташування зимівників порушували Н. Полонська-Василенко, А. Бойко, О. Олійник, В. Козирєв та інші.

Але нерідко, навіть сьогодні, в широких колах продовжує панувати думка, яка сформувалася ще наприкінці XVIII — початку XIX ст., стосовно колонізаційних процесів, які відбувалися в кінці XVIII ст. на півдні України. Саме тоді з'являються перші розвідки, в яких так чи інакше висвітлюються процеси формування населення в регіоні, що представлені через призму діяльності Г. Потьомкіна та імператриці Катерини II. Наприклад, у роботах П. Сумарокова та С. Богуша-Сестренцевича, яким притаманний панегіричний стиль, Г. Потьомкін висвітлюється як талановитий господар, що, попри зовнішні негаразди, долав усі ускладнення та вміло досягав мети. А політика князя в цих творах, зокрема, полягає в побудові міст Південної України нібито на порожніх місцях і за доволі короткі терміни, що викликало подив у всіх сучасників тих подій. Водночас діяльність Катерини II у зв'язку з її рішенням викликати іноземних переселенців, для заснування колоній яких «відвели для цього раніше «презираемые» степи, подається

ці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2009 р. — Вип. XXVI. С. 219–221.

7 Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730–1823. — Одесса, 1836. — Часть 1. С. 5–6.

як успішна практика адже переселенці принесли з собою капітали та ремесла і незалюднені місця заселили красивими «селищами»[8].

Водночас зазначений панегіричний стиль опису цих подій випускає негативні наслідки, які несли з собою такі переселення, особливо на першому їхньому етапі. Звісно, маємо враховувати, що сам з себе вказаний жанр творів унеможливлює глибокий аналіз наслідків діяльності головної героїні та її соратників, але саме такі роботи почали формувати хибне уявлення щодо процесів формування населення міст степової України. З поширенням на початку XIX ст. соціально-економічних описів Російської імперії ця традиція мало змінюється, хіба, що додається статистичний компонент. Зокрема, приклад такого опису — «Землеописание российской империи для всех состояний» Є. Зябловського. У розділі про Катеринославську губернію, вказується, що заселення території розпочалося тільки 1764 р., а до цього часу регіон був безлюдний, Олександрівський повіт взагалі начебто почав заселятися лише з 1782 року, а основну кількість населення становили ногайці, калмики та грецькі переселенці. Вся колонізація краю пов'язується з впровадженням на цих територіях іноземних поселенців, до яких були віднесені серби, греки, угорці, чорногорці, болгари, волохи[9]. Подібні описи дають можливість зрозуміти, яке уявлення на початку XIX ст. мали в Санкт-Петербурзі про південні землі, і на підставі чого з'явилася хибна історіографічна традиція про трансформаційні процеси народонаселення в регіоні.

Джерела ж свідчать, що відразу після зруйнування Запорозької Січі уряд починає робити перші кроки в напрямку уніфікації цієї величезної території до імперських стандартів, але на перших порах це робиться максимально лояльно, щоб не викликати опір населення колишніх Вольностей. Такий процес чудово ілюструють інструкції, які стосувалися правування колишнім Запо-

[8] Сумароков П. И. Черты Екатерины Великой. — СПб.: Типография департамента народного просвещения, 1819. — С. 244–245.

[9] Зябловский Е. Ф. Землеописание Российской империи для всех состояний : в 6 частях / Е. Ф. Зябловский. — Ч. 1. — СПб., 1810. — С. 309.

ріжжям. 27.07.1775 новоросійський губернатор М. В. Муромцев ордером підполковникові Норову наказує керуватися інструкцією, яка складалася з 23 пунктів[10]. Серед цих пунктів є такі: не руйнувати старих порядків, а нові вводити поетапно; старих поселян з Польщі наділити землею, а нових не приймати; визначити команди та призначити наглядачів над зимівниками; догоджати та підтримувати прохачів від колишніх гідних запорожців; розглядати скарги запорожців та сторонніх осіб. Окремий пункт в інструкції стосувався тих зимівників, власники яких померли. В інструкції зазначається, що раніше такі зимівники розділялися між кошовим, суддею, писарем та куренем, до якого належав власник. Тепер же наказувалося такі зимівники віддавати тим козакам, які одружаться та в'їдуть на проживання в такий зимівник уже з дружиною, але надалі розпродавати та з'їжджати з такого зимівника вони права не мають.

Через два місяці після зруйнування Запорозької Січі новоросійський губернатор М. Муромцев у відповідь на ордер Г. Потьомкіна щодо зведення населених пунктів вздовж доріг рапортом від 10.08.1775 доповідав, що об'їхавши всю правобережну частину Вольностей колишнього Війська Запорозького констатує той факт, що лісу для будівництва цих населених пунктів немає, але натомість є велика кількість зимівників, розкиданих один від одного щонайбільше на дві-три версти, адже дуже рідко коли два хазяїни будують будинки поруч. Виходячи з такої великої кількості побачених зимівників, М. Муромцев виступає з пропозицією не зводити в слободи зимівники заради об'єднання, а, навпаки, залишити їх на своїх місцях та доселяти до них населення, так «засновуючи» цілі державні слободи[11].

Ще через два місяці, в листопаді 1775 р., М. Муромцев отримує два чергові ордери щодо потреб зведення зимівників для

---

[10] Российский государственный военно-исторический архив (далі — РГВИА) — Ф. 52. — Д. 79. — Арк. 173–178 об.

[11] РГВИА. — Ф. 52. — Д. 79. — Арк. 181–182 об.

формування великих слобод уздовж доріг для розбудови поштових трактів. Але, розуміючи реалії південного регіону, губернатор не рекомендує робити цього, адже, на його думку, переселення зимівчан перед зимою підірве їхні господарства, тим паче, що будівельних матеріалів уряд не мав, щоб їм допомогти в тому переселенні. Окрім того, губернатор зауважував, що насправді поштові тракти вже й так прокладені здебільшого по тих самих зимівників[12].

Схожі за змістом маємо і рапорти від Азовського губернатора В. Черткова, який у відповідь на ордер Г. Потьомкіна стосовно необхідності зведення 30 поселень між Дніпровською лінією укріплень, пропонував для цих цілей використати колишніх запорожців. Адже зимівники все одно передбачалося з'єднувати, а колишні запорожці, на думку В. Черткова, пречудово знали територію та реалії цих місць, тому й логічно їх там оселити. Наглядати за процесом розбудови цих поселень пропонувалося доручити сотникові Миргородського полку Григорієві Ляховичу, який до 1768 року був писарем Самарської та Кодацької паланки[13].

На перших етапах після зруйнування Запорозької Січі уряд всіляко намагався утримати від втеч за кордон запорожців, запроваджуючи різні практики утримання, починаючи від надання пільг та можливості вибрати соціальний стан, до якого б запорожці могли приєднатися, завершуючи каральними заходами. Наприклад, 3 січня 1776 р. Г. Потьомкін наказував Текеллію, щоб він вжив усіх можливих засобів для того, щоб запобігти переходові запорожців через кордон, зокрема виставити застави та наглядачів[14]. Уряд мусив випрацювати механізм щодо участі населення колишніх Вольностей у формуванні мережі населених пунк-

12 РГВИА. — Ф. 52. — Д. 79. — Арк. 378 об.

13 РГВИА. — Ф. 52. — Д. 79. — Арк. 368.

14 Летопись Екатеринославской ученой архивной комисии: в 11 вып. Выпуск 2, ч. 1. Репринтное издание. Под. ред.. В. В. Грибовского. — Днепропетровск: Герда, 2015. — С.189.

тів. Інструкцій, які надавалися земським комісарам[15] та ордерів Г. Потьомкіна[16], що повинні були регламентувати керування та взяття під контроль запорожців після зруйнування Січі, явно не вистачало. Саме тому 7 квітня 1777 року Г. Потьомкін ордером № 752 наказував В. Черткову сформувати рекомендації стосовно того, які саме надати «ощутительные выгоды и воздояния для бывших запорожцев, тем кои показывают будут успехи, в распостранении домостроительства и в основании семейств, дабы тем сильнее обратить стремление их к упрочной жизни»[17]. У відповідь на цей ордер В. Чертков уже 30 квітня надсилає рапорт, який має вступну описову частину та шість пунктів пропозицій. Вступна частина присвячена загальній ситуації з зимівчанами і те, що вони «помалу помалу сходятся из своих прежних зимовников в общественные селения, а старшины берут земли к заведению селений». Пропозиції стосуються перенесення зимівників, заснування поселень та надання пільг колишнім зимівчанам. Зазначені пункти загалом підтверджують намагання уряду уніфікувати місцевий лад до загальноімперського, зокрема завдяки об'єднанню зимівників з метою формування державних чи військових слобід. В. Чертков висуває пропозицію облаштування ретраншемованих населених пунктів уздовж Кінських Вод та на узбережжі Азовського моря на відрізку від фортеці Петровської Дніпровської лінії до річки Кальміусу, та надати тим поселянам пільги на шість років. А населення, яке буде переходити в ці місця проживання, звільнити від усіх зборів та надати дозвіл на вільний продаж гарячого вина. Такі ж пільги передбачалося надавати й тому населенню (окрім однодворців), яке переходило до визначених населених пунктів уздовж р. Вовчої, які на той час входили до земель Луганського пікінерного полку, за винятком права вільного продажу га-

---

[15] РГВИА. — Ф. 52. — Спр. 79. — Арк. 173–178 об; Дніпропетровський історичний музей (далі — ДІМ). КП-. 7457/АРХ.14740. — Арк. 59 зв.

[16] Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774 — 1788 гг. — СПб., 1893. — Т. 1. — С. 37.

[17] РГАДА. — Ф. 16. — Спр. 797. — Ч. 9. –Арк. 253.

рячого вина. Також пропонувалося звільнити все населення колишніх Запорозьких Вольностей на три роки від сплати земельного податку. Водночас В. Чертков, щоб стимулювати зимівчан до переходу в слободи, пропонує: тих зимівчан, зимівники яких не ввійшли до населених округів і які не мають будинків у населених пунктах, хоч і звільнити від земельного податку на три роки, але в жодному разі паспорти їм не видавати, хоч би хто за них клопотав[18]. До того ж видавати їм удвічі більше нарядів (наприклад, підвід) проти тих зимівчан, що мають будинки в населених пунктах. Полковій старшині передбачалося мати такі ж самі права, як у російських та інших дворян на заведення нових населених пунктів з можливістю користування пільговим періодом, а саме відміною оплати земельного податку на 10 років. Сотенна ж старшина та рядові козаки такого права, за пропозицією В. Черткова, не мали, а повинні були проживати в державних поселеннях. Ті ж поселяни, які мешкали за полковою старшиною і мали бажання, могли залишитися на цих місцях проживання.

Що стосується реальної картини в формуванні населених пунктів на основі зимівників, які локалізувалися на Лівобережжі, то тут ми маємо ще більший розмах у впровадженні політики осадництва від азовського губернатора В. Черткова. На Лівобережжі визначення осадчих з колишніх запорожців та старшини увійшло в ряд позитивних практик, про які доповідали керівництву як про небувалий успіх. Наприклад, 11 жовтня 1777 року В. Чертков рапортував Г. Потьомкіну про подорож Азовською губернією та стан «новозаселених» населених пунктів, вказуючи на позитивну динаміку, що стосується колишнього населення, «что прежде самонравием преисполненные бывшие запорожцы» введені до складу військових та державних поселень[19]. Серед чималої кількості наведених В. Чертковим у цьому рапорті населених пунктів, заснованих завдяки визначенням осадників з числа коли-

18 РГАДА — Ф. 16. — Спр. 797. — Част. 9. — Арк. 253 зв.
19 РГАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 588. — Част. 2. — Арк. 103.

шніх запорожців, згадується й Матвіївка (майбутній Павлоград). Матвіївка під час приїзду В. Черткова вже мала сто сорок дворів (окрім того, ще двісті дворів перебували на етапі зведення), які заведені стараннями полкового старшини Хижняковського, якого в жовтні 1777 року за досягнуті тут успіхи визначено осадчим. Згідно з відомостями 1779 року в Матвіївці, що на той час входила до Марієнпольського повіту як військове поселення, в якому мешкало 1126 осіб. Усе населення Матвіївки поділялося на дві групи: це сім відставних штаб- і оберофіцерів (3 великоросіян та 4 малоросіян), а також поселяни (3 великоросіян, 1091 малоросіянин та 19 колишніх запорожців)[20]. Невдовзі Матвіївку, як державну військову слободу, перейменовано на Лугань. В атласі ж Катеринославського намісництва 1784 року позначено місто Павлоград, яке, своєю чергою перейменоване з містечка Лугані[21].

Окрім самої Матвіївки, М. Хижняківський був визначений осадчим і опікувався ще й розбудовою Димитрівки, в якій на 1777 рік було п'ятдесят вісім дворів. Визнаючи досягнення М. Хижняківського в розбудові слобід, В. Чертков, продовжуючи свій огляд, Азовської губернії констатує успіхи й інших осадчих з числа населення колишніх Запорозьких Вольностей. Серед них значиться Булич, який опікувався слободою Кочережками, в якій нараховувалося дев'яносто сім дворів, здебільшого колишніх запорожців, а також виведених ними ж ні за ким не закріплених людей з інших місць. За осадчим малоросіянином Щуровим значиться слобода Вербки з шістдесят одним двором та Вязівка зі ста двома дворами. Вздовж річки Кінські Води осадчим був призначений колишній запорозький козак Демонтович, за яким закріплено ще дві слободи. На річці Орелі осадчим був призначений колишній запорізький козак Шандра, за яким була закріплена ще одна слобода, а за колишнім запорозьким козаком Сиволапом ще одна. Успіх же поміщицької колонізації на перших порах після зруй-

---

20 РГАДА — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 88. — Част. 5. — Арк. 115 зв.

21 РГВИА — Ф. ВУА. — Спр. 18723.

нування Січі інколи цілком залежав від населення, яке проживало на тих землях, що надавалися під заселення. Не приховуючи, В. Чертков доповідав, що спроба польського полковника Джарського заселення цих земель завдяки виведенню з Польщі двох сотень дворів та прирахуванню місцевих запорізьких зимівчан кількістю п'ятдесят чоловік видалася не зовсім вдалою, адже насправді в населеному пункті В. Чертков застав до десяти дворів[22]. Але, враховуючи успішну практику залучення зимівчан до формування населених пунктів, В. Чертков, наказував Самарському та Протовчанському окружним правлінням на великих дорогах завести поселення «из зимовников до тех округ надлежащим в каждом по п'ятдесяти дворов», Самарському правлінню наказувалося заснувати Губиниху та Кільчень, Протовчанському правлінню — Чаплинку, населенні ж пункти називалися за річками, куди зводилися зимівчани. Такі самі накази ми маємо і щодо інших теренів Лівобережжя. Окрім усього, губернатор В. Чертков клопотав перед Г. Потьомкіним стосовно нагородження найуспішніших осадчих. Зокрема, колишньому полковому старшині Матвієві Хижняковському, осадчому Матвіївки та Димитрівки, пропонував надати оберофіцерський чин.

Нерідко колишні зимівчани, вже навіть ті, що проживали у військових чи державних слободах або в їх округах, були вимушені боронити свої інтереси від зазіхань поміщиків або іноземних переселенців. Наприклад, мешканці Матвіївки в квітні 1779 року були вимушені скаржитися майорові Олександру Канчеєлову,[23] а він уже, своєю чергою, рапортував Азовській губернській канцелярії, що грецькі переселенці зупинилися всього за п'ять верст від Матвіївки та відмовляються далі просуватися до місця свого поселення. А тим часом псують хліб і толочать покоси, чим спричиняють кривду місцевим мешканцям. Греки ж, своєю чергою, на прохання виступити далі в дорогу, відмовляються це робити, по-

22 РГАДА — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 588. — Част. 2. — Арк. 104.
23 РГАДА — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 588. — Част. 12. — Арк. 264.

силаючись на грецького митрополита Ігнатія, який начебто їм сказав залишатися біля Матвіївки. А враховуючи клопотання митрополита Ігнатія щодо небажання селитися вздовж річки Солоної та прохання осісти на землях, виділених Луганському пікінерному полку[24], це створювало реально небезпеку для мешканців, які могли цілком залишитися без землі.

Що стосується участі колишнього населення Вольностей Війська Запорозького у формуванні населення міст Південної України, то тут простежується доволі цікава ситуація. Документи кінця 1770-х — початку 1780-х років рясніють такою категорією міського населення, як «колишні запорожці». Наприклад, у відомості щодо кількості населення в Азовській губернії, яку подав В. Чертков Г. Потьомкіну в квітні 1779 року, в міській Павлоградській окрузі значиться всього 75 поселян: з них поляків — 5, росіян — 8, українців (малоросіян) — 5, колишніх же запорожців — 57 (з них чол. статі — 38, жін. — 19)[25]. В іншій же відомості[26] за цей період, у якій нема поділу за етнічним станом, але є розподіл за соціальними верствами в Павлоградському міському окрузі, зазначено, що проживає 57 осіб: з них купців — 7, міщан — 16, цехових — 30, дворових людей — 4. Порівняння цих відомостей дає уявлення щодо переходу колишніх запорожців до різних соціальних верств населення. Натомість уже на початку 1780-х рр. з відомостей зникає такий соціальний прошарок, як «колишні запорозькі жителі» або «корінні посполиті», що після проведення ревізії 1782 р. записувалися вже за поміщиками або державними селянами, або переходили до міських станів.

В самому ж Павлоградському повіті, який на той час був одним з найменш заселених, зазначено дві державні слободи: Кальміуська (де проживало 93 особи, з них 16 — поляків, колишніх же запорожців — 77) та Білосарайська (де проживало 42 особи, з

[24] РГАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 588. — Част. 12. — Арк. 260–266 зв.
[25] РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 588. — Част. 5. — Арк. 111 зв.
[26] РГАДА. — Ф. 16. — Оп. 1 — Спр. 588. — Част. 5. — Арк. 63 зв.

них 9 — поляків, колишніх же запорожців — 33). Окрім цих двох державних слобід міської Павлоградської округи, населених пунктів у Павлоградському повіті не значиться, натомість зафіксована така категорія, як «бездомовные» працівники — 382 особи: поляків — 44, росіянин — 1, вихрещених євреїв — 2, колишніх запорожців — 335. Отже, у всьому Павлоградському повіті на 1779 рік проживало 592 особи, з них колишніх запорожців — 502. Не менш цікаве те, що з цих 502 осіб 382 проживали тут ще до утворення Азовської губернії, тобто це населення, яке тут перебувало і за часів Вольностей Війська Запорозького. За часів Азовської губернії, тобто за 1775–1779 рр., до Павлоградського повіту вдалося поселити 210 осіб, але парадоксально те, що всі вони — це населення знову-таки Павлоградської міської округи та двох державних слобід (Білосарайської та Кальміусу), з них 167 осіб позначені як колишні запорожці.

Схожа ситуація спостерігається і в інших повітах, навіть у тих, де центрами повіту виступали фортеці. Наприклад, в Олександрівському повіті в 17 населених пунктах та округах на 1779 рік проживало 1455 осіб, з них 1074 — колишні запорожці, 306 — малоросіяни, 67 — великоросіяни. До того ж росіяни проживали всього в 2 населених пунктах з 17, а саме в Олександрівському форштадті (всього тут проживала 181 особа, з них 38 осіб — великоросіяни, 115 — малоросіяни, 28 — колишні запорожці) та в одному з приватних населених пунктів, який належав генерал-поручнику, бєлгородському губернаторові П. Свистунову (де всього проживало 110 осіб з них великоросіян — 25, а колишніх запорожців — 85). Роль колишнього населення Вольностей Запорозьких у формуванні населених пунктів Південної України чудово ілюструє і той факт, що навіть чимала кількість приватних населених пунктів, які згідно з відомостями мали статус «новозаселених», на 1779 рік повністю складалися з «прежде бувших запорожцев». Наприклад, в Олександрівському повіті це населені пункти, які належали генерал-майорові та оберкомендантові Ланову, Полтавського пікінерного полку полковникові та кавалерові

Леонідову, інженер-поручникові Афанасіїву, бунчуковому товаришеві Кобилану, козацькому старшині Рудю. На державні ж слободи, такі як Кіньсьководівка, Кочугумовка та Краснокутівка пізніше, в 1782 році, були складені спеціальні геометричні плани[27]. І згодом ці державні слободи перейшли спочатку до власності Г. Потьомкіна[28], а потім відійшли до власності графині Скавронської[29]. Хоча, як вказано вище, за описами Олександрівського повіту 1779 р.[30] у цих поселеннях проживала велика кількість люду. Зокрема, лише в одній Кочугумовці проживало 197 осіб обох статей, тоді як в Олександрівському форштадті, згідно з цими ж відомостями, — 180 осіб. Крім того, маємо відомості, що із загальної кількості населення Кочугумовки, 197 осіб, 153 особи (94 чоловічої та 59 жіночої статі) у 1779 р. враховувалися як колишні запорожці. Схожа ситуація спостерігається з Кіньсьководівкою та Краснокутівкою. Саме той факт, що колишні запорожці згодом в описово-статистичних джерелах подаються в категорії поміщицьких підданих, ускладнює з'ясування долі населення Запорозьких Вольностей.

Нерідкими були випадки, коли колишні запорожці шляхом запису до міщанства рятувалися від зазіхань поміщиків, які внаслідок межування отримували земельні наділи із зимівниками. Наприклад, маємо скаргу колишнього запорожця Кіндрата Чабана, який сидів зимівником у Великому Лузі, але після того, як стали межувати цю землю, перейшов на інше місце, що належало підполковникові Олексію Писменському. Останній, скориставшись

[27] РГВИА. — Ф.ВУА. Д. 25790. Геометрический специальный план Азовской губернии села Консководовки, Кочугумовки и Краснокутовки 1782 г.

[28] Русская национальная библиотека. — Отдел рукописей. — Ф. 342. — Д. 16. — Александровский уезд(часть) Азовской губернии, февраль 1782 г.

[29] Швидько Г. К. Реестр Екатеринославского наместничества Новомосковского уезда казенным и владельческим селениям // Запорозькі землі в останній чверті XVIII століття // Вчений-подвижник... –Дніпропетровськ: Міська друкарня, 1991. — С. 39.

[30] РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 588. — Част. 5. — Арк. 118–119 зв.

нагодою, записав зимівчанина за собою, що викликало обурення в Чабана, який апелював до того, що ще раніше він був записаний до міщанського стану в Олександрівський посад[31]. Окрім персональних скарг щодо зловживань, які коїлися стосовно зимівчан, ми маємо й колективні клопотання колишніх запорожців щодо їхнього переходу до міщанського стану. Наприклад, В. Чертков 23 лютого 1776 року рапортував Г. Потьомкіну стосовно двадцяти дев'яти колишніх запорожців, які проживають між старою та новою дніпровською лінією та просять їх долучити до міщанського стану[32]. Окрім отримання позитивного рішення на це клопотання, В. Чертков доповідає Г. Потьомкіну, що й надалі до міщанства запорожців записувати планують.

Доволі цікаво складалися відносини між зимівчанами та іноземними колоністами. Показова, хоча й змістовно непоодинока є справа «об отводе шведским крестьянам 6330 десятин 1781 года»[33], в якій містяться відомості про переселення 422 чоловіків та 532 жінок з Острова Даго та виділення їм землі під поселення біля річки Дніпра та вище від міста Кизикермену. За наказом Новоросійської губернської канцелярії було ухвалене рішення виділити землю під заселення з розрахунку «на каждый двор состоящий из четырех душ по шести-десяти десятин с полною выгодою и с присвоенией к той земли лесных мест и сенокосов». Не менш цікаво й те, що за тим же документом наказано «Славянской провинциальной канцелярии приказать по запорожским зимовникам собрать потребное число плугов и волов по количеству посева, и на столько же земли настоящею осенью изорать, и за то вспахивание жителям произвести сходным из губернии суммам заплатить». Можна тільки уявити, які настрої викликали такі розпорядження керівництва в місцевого населення. Тим паче, що на когось лягала повинність забезпечити шведських селян реманентом та тягло-

[31] Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. —К.: АН УССР, 1956. — С. 119.
[32] РГАДА. — Ф. 16. — Оп. 1 — Спр. 797. — Част. 6. — Арк. 95 зв.
[33] Державний архів Херсонської області (далі — ДАХО) — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк 1–3.

вою худобою, а для когось виникали суперечки щодо земельних питань. Саме так сталося з зимівником Плоскоголового, який розташовувався в балці Корсунській. За планом 9 вересня 1781 року, який розробив сержант Петро Полозов[34], саме на цей зимівник припадає територія, відведена шведським поселянам. Це вже не кажучи про сіножаті, рибальські угіддя та ліси, якими після переселення мали право розпоряджатися переселенці-шведи. Невдовзі за наказом генерал-майора з Катеринославського намісництва Т. І Тутомліна в цю саму шведську колонію повинні були оселити корсиканців загальною кількістю 151 чоловік та надати їм численні пільги, такі як: 1. Видати землі на 38 дворів та скасувати податки на 10 років. 2. Виділити, крім грошей отриманих у Херсоні, по 12 рублів на двір. 3. Забезпечити харчами протягом року без повернення грошей до скарбниці. 4. Для посіву виділити пшениці, ячменю, вівса та проса.

Показовий і той факт, що вже 25 серпня 1783 року був виданий наказ землемірові підпоручнику Іванову поділити землі між шведами та корсиканцями, але переселенці відмовилися від того і проживали в одному поселенні. Що ж стосується зимівника Плоскоголового, то згідно з планом поселення він був географічно «включений» до однієї з вулиць поселення, хоча надалі в реєстрах колоністів Плоскоголового нам віднайти не вдалося. Цей документ дає нам певні уявлення про ті трансформаційні демографічні процеси, які відбувалися на теренах степової України. На жаль, більша частина документації стосується нових переселенців, питання ж, пов'язані з місцевим населенням, висвітлюються переважно в контексті переселення власників зимівників у міста та державні слободи або в контексті переселенців чи засвідчення володіння територіями. Що стосується навколишніх земель, то відомо, що на 1772 рік фіксуються зимівники на місцях або поруч яких виникли такі села, як Осокорівка, Золота Балка, Качка-

[34] ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1 — Спр. 84. — Арк. 3.

рівка, Милове, Козацьке, Садове, Антонівка, Бобровий Кут, Білозірка, Біла Криниця та ін.[35]

Обласні центри Південної та Центральної України, такі як Херсон, Запоріжжя, Кропивницький та інші, пов'язані з історією розбудови фортець та укріплених ліній в другій половині XVIII століття, і чимала кількість населених пунктів веде своє літочислення саме з заснування фортець. Для розуміння всієї ситуації комплексно треба взяти до уваги, що фортеці та укріплені лінії, які зводилися на території Південної України у другій половині XVIII століття, відігравали роль не лише захисних споруд. Насправді фортеці виконували безліч функцій: слугували місцем збору та розміщення військ, а відповідно, були й місцем перебування найвищого командування в регіонах; ставали центрами повітів та губерній, в яких розміщувалися адміністративні установи. Не останнє місце займала й функція контролю над навколишніми територіями та їхнім населенням. Отже, фортеці були джерелом штучних російських впливів у регіоні. Адже, визначивши головним імперським завданням поглинання територій Вольностей Війська Запорозького Низового, Петербург також прагнув налагодити контроль над регіоном.

Головним фактором вибору місця для будівництва нових фортець було стратегічне розташування. Здебільшого фортеці та укріплені лінії зводили на берегах річок і на великих шляхах. А що запорозькі козаки на той час уже розібрали під зимівники більшість найзручніших місць, то Петербург просто мусив з цим рахуватися. Тому використовувалися два основні сценарії. Перший — коли фортеці зводили на обжитих запорозькими козаками місцях, поблизу козацьких зимівників чи містечок. Другий — коли фортецю закладали на голому місці. Приклад першого варіанту — фортеці святої Єлисавети, Херсонська, Олександрівська та інші. Фортеця св. Єлисавети була закладена на рубежі заселених козаками

[35] Орлова З. С., Ратнер И. Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. — Херсон, 1993. — С. 128.

з Гетьманщини земель між Дніпром, Інгулом та Тясмином, штучно перетворених Росією на Нову Сербію. Задля цього, як відомо, козаків силоміць виселили. Херсонська фортеця була збудована на місці раніших поселень, зокрема на картах тут локалізувалися Біліховичі[36], пізніше Олександр-Шанц, та скупчення зимівників — на північній частині острова Кошевого (Карантинного), на сучасній території міста локалізувався зимівник бунчужного Саханського[37]. Олександрівську фортецю заснували на місці козацьких зимівників. На плані 1770 р.[38] зведення першої Олександрівської фортеці зафіксовано 8 зимівників. На території трьох з них були побудовані укріплення фортеці, а решта п'ять розміщувалися поруч вздовж р. Московки. Саме такі поєднання видалися життєздатними та привели до розбудови населених пунктів[39].

Під час будівництва фортець майно місцевих мешканців дуже часто реквізовували на потреби армії. Як приклад, можемо навести факт будівництва Олександрівської фортеці. Згідно з рапортом полковника та коменданта фортеці В. фон Фредерздорфа від 25 серпня, в день Успіння Богородиці він, зайнявши під квартири своїх офіцерів кілька зимівників, міцно отаборився на р. Московці, де повинна була зводитися фортеця[40]. Є можливість простежити долю цих зимівників, на інших, пізніших, картах. Зокрема, на карті 1789 р. на

---

36 Цивильский Ф. И. Населенные пункты междуречия Белозерки и Ингульца до основания Херсона // Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка» (16 –17 вересня 2016 р.): Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції / Упоряд. М. В. Гончар. — Каховка — Херсон: Гілея, 2016. — С. 173–175.

37 Орлова З. С., Ратнер И. Д. Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. — Херсон, 1993. С. 128.

38 РГВИА. — Ф. 349. — Оп. 12 — Д. 5032, Карта Александровского ретраншемента 1770 г.

39 Бойко Петро. Козацькі поселення як визначальний чинник будівництва та долі російських фортець у степовій Україні (XVIII ст.) // Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 11 черв. 2015 р. — Миколаїв. — С. 24–26.

40 Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1. — Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007 . — С. 196.

території деяких колишніх зимівників означені обивательські будинки, які містилися за межами старої фортеці. На карті 1801 р. місця колишніх зимівників позначено хуторами[41].

Маємо також три записи розповідей старожилів Олександрівська Я. Новицьким щодо утисків зимівчан у ті часи на розглядуваній території. Від нащадка першопоселенців Олександрівська І. Нагорного (Москаленка) Я. Новицький записав про долю зимівчан уздовж р. Московки таке: «Досталося і запорожцям-сидням (хазяїнам) від російських команд, які йшли на Крим: усю худобу покрали та порізали на махан (м'ясо)», крім того, також зафіксовано й прислів'я: «Москалики-соколики поїли наші волики, а вернуться здорові поїдять і корови».

Дуже важливо, що джерела запорозького походження містять інформацію, яка свідчить про те, що спеціалізація цих зимівників полягала в землеробстві та розведенні худоби. А отже останні, на відміну від багатьох риболовецьких зимівників, однозначно були стаціонарними поселеннями. В донесенні канцелярії Коша командувачеві 2-ї армії князеві В. Долгорукому йшлося про заподіяні кривди господарству зимівчан у зв'язку з будівництвом Олександрівської фортеці. Йшлося про те, що при р. Московці «багато Запорізького Війська козаки зимівники мали, та користувалися усілякими угіддями як своїм майном, забезпечували себе худобою», але з будівництвом фортеці «угіддя городницькі та лісні майже зовсім вирубом спустошені». Додатковим підтвердженням довготривалого перебування в цій місцевості зимівчан слугує «Подорож на Запорозьку Січ в 1750 році» архімандрита Леонтія (Лука Яценко-Зеленський), де автор згадує зимівник, розташований на р. Московці, та описує гостинність хазяїв зимівника та їхніх робітників.[42]

---

41 Державний архів Запорізької області — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 938а. План участка земли Павлоградского уезда, владения купцов и мещан Александровского посада 1798 г.

42 Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 рр./Упорядники: В. Грибовський, В. Мільчев. — К., 2012 — С. 17–19.

Попри ті кривди, які чинили військовики зимівчанам, знаходилися запорожці, які не тільки не покинули ці місця, але й, навпаки, переселялися до них. Кіш навіть намагався зобов'язати коменданта Олександрівської фортеці не приймати на поселення козаків: зокрема, це підтверджує листування полкової старшини з керівником будівництва Олександрівської фортеці Фредерздофом і командувачем армії М. Долгоруковим та розпорядження Коша щодо створення команд для пошуку запорожців-утікачів[43]. Як свідчать донесення військової канцелярії Коша та резолюції М. Долгорукова, з початком будівництва фортеці до неї потягнулися запорожці з Кодацької та Самарської паланок через бажання уникнути обов'язків перед запорозькою старшиною[44] та для торгівлі[45]. Кіш наполегливо вимагав не приймати запорожців до фортеці[46]. Зокрема, у рапорті Г. Потьомкіна в Сенат щодо пояснень непорозумінь між запорожцями та будівниками фортеці наводиться теза з донесення коменданта Фредерздорфа, а саме, що утисків запорожцям не робиться, насильно ніхто не утримується, а що стосується перебування біля фортеці запорожців, то комендант пояснює, що це купці-запорожці, які торгують у Малоросії, і їм тут перебувати зручніше[47]. Натомість ордером командувача 2-ї армії В. Долгорукова кошовому П. Калнишевському доводилося до відома, що комендантові Фредерздорфу наказали, згідно з реєстром козаків-утікачів, які перебувають біля Олександрівської фортеці, надіслати їх до Кодаку та Самарі тамтешнім старшинам. Також він мав таких

[43] Новицький Я. П. Твори в 5-и томах. Т. 4. — Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2010. — С. 74.

[44] Новицький Я. П. Твори в 5-и томах. Т. 4. — Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2010. — С. 33.

[45] РГВИА. Ф. 52. — Д. 95. — Арк. 215–216.

[46] Новицький Я. П. Твори в 5-и томах. Т. 4. — Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2010. — С. 73.

[47] РГВИА. Ф. 52. — Д. 95. — Арк. 213–214.

козаків більше не приймати. Крім того, Кіш створив команду для пошуку втікачів до фортеці[48].

Відомість 1779 року, складена в Азовської губернії, у форштадті Олександрівської фортеці після зруйнування Запорозької Січі фіксує таку соціальну верству, як «колишні запорожці»[49]. У поєднанні з наведеними вище даними це дає всі підстави говорити про тяглість перебування запорозького населення на території фортеці та форштадта.

Взагалі будівництво фортець здебільшого йшло повільними темпами. Це пов'язано з дуже амбітними планами командування і, як наслідок, браком грошей на ці проєкти. Ще однією причиною гальмування будівництв була нестача робочої сили, адже умови на будівництвах були жахливі: крім мізерного утримання робітникам, на будівництвах постійно лютували епідемії. Як наслідок, для зведення фортець та міст Південної України залучали колодників. Здебільшого це були засуджені колишні запорожці, гайдамаки та збіглі солдати.

Фортеці старої Української лінії, Дніпровської лінії, фортеця святої Єлисавети та інші, у зв'язку зі швидким просуванням державного кордону на південь, залишилися далеко від кордонів і втратили своє стратегічне значення. Військових та обладнання здебільшого перевозили до портових міст, таких як Херсон, Миколаїв, Севастополь. Колодників так само переводили на інші місця, наприклад для розбудови губернського центру Катеринослава чи Херсону. Зимівчан, згідно з наказом Г. Потьомкіна, повинні були переселяти в слободи, «доглядаючи при тому, щоб дрібних і скрізь розпорошених селищ засновувати не дозволяти». Місця для новоутворених слобід пропонувалося обирати в безпечних місцевостях та біля великих шляхів «для зручного ними керівництва». Ті фортеці, які вже були оточені поселеннями, Петербург намагався перетворити на міста. Цього ніхто не приховував. Згідно з нака-

[48] РГВИА. Ф. 52. — Д. 95. — Арк. 215–219.

[49] РГАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 588. — Част. 5. — Арк. 118.

зом Катерини II до Г. Потьомкіна 1784 року, фортеці «отныне крепостями непочитать, и оставить их в каком они ныне состоянии относительно зделанных до ныне в оных земляных укреплений, обращая их во внутренние города или посады…».

Змінивши статус фортець на міста чи слободи, Петербург прагнув залучити новий регіон до економічної системи імперії. За задумом, міста повинні були виконувати роль форпосту імперської політики. Застосовувалися всі важелі задля перетворення міст в економічні центри та форпости російщення краю. Але створення еволюційним шляхом економічної інфраструктури вимагало часу. Тому з самого початку Петербург вдався до суто адміністративних заходів. Наприклад, для налагодження ярмаркової торгівлі в Катеринославі були розігнані ярмарки в Новому Кодаку. З метою розвитку Олександрівська влада вдалася до перенесення митниці та карантину з Білозірки.

Що стосується запорозької спадщини, то доволі показова ситуація, яка склалася в колишній Олександрівській фортеці. Після 1775 року колишні запорожці в офіційних документах іменуються українцями («малоросіянами») з 1785 року (рік введення міського самоврядування), відзначаються в метриках як міщани або слобідські обивателі. Таким способом камуфлювали етнічний склад населення. Вже після закладення Олександрівської фортеці козаки заснували поруч поселення: Карантинку, Нескребівку (Вознесенку). Багато хто з колишніх запорожців так і залишився сидіти зимівниками навколо фортеці, як-от Капустян (балка Капустянка), Сагайдак (урочище Сагайдачне), Гасан (балка Гасанівка), Сукур (Сукурова), Самсика та інші. Після 1785 року членами та суддями ратуші були такі колишні запорожці, як Мисенко, Усатий, Гасан, Калашник та Самсика. Драган, який мав чумацькі валки, був будівником Покровської церкви 1788 року. З 1792 по 1797 роки велика кількість запорозьких нащадків була зарахована до катеринославських козаків.

Отже, чітко простежуються три тенденції в долі фортець. Ті з них, що були закладені на голому місці після того, як їх покину-

ли гарнізонні команди, повністю занепали і пішли в небуття, залишивши після себе лише земляні вали. Ті фортеці, що були засновані на козацьких поселеннях, завдяки своєму зручному географічному розташуванню мали іншу долю. Якщо російські урядовці насильно зганяли козацькі зимівники до інших місць, фортеця не залишала сліду по собі (Микитинська, Кирилівська). Інший сценарій полягав у тому, що поєднання фортеці з навколишніми козацькими поселеннями переростало в міста або інші населені пункти.

Тому, щоб простежити реальну роль козацької спадщини у процесі формування та розбудови поселень у Південній Україні, необхідно розширити джерельну базу та провести перехресний аналіз документальних джерел на макрорівні. Це насправді дозволяє виявити фундаментальну особливість їхнього інформаційного потенціалу, яка корінним чином впливає на визначення долі запорозької спадщини та ролі запорозького населення в подальшому формуванні населення степової України. Така фундаментальна особливість полягає в тому, що, починаючи з 1780-х рр., колишні запорожці, а згодом і їхні нащадки насправді не зникають з джерел, а представлені в них під виглядом цілого ряду категорій: поміщиків, купців, обивателів, міщан, цехових, колодників та ін. З урахуванням цього фактора загальна картина неминуче зазнає істотного коригування, як і концептуалізація проблеми народонаселення краю загалом.

Уже на початку 1780-х рр. з відомостей зникає такий соціальний прошарок, як «колишні запорозькі жителі», що після проведення ревізії 1782 р. записувалися вже за поміщиками або державними селянами. При цьому найкращі землі з великою кількістю населення отримали у власність високопосадовці. Гарним прикладом служить випадок відведення у власність Г. Потьомкіну, а потім у власність графині Скавронської колишніх державних слобід, де масово проживали мешканці колишніх Вольностей, як-от Кіньсьководівка, Кочугумовка та Краснокутівка[50]. Населення, що

[50] РГАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 588. — Част. 5. — Арк. 118.

проживало в цих населених пунктах, згодом рахувалося як поміщицьке, а самі населені пункти нерідко позначали як «вновь заселяемые» чи «вновь заводимые» поселення. Саме такі випадки приховували роль населення колишніх Запорозьких Вольностей та переселенців після зруйнування Запорозької Січі, тим паче що ані за ревізією, окладними книгами, а поготів і за атласами губерній чи намісництв пізнішого періоду такі верстви населення ідентифікувати неможливо.

Отже, за ґрунтовнішого дослідження на основі широкого кола джерел на локальному рівні (стосовно окремого населеного пункту), чітко простежуються той факт, що саме зимівники та колишнє населення Вольностей Запорозьких відіграли значну роль у розбудові мережі населених пунктів Південної України. Виглядає парадоксально, але цьому процесові сприяла й імперська політика, реалізація якої на місцях дістала вигляд осадництва. Нерідко ж навіть на землях, які відводили для формування нового міста чи слободи, вже проживала чимала кількість населення — передусім з колишніх Вольностей Війська Запорозького, що на перших етапах згідно з джерелами нерідко і ставало єдиними мешканцями цих населених пунктів. Натомість історіографічна традиція висвітлення процесів залюднення цього регіону, яка виникла ще на початку XIX століття, змальовувала ці процеси як успішну діяльність Катерини II та Г. Потьомкіна, а специфіка кодування інформації в масових джерелах ускладнює дослідження процесу формування населення, що веде до існування цієї традиції і сьогодні й потребує ретельної уваги дослідників.

Додатки

1776, лютий 23. — Фортеця Білевська. — Рапорт В. О. Черткова до головного командира південного краю Г. О. Потьомкіна стосовно бажання двадцяти дев’яти колишніх запорозьких мешканців, які проживають між Старою та Новою укріпленою лінією, увійти до міщанського стану

От генерал майора Азовской губернии губернатора и кавалера Черткова

Рапорт

Из присланных в Азовскую губернскую канцелярию от определенных в уезды бывших запорожских между старой и новою линиею земель смотрителя рапорт оказывается что из бывших запорожских жителей двадцать девять человек желают быть мещанами. Очем вашему высокографскому сиятельству сим представляю повелено будет как показанных двадцать девять человек причислять в мещане так и впредь желающих быть в мещанстве записывать.

Генерал майор Василий Чертков

От 23 февраля 1776 году

Кре(пость) Белевская

РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 797, част. 6, арк. 95.

1777, жовтень 11. — Фортеця Білевська. — Рапорт В. О. Черткова до головного командира південного краю Г. О. Потьомкіна про результати його подорожі Азовською губернією і стан новозаснованих населених пунктів

От генерал порутчика азовского губернатора

Рапорт

Получая рапорты о успехах в строении при новозаложенном губернском городе Екатеринославе в форштате деревянного и о каменном фундаменте строения, в котором на первой случай уместится было можно, губернской канцелярии и ее чинам, а по-

том, когда в самом городе зделано будет для того положенное и вашею светлостью апробованное каменное строение, те деревянные домы отдать бы за ту самую цену во что они казне обойдутся купечеству и мещанам с заплатою по частям в пять лет; как вашей светлости от 12 мая доносил, что один из тех домов по назначении линей, как быть в сему городе форштату, по отправлении того ж месяца 10 числа, (что случилось в самой день праздника Преполовления), положенного с коленопреклонением молебнаго пения и водоосвящения, и по сделании троекратного по всей той окружности крестного хождения // заложен. Равно и о достаточном приумножении на пустых местах воинских поселение для луганского пикинерного полку между рек Самарою и Волчьею и о близ оных на другой стороне реки Самары других государственных селений решился оные самолично обозреть. Куда отправясь минувшего сентября 27, возвратился сего октября 5, и нашел, что в том форштате губернского города построением почти совсем кончен дом, в котором безнужное прожитие иметь могу, и о которой может удобно впредь для двух купцов разделен быть, как он с тем под одною кровлею и строен. И еще два одинаковые дома совсем со всеми принадлежащими к ним службами, да и в нынешнюю бытность мою там заложены в другом квартале еще два одинакые домы, да и двойной для губернской канцелярии вскоре начнется, которые, надеюсь на отличное о том попечение архитектора Алексеева, уповаю будущего года к маю месяцу со всеми службами кончены будут, и в них на первой случай все до губернии принадлежащие чины, хотя с некоторою теснотою, поместятся. Да и в летнее время, что за нужно признается, еще строения прибавить, и потому если вашей светлости благоугодно будущего года в мае месяце и губернскому правлению в тот новостроящийся губернской город Екатеринослав перейти можно.

Касательно до войсковых и государственных селений, могу вашу светлость уверить, что при взоре моем на первые из тех воинских селений, названное слободою Матвеевкою, нашел совершенное удовольствие, увидя, что прежде самонравием преисполненные

бывшие запорожцы, к коим правда несколько и из других свободных мест присовокупилось, завели старанием полкового старшины Хижняковского (который в исправлении сего порученного ему дела, заслуживает справедливую похвалу и за труды воздаяние); слободу, состоящую теперь уже во стасорокодвух дворах, которые все по данному плану поселены, да и достальные в двухсот дворовое число хозяева там находятся, но не успели еще выстроитца.

В другой слободе Димитриевке, под смотрением его ж Хижняковского, построено на том же // самом основании пятьдесят восемь дворов. Да и значавшихся сего лета селений пикинерными того полку свойственниками и подпомощниками, переведенными из Бахмута, Тору и Маяк три слободы, которые заселяли того полку порутчик Кузмицкой и прапорщик Таранов, а именно — Петропавловка — во статридцати семи; Никольская в девяноста трех и Троицкая в семидесяти пяти дворах, выстроены по таковому же плану, кои вышеприписанным обоим селениям ни в чем нимало не уступают. И будущим летом надеюсь не только оные, каждая в полном двухсот дворовом числе, но и в остальных семи воинских округах для того полку назначенных, из коих одна где быть полковой квартире в четырехстах дворов положенная заселением как с одной уже названых Ивановке восем дворов состоит, несомненно начаты, и лет через пять или и менее, без всякой издержки из казны, кроме дачи шестилетней льготы, наполнены будут. И оной полк укомплектованием их тех селений, в которых он квартировать, и отставные из онаго военнослужащие домостроительством и землею пользоваться имеют недостатку не восчувствует. Государственных же вновь заводимых селений две однодворческие — Богдановка и Терновка, переведенные в сходство ордера Вашей светлости от 16 марта прошлого 1776 году со старой линии. В каждой по двести дворов, хотя и начали по плану по большой части строение, но еще в плохом состоянии, однако по нужде перезимовать там могут, напротив того осадчими — малороссиянином Щуровым, слободы отведенные на каждую землю по двести дворов; Вербки, в которой шесдесят один и Вязовок, где сто

два двора; да осадчим Буличем слободы Кочережки, в коей девяносто семь дворов, изрядно частию из бывших запорожцев, а частию выводимыми ими из свободных и ни за кем не укрепленных людей заселены. В отведенной же в нынешнем году под поселение двухсот дворов с выводом из Польши людей и до пятидесяти человек из запорожских зимовников, проживающему // здесь польскому полковнику Джарскому, состоит только до десяти дворов, а при том не оставляю донести, что кроме оных государевых заселяются слободы, которых еще не осматривал, по реке Конской, в каждой по пятидесяти дворов, осадчим — бывшим запорожским казаком Демонтовичем две; александровской крепости мещанином Колпаковым — одна; бывшим запорожским казаком Сиволапом одна ж; при речке Кучугуме полковым старшиною Малиновским одна; при реке Кальмиусе и у Азовского моря при Белосарайской косе александровской крепости жителем Ращупкиным две; при реке Орели осадчим бывшим запорожским козаком Шандрою — одна, да ныне велено Самарскому и Протовчанскому окружным правлениям на больших дорогах зделать поселения из зимовников до тех округ надлежащих в каждом по пятидесяти дворов. Первому Губиниху и Кильчень, а второму Чаплинку, кои названы по рекам на коих оные строится будут. Да в Азовском уезде при устье реки Кагалныка, в впадающем в Азовское море, на первой случай одну. Сверх того, прежние слободы при Днепре — Бригадировку и Ревуновку по недостатку там для них земли, определено перевесть на поселенные вашею светлостию места при вершинах рек Конской и Берды, против Токмак могилы и заселить две слободы по пятидесяти дворов с укреплениями. Равно по той же причине однодворческую на старой линии слободу Ряжскую — в Волководский уезд при устье речки Соленой, впадающей в реку Волчью в смежность с округою назначенного вновь уездного города Волковода в числе девяноста пяти дворов, к которым в дополнение положенных там двухсот дворов, со временем из прочих на старой линии однодворческих слобод прибавить будет можно, да и во всех владельцам вновь назначенных в отводе дачах, ко-

торых числом двести восемдесят, повсюду начинается, а в некоторых уже есть и достаточные селения, о коих особым рапортом по собрании ведомостей донести имею, и какими именно людьми оные заселены, а если бы ваша светлость по представлении моему от 30 минувшего апреля под № 627 отправленному, чтоб те казенные владельцам в отвод земли совсем отвесть приказали, тоб и столько те селении в краткое время жителями знатно умножились, и о сверх зачисления того времени положенных льготных десяти лет, по прошествии которых платеж с оных происходить зачал, при отводе вошла бы в казну немалая на содержание Межевой экспедиции сумма, збором положенных межевой инструкции 29 главы 8-го пункта за отвод по три копейки с десятины, что все предав благоволению вашей светлости испрашиваю повелительского решения, как о переходе губернскому правлению в новостроящийся губернский город Екатеринослав будущего года в мае месяце, так о точном отводе и утверждении земель владельцам, сходствуя представленным о сей губернии положениям, по которым ваша светлость ордером 1776 года марта 16 числа все учреждать и установлять мне повелели; но принятии в милостивое уважение трудов, как первоначальника в заведении порядочных селений полкового старшины Хижняковского, и к поощрению тем и других, дачею ему обер-офицерского чина.

Губернатор Василий Чертков.

От 11 октября 1777 года.

К(репость) Белевская.

РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, част. 2, арк. 103 — 105.

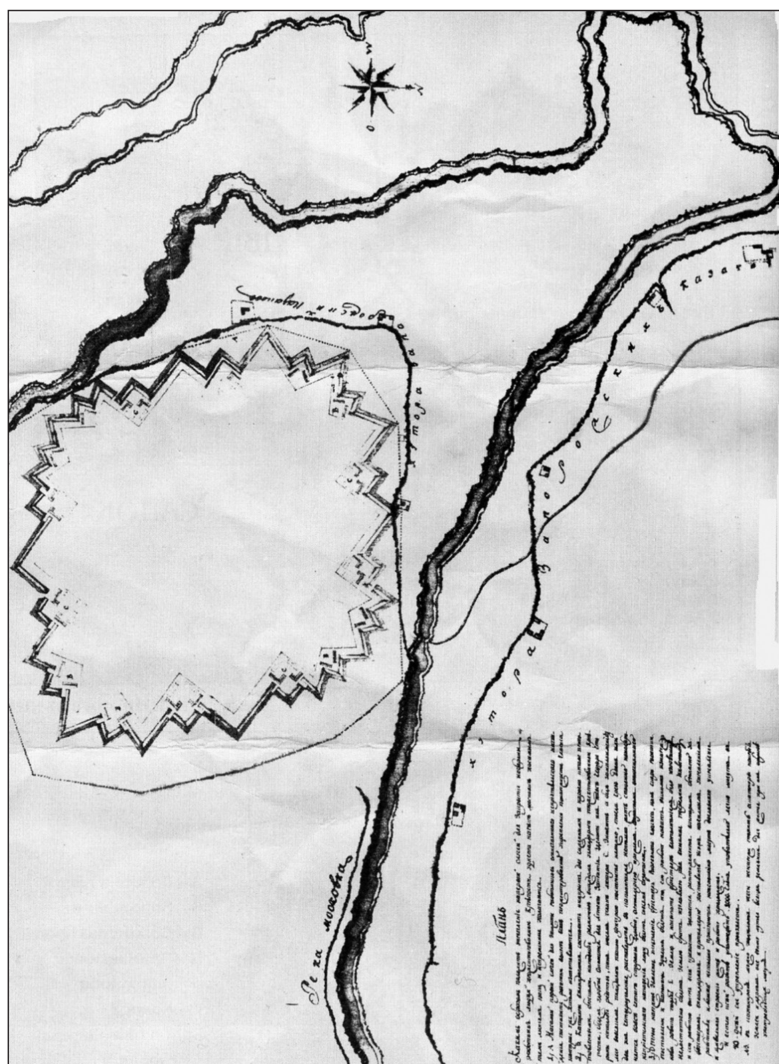

План Олександрівської фортеці 1770 року з позначенням 8 зимівників

Відомості про авторів

Бойко Петро, к.і.н., науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Брехуненко Віктор, д.і.н., професор, завідувач відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Гончарук Тарас, д. і. н., професор, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. Мечникова.

Грибовський Владислав, к.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України.

Полторак Володимир, к.і.н., доцент, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. Мечникова.

Репан Олег, к.і.н., доцент, доцент кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. О. Гончара, директор Інституту історії Дніпра КП «Агентство розвитку Дніпра» Дніпровської міської ради

Середа Олександр, к.і.н., науковий співробітник Інституту Сходознавства імені А. Кримського НАН України, викладач гуманітарного факультету Стамбульського університету

Синяк Іван, к.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України.

Черкас Борис, д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Чирук Святослав, к.і.н., заступник директора КП «Музей історії Дніпра» Дніпровської міської ради

Наукове видання

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ОСВОЄННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ XV–XVIII ст.

колективна монографія

Літературний редактор, коректор: О. Телемко
Дизайн та верстка: А. Чернявський

Український інститут національної пам’яті
01021, м. Київ, вул. Липська, 16.
https://uinp.gov.ua
uinp@memory.gov.ua

Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ-80, а/с 1, тел. (044) 462 5269, 462 5270,
kis.prom.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №6522 від 06.12.2018 р.

Формат 60x841/16. Ум. друк. арк. 16,74.
Замовлення №ДФ-1014. Наклад 600 прим.

Віддруковано в друкарні ПП «Видавництво «Фенікс»
Св-во суб’єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13б
www.fenixprint.com.ua